



FIDES, RATIO ET PATRIA. STUDIA TORUŃSKIE

FIDES, RATIO ET PATRIA. STUDIA TORUŃSKIE

13/2020

*W walce o wolność
i zachowanie Niepodległości*

TORUŃ 2020

FIDES, RATIO ET PATRIA. STUDIA TORUŃSKIE

KOLEGIUM REDAKCYJNE

prof. dr hab. Wojciech Polak (redaktor naczelny); dr Jan Wiśniewski (z-ca redaktora naczelnego); dr hab. Sylwia Galij-Skarbińska, prof. UMK (sekretarz redakcji); dr Krystian Cholaśczyński (sekretarz redakcji); prof. ThDr. PaedDr. Ing. Gabriel Pała, PhD; prof. Felipe F. Salvosa II, dr Szymon Gajewski, ks. dr Michał Damazyn, mgr Mateusz Kaleta

RADA NAUKOWA

prof. dr hab. Jacek Bartyzel (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); dr Danuta Bogdan (*Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie*); ks. prof. dr hab. Paweł Bortkiewicz TChr (*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*); dr hab. Arkadiusz Czwółek, prof. UMK (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); ks. dr hab. Tomasz Dutkiewicz, prof. UMK, (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); o. prof. dr hab. Ryszard Hajduk (*Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie*); prof. dr hab. Mirosław Golon (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); dr hab. Piotr Grochmalski, prof. ASWoj. (*Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie*); prof. dr hab. Piotr Jaroszyński (*Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie*); prof. PhDr. Petr Kaleta, Ph.D. (*Uniwersytet Masaryka w Brnie*); prof. Kamil Kardis PhD (*Uniwersytet Preszowski w Preszowie*); prof. dr hab. Ryszard Michalski (*Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu*); prof. dr hab. Stanisław Mikołajczak (*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*); s. dr hab. Agata Mirek CMN, prof. KUL (*Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie*); prof. dr hab. Wojciech Polak (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); dr hab. Mieczysław Ryba, prof. KUL (*Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie*); prof. dr hab. Ryszard Terlecki (*Uniwersytet Jagielloński w Krakowie*); o. prof. Andrzej Wodka CSsR, (*Papieski Uniwersytet Laterański w Rzymie*); prof. Felipe F. Salvosa II (*Papieski i Królewski Uniwersytet św. Tomasza w Manili, Filipiny*), o. dr Józef Smyksa CSsR (*Uniwersytet Katolicki w Cochabamba, Boliwia*), dr hab. Ryszard Zajączkowski, prof. KUL (*Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie*)

RECENZENCI

prof. dr hab. Jacek Bartyzel, (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); ks. prof. dr hab. Paweł Bortkiewicz TChr, (*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*); prof. dr hab. Marta Czyż, Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie; ks. dr hab. Tomasz Dutkiewicz, prof. UMK Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; prof. dr hab. Mirosław Golon, (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); prof. dr hab. inż. Janusz Kawecki, (*Politechnika Krakowska w Krakowie*); o. prof. Edmund Kowalski CSsR, (*Akademia Alfonsjańska w Rzymie, Włochy*); prof. dr hab. Zdzisław Krasnodębski, (*Uniwersytet w Bremie, Niemcy*); ks. dr hab. Witold Kujawski, prof. UMK (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); prof. dr hab. Aleksander Nalaskowski, (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*); o. prof. Leszek Niewdana SVD, (*Katolicki Uniwersytet Fu Jen, Tajwan*); o. dr. Jacek Norkowski OP, (*Papieski Uniwersytet Świętego Tomasza – Angelicum w Rzymie, Włochy*); o. prof. Marek Raczekiewicz CSsR, (*Papieski Uniwersytet Comillas, Katolicki Uniwersytet św. Damazego w Madrycie, Hiszpania*); dr hab. Mieczysław Ryba, prof. KUL, (*Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie*); ks. prof. dr hab. Janusz Szulist (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*)

KOREKTA

Anna M. Bałaban

PROJEKT OKŁADKI

mgr Maria Kolbus-Skowrońska

ISSN 2392-1463

OPRACOWANIE GRAFICZNE I ŁAMANIE:

Teresa Stańczyk

SPIS TREŚCI

(Contents)

W walce o wolność i zachowanie Niepodległości

(IN THE FIGHT FOR FREEDOM AND PRESERVATION OF INDEPENDENCE)

Wstęp (<i>Introduction</i>)	7
Mateusz Drozdowski, Potyczki z Imperium. Działalność Komitetu Narodowego Polskiego na terenie Wielkiej Brytanii (1917–1919) (<i>Skirmishes with the empire. Activities of the Polish National Committee in Great Britain (1917–1919)</i>)	9
Mariusz Wołos, „Powrót żebraczego króla”. Józefa Piłsudskiego droga z Magdeburga do Belwederu (<i>“The Return of the Beggar King”. Józef Piłsudski’s Journey from Magdeburg to the Belvedere</i>)	35
Grzegorz Kucharczyk, Niemcy wobec Polski i Rosji w 1920 roku (<i>Germany towards Poland and Russia in 1920</i>)	64
Леонид Казимирович Островский, Польское население и польские военные формирования в Новониколаевске в годы Гражданской войны в России (1917–1920 гг.) (<i>Ludność polska i polskie formacje wojskowe w Nowonikołajewsku w czasie wojny domowej w Rosji (1917–1920)</i>)	84
Jan Wiśniewski, Organizacja i struktura wojsk polskich na Dalekim Wschodzie w 1920 roku (<i>The organization and structure of Polish troops in the Far East in 1920</i>) ...	105

Dokumenty i materiały źródłowe

(DOCUMENTS AND ARCHIVAL MATERIALS)

Tomasz Gajownik, Zwalczenie szpiegostwa, akcji wywrotowej i nadużyć w Wojsku Polskim w okresie wojny polsko – bolszewickiej według sprawozdania Oddziału II Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych z 30 maja 1920 roku (<i>Combating espionage, subversive action and abuses in the Polish Army during the Polish-Bolshevik war according to the report of the Second Department of the Staff of the Ministry of Military Affairs of May 30, 1920</i>)	126
--	-----

Varia (VARIA)

- Mirosław Golon, Pomniki Niepodległości w Toruniu – odzyskanej w 1920 i „rozstrzelanej” w 1939 r. Refleksje historyczne z perspektywy stulecia: 1920–2020 (*Independence Monuments in Toruń – independence recovered in 1920 and “shot” in 1939. Historical reflections from the perspective of the century: 1920–2020*) 151
- Tomasz Jacek Lis, Współczesna polityka Turcji wobec Bałkanów Zachodnich (*Turkey’s Contemporary Policy Towards the Western Balkans*) 173
- Krystian Chołaszczyński, Przemiany ustrojowe na Ukrainie w pierwszych miesiącach po rewolucji 2014 roku – wstęp do historii ustroju państwa ukraińskiego w dobie transformacji w ujęciu politologicznym (*Systemic transformations in Ukraine in the first months after the revolution of 2014 – an introduction to the history of the Ukrainian state’s political system in the era of transformation in terms of political science*) 187

WSTĘP

Kłęska państw zaborczych oraz rewolucja październikowa w Rosji oraz listopadowa w Niemczech doprowadziły do osłabienia siły państw zaborczych. W Rosji po rozpuszczeniu Konstytuanty na początku 1918 r. bolszewicy podjęli działania, zmierzające do stworzenia komunistycznej dyktatury. Zlikwidowano partie opozycyjne eserowców i mienszewików. Rozpętał się terror skierowany przeciwko wszelkim oponentom, prowadzony pod kierunkiem Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeka). Przeciwko bolszewikom wystąpili – prowadząc własne armie – „biali” generałowie carskiej Rosji: Aleksander Kołczak, Anton Denikin, Nikołaj Judenicz i Piotr Wrangel. Rozgorzały walki w całej Rosji, od Krymu i Finlandii, po Syberię i Daleki Wschód. Rozpoczęła się krwawa wojna domowa, w której uczestniczyły inne państwa m.in. Francja, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone czy Japonia. Konflikt trwał do 1923 r.

Wobec klęsk na froncie zachodnim władca Rzeszy Wilhelm II podjął decyzję o abdykacji, która stała się faktem 9 listopada 1918 r., a następnie opuścił Niemcy. Władzę objęła Rada Komisarzy Ludowych, złożona z socjaldemokratów. Zaakceptowała ona program prezydenta Stanów Zjednoczonych Woodrowa Wilsona, sformułowany w 14 punktach. 11 listopada 1918 r. przedstawiciele Niemiec podpisali rozejm z Ententą w Compiègne, kończący I wojnę światową. Wojska niemieckie musiały opuścić terytorium Francji i Belgii.

Kłęski militarne ponoszone przez Austro-Węgry na froncie bałkańskim i włoskim przyspieszyły również rozpad monarchii. Mimo prób jakie podejmował cesarz Karol, wydając w październiku 1918 r. manifest zapowiadający przekształcenie monarchii w państwo związkowe, były to działania spóźnione. 28 października Czesi ogłosili w Pradze powstanie Republiki Czechosłowackiej. Z kolei dzień później, 29 października w Zagrzebiu ogłoszono oderwanie Słowian południowych od monarchii i utworzenie wspólnego państwa z Serbami. 31 października zlikwidowano rządy austriackie w Krakowie, a dzień później, 210 posłów do parlamentu austriackiego narodowości niemieckiej uchwaliło powstanie państwa austriackiego. 11 listopada udało się nakłonić cesarza Karola Habsburga do zrzeczenia się władzy, zaś 12 listopada oficjalnie proklamowano powstanie Republiki Niemiecko-Austriackiej. 16 listopada w Budapeszcie proklamowano powstanie Węgierskiej Republiki Ludowej, tym samym Monarchia Austro-Węgierska po ponad pięćdziesięciu latach od jej utworzenia przestała istnieć.

Dzięki temu szanse na utworzenie niepodległej Polski znacznie wzrosły. Polacy przystąpili do rozbrajania okupantów i tworzenia niezależnych instytucji państwowych. Uwolniony przez Niemców Józef Piłsudski po przyjeździe do Warszawy, 11 listopada 1918 r. przejął z rąk Rady Regencyjnej pełnię władzy cywilnej i wojskowej przyjmując funkcję Naczelnika Państwa. Rozpoczął się nowy etap w historii Polski. Rozpoczęło się tworzenie zrębów państwowości i organizacja rękami niepodległości kraju – Wojska Polskiego. W latach 1918–1921 na ziemiach polskich toczyło się sześć konfliktów zbrojnych, z czego tylko jeden zagrażał niepodległości – była to wojna

polsko-bolszewicka. Polska walczyła o zachowanie wolności i niepodległości na polu politycznym, dyplomatycznym i militarnym. I tym właśnie zagadnieniom poświęcony jest 13 numer czasopisma „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”.

Introduction

The defeat of the partitioning states and the October revolution in Russia and the November revolution in the national economy of the partitioning states. In Russia after the dissolution of the Constitution in early 1918, the Bolsheviks took steps to aiming to create a dictatorship. Opposition parties of Socialist Revolutionaries and Mensheviks were liquidated. Terror broke out against all opponents, under the direction of the Special Committee to Fighting Counter-Revolution and Sabotage (Cheka). They stood against the Bolsheviks – leading their own armies – “white” generals of tsarist Russia: Aleksander Kolchak, Anton Denikin, Nikolai Yudenich and Pyotr Wrangel. Fighting flared up all over Russia, from Crimea and the Netherlands to Siberia and the Far East. A bloody war has begun home in which. France, Great Britain, The United States or Japan. The conflict lasted until 1923.

Faced with the defeat at the front, the ruler of the Reich, William II, configuration about abdication, which became a fact on November 9, 1918, and then left Germany. Power was taken over by the Council of People's Commissars, composed of Social Democrats. Accepted the program of the President of the United States, Woodrow Wilson, financial point in 14 points. November 11, 1918 Spanish They were given a truce with the Entente in Compiègne, ending and signed. Army Germans had to leave the territory of France and Belgium.

The defeat of hospitals suffered by Austria-Hungary on the Balkan front and the Italian also accelerated the treasure of the monarchy. Despite the attempts by the producer, Karol, the manifesto promising to be published in 1918 the transformation of the monarchy into the center state, these were overdue actions. October 28 was announced in Prague Czechoslovakia. In turn, immediately, on October 29 in Zagreb, the separation of the South Slavs from the monarchy and the rapid joint state with the Serbs were announced. On October 31, the administration in Krakow was abolished, a day later, 210 members of the Austrian Parliament of German nationality voted the title of state. On November 11, the master was persuaded Charles Hasburg relinquishing power, control On November 12, the German-Austrian Republic was proclaimed. On November 16, the establishment of the Hungarian People's Republic was proclaimed in Budapest, thus the Austro-Hungarian Monarchy more than fifty years after its creation ceased to exist.

As a result, the chances of creating an independent Poland have increased significantly. The Poles began disarming the occupiers and creating independent institutions state-owned. Józef Piłsudski was released by the Germans upon his arrival in On November 11, 1918, he took over from the Regency Council full civil and military authority, assuming the position of the Head of State. A new one has started stage in the history of Poland. The establishment of the foundations of statehood and the organization of the guarantee of the independence of the country – the Polish Army began. In the years 1918-1921 at six armed conflicts took place in Poland, of which only one it threatened independence – it was the Polish-Bolshevik war. Poland fought for the preservation of freedom and independence in the political and diplomatic fields and military. These are the issues that the 13th issue of the journal is devoted to “Fides, Ratio et Patria. Toruń Studies”.

Mateusz Drozdowski*

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-4997-3087

POTYCZKI Z IMPERIUM. DZIAŁALNOŚĆ KOMITETU NARODOWEGO POLSKIEGO NA TERENIE WIELKIEJ BRYTANII (1917–1919)

W okresie pierwszej wojny światowej sprawa polska zanotowała bezprecedensowy awans w systemie międzynarodowych stosunków politycznych. W 1914 roku zaprzętała ona uwagę (i to w sposób całkowicie wymuszony) jedynie rządów państw zaborczych, z punktu widzenia polityki światowej zaś zagadnienie przyszłości Polski praktycznie nie istniało. Tymczasem pod koniec wojny kwestia odrodzenia Rzeczypospolitej stanowiła może nie pierwszorzędny, ale na pewno bardzo istotny problem międzynarodowy. Oczywiście, jesteśmy w stanie zrekonstruować zasadniczy ciąg wydarzeń, które składały się na ten proces – wspomnieć akt listopada 1916 roku, dekret prezydenta Raymonda Poincarégo z 4 czerwca 1917 roku o utworzeniu Armii Polskiej we Francji, czy wreszcie orędzie prezydenta Woodrowa Wilsona z 8 stycznia 1918 roku. Zasadniczo od przełomu lat 1916 i 1917 na arenie międzynarodowej wyraźnie rozpoczęło się „licytowanie” sprawy polskiej. Niezależnie od wszelkich politycznych kalkulacji na tę stopniową zmianę świadomości światowych graczy oddziaływać musiało coś jeszcze – stały wpływ i aktywność polskich polityków oraz działaczy. Często ze sobą skłóceni i reprezentujący rozmaite polskie środowiska oraz organizacje, niestrudzenie docierali oni do prasy, opinii publicznej, a w wielu przypadkach również do gabinetów decydentów (a w najgorszym razie ich doradców i sekretarzy). Na pierwszy rzut wydawać by się mogło, że poza najbardziej oczywistymi postaciami, takimi jak Ignacy Jan Paderewski, ich wpływ był raczej ograniczony, niemniej uporczywe działania agitacyjne i powtarzanie argumentów powodowały, że sprawa polska zaczynała w przestrzeni publicznej wybrzmiewać – po prostu istnieć.

* Mateusz Drozdowski – doktor, adiunkt w Katedrze Historii Najnowszej Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Zainteresowania badawcze: sprawa polska w okresie pierwszej wojny światowej, proces odzyskiwania przez Polskę niepodległości. Publikacje: *Naczelny Komitet Narodowy. Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017; e-mail: mateusz.drozdowski@hotmail.com.

W tym kontekście warto raz jeszcze przyjrzeć się dziejom Komitetu Narodowego Polskiego, organizacji, która pod koniec Wielkiej Wojny odegrała zdecydowanie najdonioślejszą rolę w kształtowaniu polityki państw Ententy wobec sprawy polskiej. Zagadnienie to było już w historiografii kilkakrotnie analizowane, jednak niemal zawsze dotyczyło to ogólnej polityki Komitetu¹. Historycy koncentrowali się przy tym na kwestiach natury stricte politycznej, po macoszemu traktując sprawę takie, jak opieka nad przebywającymi w państwach Ententy Polakami oraz udział w tworzeniu Armii Polskiej we Francji. Stosunki z tym właśnie krajem wysuwają się w dotychczasowych analizach na pierwszy plan, co nie powinno dziwić, biorąc pod uwagę usytuowanie siedziby Komitetu – nad Sekwaną. Tymczasem warto pamiętać, że rozbudowane przedstawicielstwo tej organizacji, pod przewodnictwem Władysława Sobańskiego, funkcjonowało również po drugiej stronie kanału La Manche. Jakkolwiek w najbardziej kluczowych kwestiach Roman Dmowski kontaktował się z rządem Jego Królewskiej Mości osobiście, to zaskakująco wiele spraw prowadziło również wspomniane przedstawicielstwo. Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy funkcjonowania tej struktury na terenie Wielkiej Brytanii. Tekst ten nie ma na celu wyczerpania tematu – ma on charakter zarysu i w gruncie rzeczy stanowi pierwszą próbę usystematyzowania oraz przemyślenia tego zagadnienia. Zasadnicze ramy czasowe zamykają się w latach 1917-1919. Data początkowa wiąże się z powstaniem Komitetu Narodowego Polskiego oraz jego uznaniem w Londynie (15 października). Data końcowa wydaje się mniej jednoznaczna, Komitet kończył swoją działalność powoli, stając się częścią polskiej delegacji na konferencję pokojową w Paryżu. Formalnie KNP zamknął swoją działalność w dniu 15 sierpnia 1919 roku². Wydaje się jednak, że na potrzeby niniejszego artykułu warto przyjąć raczej datę powołania rządu Ignacego Jana Paderewskiego w dniu 16 stycznia 1919 roku, co bezpośrednio wiązało się z powstaniem samej delegacji. Od tego momentu, nawet jeśli Komitet oficjalnie jeszcze funkcjonował, to stanowił on już element znacznie większej, działającej w zmienionych warunkach struktury i faktycznie możemy już mówić o zupełnie nowym rozdziale dziejów polskich działań dyplomatycznych oraz międzynarodowych.

Aby nieco uporządkować nasz wywód, musimy w pierwszej kolejności odpowiedzieć sobie na podstawowe pytanie, czym w ogóle był Komitet Narodowy Polski. Organizacja ta powstała w dniu 15 sierpnia 1917 roku w Lozannie z inicjatywy Romana Dmowskiego oraz grupy działaczy Narodowej Demokracji,

¹ Zob. M. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917-1919*, Warszawa 1966; J. Zamojski, *Powrót na mapę: Komitet Narodowy Polski w Paryżu 1914-1919*, Warszawa 1991.

² Tego dnia miało miejsce ostatnie posiedzenie plenarne Komitetu Narodowego Polskiego. Komisja likwidacyjna faktycznie funkcjonowała kilka miesięcy dłużej, Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Akta Komitetu Narodowego Polskiego (dalej: KNP), Dział I, sygn. 11, k. 11-15.

a także Stronnictwa Polityki Realnej³. Bezpośredni impuls do utworzenia Komitetu stanowiła podjęta przez rząd francuski decyzja o utworzeniu Armii Polskiej, której struktura ta miała patronować.

Z punktu widzenia naszych rozważań, interesujący wydaje się fakt, iż już na pierwszym posiedzeniu brano pod uwagę umiejscowienie siedziby organizacji w Londynie⁴. Roman Dmowski miał do Wielkiej Brytanii osobistą słabość i w latach poprzednich, o czym będzie jeszcze mowa, przede wszystkim na terenie tego kraju starał się rozwijać swoją działalność. Po utworzeniu KNP dość szybko podjęto jednak decyzję o tym, że centrum działalności organizacji miało się znaleźć nad Sekwaną. To właśnie tu powstać miała Armia Polska. To Francja, nie Wielka Brytania, stawała się w ten sposób najważniejszym polem działania kierowanej przez Romana Dmowskiego struktury, a także głównym, choć trudnym, sojusznikiem. Warto w tym momencie zdać sobie sprawę, co mogło spowodować, że latem roku 1917 roku państwo to skłonne było zaangażować się w sprawę polską daleko bardziej niż Wielka Brytania. Po pierwsze, Paryż był realnie zaniepokojony perspektywą tworzenia przez Generalnego Gubernatora, Hansa Hartwiga von Beselera, wojska polskiego. Po drugie, we Francji znajdowało się wówczas znacznie więcej Polaków. Po trzecie, po przystąpieniu w 1917 roku do wojny Stanów Zjednoczonych można było planować wykorzystanie olbrzymiego potencjału ludzkiego w postaci mieszkających za oceanem Polaków, zaś w związku ze spodziewanym napływem na front wojsk amerykańskich główny kanał komunikacyjny prowadzić miał z USA właśnie do Francji. Wreszcie po czwarte, Francja baczniej niż Wielka Brytania obserwowała sytuację na wschodzie. Prawdopodobnie wcześniej się zorientowała, że sytuacja powołanego po rewolucji lutowej Rządu Tymczasowego jest niepewna i Rosja ma coraz mniejsze możliwości skutecznego udziału w wojnie – zresztą już niedługo wydarzenia wojenne całkowicie potwierdziły tę tezę: w połowie lipca ostatecznemu załamaniu uległa ofensywa Kiereńskiego⁵.

Próbując usystematyzować najważniejsze fakty dotyczące Komitetu Narodowego Polskiego, należałoby w pierwszej kolejności zastanowić się, jak został zdefiniowany cel istnienia tej organizacji. Jeden z głównych działaczy KNP, Marian Seyda, definiował go w sposób następujący:

Celem było zsynchronizowanie wysiłku wszystkich organizacji polskich zarówno w kraju, jak i na emigracji dla udzielenia jak najdalej idącej pomocy

³ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego*, Poznań 2005, s. 159-161.

⁴ J. Sibora, *Narodziny polskiej dyplomacji u progu niepodległości*, Warszawa 1998, s. 175.

⁵ M. Leczyk, dz. cyt., s. 82-83, M. Gmurczyk-Wrońska, *Skazani na Francję – polskie działania dyplomatyczne w państwach ententy w 1917 roku*, „Dzieje Najnowsze” 2017, R. 49, nr 4, s. 30-31.

Aliantom w celu osiągnięcia ostatecznego zwycięstwa w trwającej wojnie, w następstwie czego Polska uzyskałaby zjednoczenie i niepodległość⁶.

Jak zatem widzimy, KNP zasadniczo stawiał sobie przede wszystkim cele polityczne, zmierzające do wywarcia nacisku na rządy sprzymierzonych i doprowadzenia do powstania niepodległego państwa polskiego. Nie zmienia to faktu, że w dokumentach programowych mowa jest także o innych zadaniach, w tym o wspieraniu powstawania Armii Polskiej oraz opiece nad przebywającymi w państwach Ententy Polakami.

Jeśli chodzi o organizację KNP, to dla naszych rozważań najistotniejsze znaczenie posiada fakt, że poza rezydującą w Paryżu centralą (prezes, plenum, sekretariat, wydziały) funkcjonować miały również tzw. zagraniczne Misje KNP (np. w Rzymie oraz Londynie). Na czele każdej tego typu placówki stał przedstawiciel Komitetu. Misje dzieliły się na biura (zwane też czasami wydziałami); w przypadku struktur londyńskich było to Biuro ds. Cywilnych, Biuro Prasowe oraz Biuro Ekonomiczne. Miały one funkcjonować „według instrukcji i stosownie do wskazań wydziałów Komitetu, których kontroli podlegają”⁷. Biura były zatem podporządkowane przede wszystkim wydziałom centralnym, nie zaś przedstawicielowi. Sam przedstawiciel prowadzić miał akcję polityczną w duchu postanowień Komitetu i zgodnie z jego instrukcjami. Sprawował on nadzór nad działalnością poszczególnych biur, ale odnoszące się do nich decyzje podejmował w porozumieniu z ich kierownikami⁸. Z punktu widzenia formalnego Komitet dość dobrze zabezpieczył się zatem przed możliwością uzyskania przez przedstawicieli zbyt silnej pozycji. Byli oni również kontrolowani poprzez bardzo intensywny przepływ korespondencji pomiędzy centralą oraz Misją. Ich obowiązkiem było też przysyłać do prezesa Komitetu regularne opracowania oraz raporty.

Przedstawicielem KNP w Wielkiej Brytanii mianowany został Władysław Sobański (1877-1943), ziemianin, działacz Stronnictwa Polityki Realnej, który od pewnego czasu ciążył ku Narodowej Demokracji. W latach 1914-1917 działał on przede wszystkim w Polskim Czerwonym Krzyżu oraz na polu dobroczynności – najpierw w Warszawie, zaś po jej ewakuacji w 1915 roku – w Rosji. Znamienne jest, że nie posiadał on ani istotnego doświadczenia dyplomatycznego, ani wykształcenia (studiował rolnictwo)⁹. Jak się okazało, nie będąc nigdy politykiem wybitnym, na powierzonym mu stanowisku radził sobie zaskakująco dobrze.

⁶ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 63.

⁷ AAN, KNP, Dział IX, teczka 87, sygn. 1940, *Regulaminy i organizacja wewnętrzna*, sygn. 1940, k. 12.

⁸ Tamże, k. 13.

⁹ A. Piber, *Sobański Władysław (1943-1877)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1999-2000, s. 442-443.

Zanim przejdziemy do dokładniejszego omówienia działalności KNP na Wyspach, przyjrzyjmy się pokrótce, jak wcześniej kształtowała się tam sprawa polska. W pierwszym okresie Wielkiej Wojny, podobnie zresztą jak w całej Europie, wypowiedzi na temat sprawy polskiej pojawiały się wyłącznie na marginesie tamtejszego życia politycznego – najczęściej przy okazji definiowania celów wojny, m.in. jako walki o wolność małych narodów, przy czym nie wiązało się to z żadnymi konkretnymi deklaracjami¹⁰. Jeśli chodzi o polskich polityków aktywnych na terenie Zjednoczonego Królestwa, to chronologicznie rzecz ujmując, pierwsze próby podjęcia działalności należały do środowisk aktywistycznych, w tym Tytusa Filipowicza, dawnego członka PPS Frakcji Rewolucyjnej. Informował on krakowski Naczelny Komitet Narodowy o pewnym zainteresowaniu sprawą polską ze strony społeczeństwa brytyjskiego¹¹. Równocześnie od 1914 roku działał na terenie Wielkiej Brytanii Polski Komitet Informacyjny, zajmujący się niesieniem pomocy internowanym na terenie Zjednoczonego Królestwa Polakom. W 1915 roku został on zdominowany przez Augusta Zaleskiego, który przybył na Wyspy z misją zleconą przez środowiska niepodległościowe z Królestwa Polskiego¹². Posiadając już doświadczenie i obycie w brytyjskim społeczeństwie, zmienił on Polski Komitet Informacyjny w ośrodek o charakterze polityczno-propagandowym. Jego działalność wydaje się rzeczywiście imponująca, biorąc pod uwagę, że do tej pory sprawy polskie nie budziły w Wielkiej Brytanii widocznego entuzjazmu. Wychodząc z założenia, że wojnę wygra właśnie Zjednoczone Królestwo i stawiając sobie za cel propagowanie pełnej niepodległości Polski, Zaleski prowadził liczne rozmowy z politykami, wydawał broszury oraz książki, a także organizował prelekcje i wykłady¹³. Godna uwagi jest jego współpraca z niektórymi brytyjskimi intelektualistami, takimi jak George Shaw Lefevre, autor książki o rozbiorach Polski oraz były minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii; Francis Fortescue Urquhart, historyk i teolog z Balliol College w Oxfordzie; John Holland Rose – historyk z uniwersytetu w Cambridge; a przede wszystkim najbardziej znany na Wyspach sławista – Robert William Seton-Watson¹⁴. Z punktu widzenia politycznego istotne znaczenie ma z kolei fakt, że Zaleski bardzo niechętnie odnosił się Narodowej Demokracji. Utrzymywał on też kontakty z brytyjskimi środowiskami

¹⁰ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 27.

¹¹ M. Drozdowski, *Naczelny Komitet Narodowy. Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017, s. 353.

¹² A. Kamieniecki, *August Zaleski jako dyplomata*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2002, nr 2, s. 222-223.

¹³ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), *Naczelny Komitet Narodowy* (dalej: NKN), teczka 17 (mikrofilm 100.202), k. 93; A. Zaleski, *Wspomnienia*, oprac. K. Kania, K. Kloc, P.M. Żukowski, Warszawa 2017, s. 51.

¹⁴ ANK, NKN, teczka 17 (mikrofilm 100.202), k. 46, 93; teczka 23 (mikrofilm 100.208), k. 16.

żydowskimi, np. z Radą Brytyjskich Żydów (*Board of Deputies of British Jews*)¹⁵. Dla jego późniejszych stosunków z Komitetem Narodowym Polskim kluczowa wydaje się jednak znajomość i współpraca z Lewinem Namierem (Bersteinem) – młodym historykiem pochodzenia żydowskiego (urodził się w Polsce w Woli Okrzejskiej), który w czasie wojny zatrudniony był w brytyjskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych (*Foreign Office*). Zarówno ówcześni zwolennicy Narodowej Demokracji, jak i wielu późniejszych historyków konsekwentnie oskarżali go o zjadłą antypolskość oraz niekorzystny dla Polski wpływ na politykę Wielkiej Brytanii w okresie Wielkiej Wojny oraz przede wszystkim w czasie konferencji pokojowej w Paryżu¹⁶. Zupełnie inaczej jego postać widział sam Zaleski, który twierdził, że Namier jak najbardziej opowiadał się za niepodległą Polską, choć w jego ujęciu miała ona pozostawać w ścisłych granicach etnograficznych¹⁷.

Dla naszych rozważań największe znaczenie ma jednak fakt, że w 1915 roku do Wielkiej Brytanii przybył Roman Dmowski. Opuszczenie przez niego Rosji zazwyczaj interpretuje się jako dążenie do pewnego umiędzynarodowienia sprawy polskiej, rozumianej w tym czasie jako postulat autonomii w ramach imperium Romanowów. Przywódca Narodowej Demokracji przyjmował dwa podstawowe założenia. Po pierwsze: że wojna zostanie rozstrzygnięta na Zachodzie; a po drugie: że uda się nakłonić Wielką Brytanię i Francję do wywarcia na Rosję nacisku w sprawie polskiej¹⁸. Warto też zwrócić uwagę na inną kwestię: Dmowski był osobiście Wielką Brytanią zafascynowany – widział w niej emanację racjonalnego, nowoczesnego nacjonalizmu, wiążącego się z najwyższym poziomem rozwoju cywilizacyjnego¹⁹. Niemal dwuletni (z przerwami) pobyt Dmowskiego w Wielkiej Brytanii to pasmo sukcesów społecznych i towarzyskich - dość wspomnieć choćby doktorat honoris causa Uniwersytetu w Cambridge, niemniej pod względem politycznym postępy były niewielkie. Praktycznie do początku roku 1917 rząd Wielkiej Brytanii, podobnie zresztą jak Francji, widział sprawę polską wyłącznie w kontekście polityki wewnętrznej swojego rosyjskiego sojusznika²⁰.

Ewidentną zmianę w tym względzie przyniósł dopiero rok 1917. Przedłużająca się i kosztowna pod każdym względem wojna, akt 5 listopada 1916 roku oraz rewolucja lutowa (marcowa) w Rosji spowodowały, że powstanie państwa polskiego zaczęto brać pod uwagę. Na tym tle doszło również do zupełnego

¹⁵ A. Zaleski, dz. cyt., s. 54.

¹⁶ K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Poznań 2016, s. 261, 278.

¹⁷ A. Zaleski, dz. cyt., s. 66.

¹⁸ K. Kawalec, dz. cyt., Poznań 2016, s. 249.

¹⁹ J. Niklewska, *Roman Dmowski. Droga do Polski*, Warszawa 2016, s. 18-19, 39.

²⁰ Jeszcze w końcu 1916 r. minister spraw zagranicznych Arthur Balfour twierdził, że rozwiązanie sprawy polskiej mogłoby co najwyżej ograniczać się do utworzenia autonomicznego państewka.

przewartościowania polityki Romana Dmowskiego. To właśnie w tym okresie skonkretyzował on swoją nową koncepcję, już w pełni niepodległej Polski, której towarzyszył ambitny program terytorialny²¹. Łączyło się to z uświadamianiem zachodnim politykom, że na nadszedł czas na nowego gracza we wschodniej Europie. Swoje poglądy Dmowski zawarł w memoriale, który 25 marca 1917 roku złożył na ręce ministra spraw zagranicznych Zjednoczonego Królestwa, Arthura Balfoura. Z kolei w lipcu 1917 roku wydał w Londynie broszurę *Problems of Central and Eastern Europe*, która została rozprawdzona wśród czołowych polityków brytyjskich i amerykańskich. Dmowski dowodził, że konieczne jest zawężenie Niemiec do granic etnograficznych i zbudowanie systemu niepodległych państw narodowych, które stanowiłyby naturalną barierę dla niemieckiego ekspansjonizmu na wschodzie. Dopiero taki porządek gwarantowałby europejską równowagę. Oczywiście kluczowym i największym państwem w tym nowym porządku byłaby Polska²². Program ten wart jest przytoczenia, gdyż niedługo później stanie się on podstawą wszelkich działań politycznych przedstawicielstwa Komitetu Narodowego Polskiego. Niedługo po wydaniu tej pracy Dmowski wyjechał z Wielkiej Brytanii i skoncentrował się na pracy w Paryżu. W Londynie pozostał zaś jego delegat – Władysław Sobański.

Przyjrzyjmy się zatem nieco dokładniej funkcjonowaniu przedstawicielstwa KNP na terenie Wielkiej Brytanii. Formalnie rozpoczęło ono swoją działalność w momencie uznania Komitetu przez Rząd Jego Królewskiej Mości, a więc w dniu 15 października 1917 roku²³. Tego dnia Robert Graham, podsekretarz stanu w *Foreign Office* (Ministerstwie Spraw Zagranicznych), działając z upoważnienia ministra Arthura Balfoura, przekazał Władysławowi Sobańskiemu pismo, w którym donosił, iż „Rząd Jego Wysokości uznaje tę [tzn. KNP – przyp. M.D.] oficjalną polską organizację i odnotowuje, że jej siedziba główna znajduje się w Paryżu”²⁴. Zwróćmy uwagę na pewne istotne niuanse znaczeniowe – Brytyjczycy uznawali KNP za oficjalną polską organizację, a więc taką, która może legalnie funkcjonować i utrzymywać stosunki z rządem. Nie ma natomiast mowy o wyłączności KNP do reprezentowania sprawy polskiej. Będzie to miało w przyszłości swoje realne konsekwencje. Paryski Komitet w pewnych zakresach, np. opieki konsularnej nad przebywającymi na terenie Wielkiej Brytanii Polakami, faktycznie będzie traktowany jako jedyna i główna polska instytucja na terenie kraju. Pomimo tego charakterystyczne jest, że rząd brytyjski zawsze będzie zachowywał wobec

²¹ J. Pajewski, dz. cyt., s. 157-158.

²² M. Leczyk, dz. cyt., s. 79.

²³ J. Zamojski, dz. cyt., s. 64; *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice. Komitet Narodowy Polski. Protokoły Posiedzeń 1917-1919*, opr. M. Jabłonowski, D. Cisowska-Hydzik, Warszawa-Pułtusk 2007, s. 363.

²⁴ AAN, KNP, Dział IX, teka 29, jedn. 1908, k. 4.

KNP pewną rezerwę, zostawiając sobie pole manewru do porozumiewania się z innymi polskimi środowiskami.

Pomimo tej ewidentnej ostrożności Brytyjczycy zdecydowali się postawić na Komitet Narodowy Polski. Według Mariana Leczyka było to spowodowane dążeniem do pewnego uporządkowania swojej polityki względem sprawy polskiej i do dysponowania jedną, konkretną strukturą, która mogła wywierać wpływ na sytuację w kraju, podtrzymywać wśród Polaków nastroje proaliantkie i przeciwdziałać projektowi poboru rekruta przez Niemców. Nie bez znaczenia pozostawał też fakt, że KNP firmował poważne przedsięwzięcia, do których należało tworzenie we Francji Armii Polskiej²⁵. Wniosek ten wydaje się jak najbardziej słuszny – liczba rozmaitych spraw związanych z Polską zaczęła w ciągu 1917 roku raptownie przyrastać i rząd Jego Królewskiej Mości uznał, że musi już mieć na tym polu jakiegoś instytucjonalnego partnera.

Pierwsze miesiące działalności przedstawicielstwa KNP na terenie Wielkiej Brytanii potwierdzały to ostrożne, ale zasadniczo pozytywne nastawienie rządu. Już w dwa dni po oficjalnym uznaniu Komitetu Władysław Sobański wystosował do ministra Balfoura prośbę o udostępnienie mu szyfrów do komunikacji z Francją, Włochami oraz USA²⁶. Przywilej ten został faktycznie przyznany w piśmie wystosowanym z *Foreign Office* 1 listopada 1917 roku²⁷. Ponadto władze brytyjskie zezwoliły na wymianę listów pomiędzy centralą KNP a Misją w Londynie bez cenzury – wiadomości miały być tylko opatrzone odpowiednią pieczęcią oraz podpisem²⁸. Kolejnym sukcesem, który niewątpliwie ułatwił działalność całego Komitetu, było przyznanie przez rząd brytyjski pożyczki w wysokości 75 tysięcy franków miesięcznie²⁹. Została ona udzielona również dzięki działaniom Władysława Sobańskiego oraz pozytywnemu odzewowi ze strony Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Warto zauważyć, że to właśnie *Foreign Office* był głównym politycznym i organizacyjnym partnerem przedstawicielstwa KNP w Londynie. Referentem oddelegowanym do spraw polskich był w tej instytucji John Duncan Gregory,

²⁵ M. Leczyk, dz. cyt., s. 227.

²⁶ AAN, KNP, Dział IX, teka 29, jedn. 1908, k. 7.

²⁷ Tamże, k. 12. Warto też zauważyć, że jeszcze przed rozpoczęciem działalności Misji pod przewodnictwem Władysława Sobańskiego już w sierpniu 1917 r. z możliwości przydzielenia brytyjskich szyfrów skorzystał Jan Horodyski, który udał się z misją do Stanów Zjednoczonych. Dzięki swoim koneksjom uzyskał on możliwość, aby przeznaczone dla niego telegramy wysyłać z Paryża za pośrednictwem poselstwa brytyjskiego do *Foreign Office* lub bezpośrednio do konsula brytyjskiego w Nowym Jorku z dopiskiem „for Horodyski”, J. Sibora, dz. cyt., s. 198.

²⁸ Tamże, s. 199.

²⁹ W połączeniu z podobną pożyczką udzieloną przez rząd francuski w wysokości 150 tysięcy franków miesięcznie stworzyło to solidne podstawy funkcjonowania Komitetu, J. Sibora, dz. cyt., s. 209.

jednak zabiegając o rozmowę z ministrem Balfourem, Władysław Sobański zwracał się do jego osobistego sekretarza, sir Erica Drummonda³⁰. Poza tego rodzaju osobistymi konsultacjami podstawowym sposobem realizacji przez londyńską Misję swoich założeń politycznych było składanie w ministerstwie memorandumów oraz większych opracowań określanych jako *exposé* (te ostatnie często w języku francuskim), w których delegat paryskiego Komitetu wyjaśniał swoje stanowisko w danej sprawie, ale przede wszystkim starał się pokazać szerszą wizję rozwiązania sprawy polskiej³¹.

Faktycznie wiele wskazuje na to, że stosunki na linii KNP–*Foreign Office* układały się – przynajmniej przez pierwsze miesiące – zupełnie poprawnie. Podsumowując na posiedzeniu Komitetu w maju 1918 roku pierwsze 7 miesięcy swojej działalności, Władysław Sobański twierdził, że otrzymywał z ministerstwa „najczynniejszą pomoc”, Brytyjczycy zaś wielokrotnie zwracali się do niego o wyjaśnienie spraw związanych z Polską³². Rzeczywiście w korespondencji Misji KNP z *Foreign Office* można się natknąć na rozmaite prośby kierowane przez przedstawicieli ministerstwa. Poza sprawami związanymi z opieką nad polskimi cywilami oraz żołnierzami, o czym będzie jeszcze mowa, dotyczyły one bardzo zróżnicowanych kwestii – począwszy od próśb o polecenie dobrych tłumaczy z języka polskiego aż po ustosunkowanie się do doniesień, jakoby Rosjanie szykowali się do rozpoczęcia z Niemcami, z którymi pozostawali przecież w stanie wojny (mówimy o jesieni 1917 roku), szeroko zakrojonego handlu zbożem³³.

Najistotniejsze pozostawały jednak działania o charakterze politycznym. Sam Sobański za główny ich cel uważał uświadomienie brytyjskim decydom oraz opinii publicznej, że Polska bynajmniej „nie szuka i nie prosi o współczucie, lecz że realizacja jej dążeń i stworzenie w ten sposób przeciwwagi dla [niemieckiej – przyp. M.D.] ekspansji na wschód stanowią interes zasadniczy dla przyszłego bezpieczeństwa samej Anglii”³⁴. Rezultaty tych starań były różne. Sam Sobański za swój sukces uważał wyrażenie przez rząd Wielkiej Brytanii zdecydowanego sprzeciwu wobec niemiecko-bolszewickiego porozumienia w Brześciu Litewskim. Gwałtowną dezaprobatę wobec samego faktu podjęcia rokowań pokojowych *Foreign Office* wyraziło w korespondencji z Sobańskim już w styczniu 1918 roku³⁵. Z kolei 18 lutego minister Balfour potępił traktat brzeski, zawarty 9 dni wcześniej

³⁰ AAN, KNP, Dział IX, teka 29, jedn. 1908, k. 8; J. Sibora, dz. cyt., 205.

³¹ Np. *Exposé z 24 września 1918 r.*, zob. AAN, KNP, Dział II, teka 29, k. 36-42.

³² *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice*, dz. cyt., s. 364.

³³ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1898, k. 3-4; AAN, KNP, Dział IX, teka 29, sygn. 1908, k. 23.

³⁴ Cyt. za J. Sibora, dz. cyt., s. 199.

³⁵ AAN, KNP, Dział IX, teka 29, sygn. 1908, k. 30.

między państwami centralnymi a Ukrainą Republika Ludową³⁶. Rząd Wielkiej Brytanii jeszcze kilkakrotnie powtórzył tę deklarację, decydując się „nie uznawać żadnego, międzynarodowego porozumienia, które zawierałoby rozstrzygnięcia w sprawie polskiej, zawarte bez porozumienia z Polakami”³⁷. Omawiając swoją działalność, Sobański przypisywał sobie wywarcie na Brytyjczyków odpowiedniego wpływu. Wydaje się jednak, że sprzeciw wobec zawartych w Brześciu traktatów nie musiał być rezultatem oddziaływania Polaków, ale w sposób zupełnie logiczny wynikał z faktu, że porozumienia te z jednej strony przypieczętowały wyjście Rosji z wojny, z drugiej zaś – stanowiły pierwszy etap realizacji wielkiego planu „urządzenia” Europy Wschodniej wedle koncepcji niemieckich. Brytyjczycy nie mieli zatem wątpliwości, że Brześć uderzał w ich interesy.

Inne sytuacje potwierdzają zresztą, że jeśli chodzi o czysto polityczne działania, rząd Zjednoczonego Królestwa z dużym dystansem traktował Komitet Narodowy Polski oraz jego londyńskie przedstawicielstwo. Na początku roku 1918, a więc w tym samym czasie, kiedy rząd wyrażał swoją dezaprobatę wobec Brześcia, Władysław Sobański spotykał się z ministrem Balfourem, próbując przekonać go do poparcia postulatu wydania przez państwa sprzymierzone wspólnej deklaracji, która wzywałaby do odbudowania Polski z dostępem do morza. Pomimo tych działań na Konferencji Międzysojusznicy w Londynie w dniu 28 marca 1918 roku Brytyjczycy nie poparli francuskiego pomysłu wydania tego rodzaju dokumentu³⁸. Według Jana Zamoyskiego za taką postawę odpowiadał przede wszystkim premier David Lloyd George, który przynajmniej od jesieni 1917 roku konsekwentnie torpedował wszelkie próby nadania sprawie polskiej większej wagi międzynarodowej³⁹. W opinii niektórych autorów u źródeł brytyjskiej polityki stało branie pod uwagę ewentualności zawarcia osobnego pokoju z Austro-Węgrami, czemu jakakolwiek poważniejsza deklaracja w sprawie polskiej mogłaby przeszkadzać⁴⁰.

Jak widać, przedstawiciele Komitetu napotykali nad Tamizą na rozmaite trudności i niekoniecznie spotykali się ze zrozumieniem. Sobański tłumaczył to przede wszystkim dwoma zjawiskami. Po pierwsze, „powszechnym prawie nieświadomością opinii publicznej w sprawie polskiej”; po drugie, unikaniem włączania postulatu odbudowy Polski z dostępem do morza do celów wojny, co miało być spowodowane niechęcią do „poruszania przedmiotu tak rozległego i skomplikowanego”, a także bez wątpienia odległego od brytyjskich zaintereso-

³⁶ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 86-87.

³⁷ AAN, KNP, Dział IX, teka 29, sygn. 1908, k. 37.

³⁸ J. Pajewski, dz. cyt., s. 253-254.

³⁹ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 87.

⁴⁰ Tamże, J. Sibora, dz. cyt., s. 192.

wań⁴¹. Obie te sprawy sprowadzają się zatem do tego samego problemu – niewielkiej wiedzy mieszkańców Zjednoczonego Królestwa na temat Polski oraz zasadniczo braku przekonania, że postulat jej odbudowy rzeczywiście wiąże się z interesami imperium.

Co ciekawe, Sobański wskazywał też inne źródła swoich problemów – aktywność „nieprzyjaciół”, przez których rozumieć należy przede wszystkim Augusta Zaleskiego oraz Lewisa Bersteina Namiera. Omawiając swoją działalność na posiedzeniach Komitetu, londyński delegat podkreślał, że tworzą oni środowiska bardzo wpływowe, które walczą z KNP ze względu na „nieświadomość lub przez resztki doktryneryzmu, na zasadach socjalnych lub religijnych, przez fałszywe rozumienie naszych dążeń [...]”. Wplatanie wątku motywacji religijnej ewidentnie wskazuje na Namiera oraz środowiska żydowskie. Z kolei odnosząc się do środowiska innych przyjaciół Augusta Zaleskiego, takich jak Wickham Steed oraz Setton-Watson, Sobański wspominał iż, stara się ono „utopić 25-miljonowy naród, jakim jest Polska, w mglistym i niewyraźnym projekcie federacji narodowości słowiańskich, uciskanych przez Austrię, narodowości, dążenia których są skierowane raczej ku morzu Śródziemnemu, podczas, gdy nasze zwracają się z natury rzeczy ku morzu Bałtyckiemu”⁴². Dążąc przede wszystkim do utworzenia na gruzach Austro-Węgier nowego systemu państw słowiańskich, w opinii Sobańskiego wspomniani intelektualiści niechętnie widzieli silną i podążającą swoją własną drogą Polskę⁴³.

Znamienne jest, że odbicie tych konfliktów odnaleźć można również we wspomnieniach Zaleskiego, przy czym – co raczej nie powinno zaskakiwać – widział je w sposób dokładnie odwrotny. W jego ujęciu to Sobański go denuncjował przed władzami brytyjskimi jako człowieka podejrzanego (niedziałającego na rzecz współpracy z Ententą)⁴⁴. Zaleski utrzymywał też, że intrygi przedstawiciela KNP przyczyniły się do kontroli przez cenzurę jego listów⁴⁵. Faktycznie, kiedy latem 1918 roku prezes Polskiego Komitetu Informacyjnego pojechał do Szwajcarii, na skutek interwencji Romana Dmowskiego nie otrzymał on wizy francuskiej i nie mógł wrócić do Wielkiej Brytanii⁴⁶. Na marginesie wypada przy tym zaznaczyć,

⁴¹ *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice...*, dz. cyt., s. 363-364.

⁴² Tamże, s. 365.

⁴³ *Sprawozdanie biura politycznego Misji KNP w Londynie*, AAN, KNP, Dział II, teka 21, sygn. 36, k. 5.

⁴⁴ A. Zaleski, dz. cyt., s. 83.

⁴⁵ Tamże, s. 85.

⁴⁶ A. Kamieniecki, dz. cyt., s. 225.

że uważał on Sobańskiego za człowieka mało inteligentnego oraz kompletnego dyletanta w sprawach związanych ze Zjednoczonym Królestwem⁴⁷.

Nie ulega też wątpliwości, że środowiska żydowskie faktycznie bacznie monitorowały działalność KNP, przy czym antysemityczne poglądy Romana Dmowskiego przysparzały tylko licznych trosk jego londyńskiemu delegatowi. Musiał się on tłumaczyć i uspokajać, że w przyszłej Polsce wszyscy obywatele, niezależnie od wyznania, będą równi wobec prawa⁴⁸. Z kolei we wrześniu 1918 roku Sobański donosił, że organizacje żydowskie domagały się równych praw oraz rozmaitych form autonomii kulturowej i religijnej, która miała Żydom przysługiwać w wolnej Polsce⁴⁹.

Sytuacja ta znamionuje inne istotne zjawisko. Otóż jesienią 1918 roku w sposób bardziej konkretny zaczęło się już mówić o przyszłym państwie polskim. Swój stosunek do aspiracji Polaków rząd brytyjski musiał zdefiniować w kontekście bardzo skomplikowanej sytuacji międzynarodowej – z jednej strony Rosja z jej nowym, bolszewickim rządem oraz nabierającą rozpędu wojną domową, z drugiej strony zaś – nabrzmiewające pytanie o przyszłość pokonanych Niemiec. W tej mglistej rzeczywistości, w której jeszcze wszystko wydawało się możliwe, Lloyd George mocno trzymał się zasady niewypowiadania żadnych zdecydowanych ani wiążących deklaracji w sprawie polskiej. Dotyczyło to również samego Komitetu. Znamienna jest odpowiedź brytyjskiego premiera na interpelację poselską z września 1918 roku: „Polski Komitet Narodowy nigdy nie został uznany przez rządy sprzymierzone jako rząd polski. Ponieważ reprezentuje elementy polskie przeciwne kompromisowi pod jakąkolwiek formą z państwami centralnymi, mógł działać jako pośrednik pomiędzy rządami sprzymierzonymi a społeczeństwem polskim za granicą; stosunki z Komitetem w sprawach bieżących dotyczących Polski i Polaków okazały się dotychczas w wysokim stopniu zadowalające”⁵⁰. Premier podkreślił też, że nie jest związany poglądami jakiegokolwiek członka Komitetu, a także pragnąłby widzieć tę organizację rozszerzoną o przedstawicieli innych polskich ugrupowań politycznych. Wedle doniesień Sobańskiego to ostatnie stwierdzenie wiązało się z pojawiającymi się w angielskiej prasie atakami na KNP. Oskarżano go, że jest reakcyjny, szowinistyczny, zmierzający do ucisku i prześladowania innych narodowości i wyznań. To właśnie na tym tle pojawiały się również żądania, aby w Komitecie zasiedli także politycy reprezentujący poglądy lewicowe⁵¹. Równocześnie nie sposób oprzeć się wrażeniu, że skoro KNP

⁴⁷ A. Zaleski, dz. cyt., s. 85.

⁴⁸ *Sprawozdanie biura politycznego Misji KNP w Londynie*, AAN, KNP, Dział II, teka 21, sygn. 36, k. 11.

⁴⁹ M. Seyda, *Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty*, t. 2, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin 1931, s. 400.

⁵⁰ M. Leczyk, dz. cyt., s. 228.

⁵¹ Tamże, s. 232.

stał się obiektem krytyki ze strony prasy, kwestię jego składu zaś omawiano nawet w parlamencie, to był on już w tym czasie instytucją kojarzoną i zauważaną, podobnie zresztą jak sprawa, której organizacja ta służyła.

Nie zmienia to jednak faktu, że stosunek rządu do KNP pozostawał w tym czasie ambiwalentny i choć oficjalnie uważał go za swojego głównego partnera odnośnie do sprawy polskiej, to cały czas unikał ostatecznego uznania wyłączności. Przejawiało się to nie tylko w warstwie słownej, ale np. w utrzymywaniu przez *Foreign Office* nieoficjalnych kontaktów z Augustem Zaleskim. W pismach do prezesa Dmowskiego Sobański kilkakrotnie narzekał, że rząd pozwolił jego adwersarzowi pojechać w celach politycznych do Szwajcarii⁵².

Tymczasem latem 1918 roku wydarzenia międzynarodowe zdecydowanie przyspieszyły. Perspektywa zwycięskiego dla Ententy zakończenia wojny oraz powstania państwa polskiego stała się na tyle realna, że Ministerstwo Spraw Zagranicznych zaczęło rozpatrywać sprawę przebiegu zachodniej granicy odrodzonej Rzeczypospolitej. Na konferencji premierów imperium w sierpniu 1918 roku minister Balfour wyraził obawę, że realizacja polskich oczekiwań (artykułowanych przede wszystkim przez KNP) doprowadzi do sytuacji, kiedy granica przebiegać będzie zbyt blisko Berlina. Nie do pomyślenia była również utrata przez Niemcy Górnego Śląska wraz ze stworzonym przez lata pracy przemysłem. Balfour wyraźnie dystansował się również wobec postulatów zapewnienia Polsce dostępu do morza, twierdząc, że wyrażając wcześniej poparcie dla tego sformułowania, niekoniecznie miał na myśli oddanie nowemu państwu wybrzeża⁵³. Zaskakujący jest przy tym fakt, że przyjęcie tego sprzyjającego Niemcom stanowiska nastąpiło w momencie, kiedy na froncie zachodnim cały czas toczyły się bardzo ciężkie walki. Sobański tłumaczył to później, podkreślając, że samo unicestwienie niemieckiej potęgi militarnej i kolonialnej w oczach Brytyjczyków stanowiło wystarczający gwarant bezpieczeństwa. Z kolei perspektywę zatrzymania niemieckiej ekspansji na wschodzie traktowali oni w sposób zdecydowanie nieufny, traktując ją jako swoistą „klapę bezpieczeństwa” [prawdopodobnie przed bolszewikami – przyp. M.D.]⁵⁴. Niektórzy autorzy, np. Jan Zamoyski, widzieli w tym również rękę Lewisa Namiera (Bersteina)⁵⁵.

Kolejne tygodnie przyniosły ze strony Komitetu popis konsekwencji, ze strony Brytyjczyków zaś – ukazały kwintesencję sztuki dyplomatycznej. We wrześniu 1918 roku Sobański złożył obszerne *exposé*, w którym domagał się ponownego poparcia odbudowy państwa polskiego jako potencjalnej zapory przeciw roz-

⁵² AAN, KNP, Dział II, sygn. 31, k. 1-2.

⁵³ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 90.

⁵⁴ *Sprawozdanie biura politycznego Misji KNP w Londynie*, AAN, KNP, Dział II, teka 21, sygn. 36, k. 7.

⁵⁵ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 91.

lewającej się rewolucji bolszewickiej, a także zaakceptowania generała Józefa Hallera na stanowisku dowódcy Armii Polskiej we Francji⁵⁶. W odpowiedzi rząd brytyjski dawał sprzeczne sygnały. Referent ds. polskich John Duncan Gregory sugerował pozytywne podejście do postulatów KNP. Równocześnie pisemna odpowiedź rządu brytyjskiego, na którą wpływ podobno miał wspomniany już Lewis Namier, wykazywała znacznie więcej rezerwy. Ostatecznie 11 października 1918 roku minister spraw zagranicznych wyraził poparcie dla powstania niepodległego państwa polskiego z wolnym dostępem do morza oraz z ustrojem wynikającym z woli mieszkańców⁵⁷. Równocześnie zaznaczył jednak, że jest to akceptacja tymczasowa⁵⁸.

W październiku 1918 roku Władysław Sobański wciąż pozostawał aktywny i próbował wpisać sprawę poparcia dla kształtującego się państwa polskiego w skomplikowaną sytuację międzynarodową. Pod koniec miesiąca złożył on w *Foreign Office* kolejny memoriał, w którym starał się dowieść realnego niebezpieczeństwa niemiecko-bolszewickiej współpracy. Jako rozwiązanie eliminujące zagrożenie ze strony zarówno niemieckiego imperializmu, jak i komunistycznej rewolucji sugerował on ustanowienie w Europie Wschodniej silnych wpływów alianckich, które wyrażałyby się w odbudowaniu państwa polskiego, ale też i w przeprowadzeniu antybolszewickiej interwencji nie tyle na peryferiach dawnego państwa carów (np. Murmańsk czy Syberia), ile przede wszystkim od strony Polski⁵⁹. Nota ta, jakkolwiek zawierała ciekawą i logicznie ujętą koncepcję, nie doczekała się reakcji, gdyż jak doskonale wiemy, na początku listopada 1918 roku wydarzenia na świecie weszły w nową, pokojową – choć nie mniej skomplikowaną – fazę, w przypadku Polski zaś – gwałtownie przyspieszyły. Poza tym Brytyjczycy cały czas żywili wobec polskich aspiracji ambiwalentne odczucia i pomimo deklaracji z 11 października wiele wypowiedzi ministra Balfoura w sposób jednoznaczny wskazywało na dezaprobatę wobec zbyt daleko idących koncesji terytorialnych na rzecz Polski (przede wszystkim kosztem Niemiec)⁶⁰. Sytuacja nie była zatem jednoznaczna. Co jednak nie budzi wątpliwości, to fakt, że właśnie wtedy, a więc między sierpniem a październikiem 1918 roku, w toku nieustannej debaty pomiędzy *Foreign Office* oraz przedstawicielstwem KNP w Londynie ukształtowane zostały zręby brytyjskiego stanowiska w sprawie Niemiec oraz problemu zachodniej granicy odradzającej się Polski.

⁵⁶ *Exposé* z 24 września 1918 r., zob. AAN, KNP, Dział II, t. 29, k. 36-42.

⁵⁷ Tamże, Dział IX, sygn. 1908, k. 37-38.

⁵⁸ J. Zamojski, dz. cyt., s. 91.

⁵⁹ AAN, KNP, Dział IX, teka 29, sygn. 1903, k. 63-65.

⁶⁰ J. Złotkiewicz-Kłębukowska, *Od Balfoura do Curzona – polityka Wielkiej Brytanii wobec odradzającej się Polski 1918-1920*, „Annales Universitatis Mariae Skłodowska” 2009, t. 64, sekcja F, s. 44.

W tym miejscu na chwilę zatrzymamy wywód dotyczący kwestii o charakterze politycznym (choć z natury rzeczy są one najbardziej wyeksponowane), należałoby bowiem wspomnieć, że działalność KNP dotyczyła również innych spraw. Jednym z ważniejszych pól, na których funkcjonował Komitet, było wspieranie powstawania Armii Polskiej we Francji. W szczególności oznaczało to dwie sprawy: podejmowanie wysiłków na rzecz formalnego uznania tej jednostki przez rząd brytyjski za sprzymierzoną siłę zbrojną, a także prowadzenie praktycznych działań na rzecz werbunku. Jeśli chodzi o pierwszą z tych kwestii, to negocjacje prowadzone za pośrednictwem przedstawicielstwa KNP w Londynie trwały dość długo i dopiero 11 października 1918 roku rząd Wielkiej Brytanii oficjalnie uznał Armię Polską we Francji za autonomiczną, sprzymierzoną i realnie walczącą siłę zbrojną⁶¹.

Jeśli natomiast chodzi o praktyczne wspieranie przez londyńskie struktury KNP tworzenia polskich jednostek we Francji, to od samego początku było jasne, że wobec braku większego skupiska osób narodowości polskiej na terenie Wielkiej Brytanii naturalnym rezerwuarem rekrutów musieli być jeńcy wojenni narodowości polskiej. Ich pozyskiwaniem zajmowało się formalnie Wojskowe Biuro Rekrutacyjne⁶². Już jesienią 1917 roku zaplanowano, aby akcją tę oprzeć na próbie skoncentrowania Polaków w jednym obozie, gdzie mogliby zostać najpierw otoczeni opieką ze strony KNP, a dopiero potem otrzymywaliby propozycję wyjazdu do Francji. Rolę takiego ośrodka pełniło położone na zachód od Londynu Feltham⁶³. Faktycznie kierowano tam nie tylko Polaków, ale też np. Duńczyków oraz Alzatzyków, którzy zostali wzięci do niewoli jako żołnierze armii niemieckiej. Liczbę samych Polaków w maju 1918 roku szacowano na 1551 osób⁶⁴. W obozie tym kwitło polskie życie kulturalne, funkcjonował też Polski Komitet Oświatowy, na którego czele stał Stanisław Kunz. 3 maja 1918 roku odbyła się nawet uroczystość wręczenia jeńcom polskim sztandaru, przy czym w działaniach tych aktywny udział brali przedstawiciele misji KNP w Londynie⁶⁵. Nieco wcześniej, w marcu 1918 roku, udało się ściągnąć do Feltham katolickiego księdza, który przebywającym tam Polakom zapewnić miał opiekę duchową, przy czym jego utrzymanie zgodził się pokryć KNP⁶⁶. Osobą oddelegowaną do kontaktowania się z Feltham oraz pozyskiwania tam ochotników był Edward

⁶¹ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1908, k. 36.

⁶² *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice...* dz. cyt., s. 366.

⁶³ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1881, k. 40.

⁶⁴ Tamże, k. 3.

⁶⁵ Tamże, sygn. 1926, k. 2, 3-4.

⁶⁶ Tamże, sygn. 1928, k. 8-9.

Graszyński, sekretarz ds. cywilnych, który otrzymał od Departamentu ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny (*War Office*) stałą przepustkę do obozu⁶⁷.

Wszystkie te działania, choć wynikały w pierwszej kolejności z pewnego zobowiązania o charakterze moralnym (opieka nad Polakami), stanowiły solidną podstawę do propagowania wśród jeńców wojennych idei wstępowania do Armii Polskiej we Francji. Konkretnie ustalenia co do procesu werbunku zapadły na spotkaniu, które w dniu 28 sierpnia 1918 roku Władysław Sobański oraz Edward Garszyński odbyli w *War Office*. Podjęto wówczas decyzję, że jeńcy wojenni narodowości polskiej, którzy wyrażą chęć wstąpienia do Armii Polskiej, powinni zostać przewiezieni z obozu w Feltham do specjalnie wybranych mniejszych ośrodków, gdzie działacze KNP będą ich przygotowywać do przewiezienia do Francji⁶⁸. Co ciekawe, proces ten odbywać się miał w sposób poufny i nierzucający się oczy, tak aby uniknąć niepotrzebnych niepokojów ze strony jeńców innych narodowości, którzy – w przeciwieństwie do Polaków – nie otrzymali szansy na wyrwanie się z niewoli. Niestety, na bieżącym etapie badań trudno w sposób jednoznaczny stwierdzić, ilu dokładnie Polaków zostało pozyskanych do wstąpienia do Armii Polskiej (brak na ten temat wzmianek w przebadanych źródłach), niemniej jednak liczba kilkuset osób wydaje się ze wszech miar prawdopodobna⁶⁹.

Innym rodzajem aktywności, który w praktyce również sprowadzał się do troski nad Polakami przebywającymi na terenie Wielkiej Brytanii, była opieka konsularna. W strukturze Misji KNP w Londynie zajmowało się nią Biuro ds. Cywilnych, na którego czele stał Stanisław Kozicki. Działało ono przede wszystkim na podstawie decyzji wydanej przez *Foreign Office* w dniu 22 lutego 1918 roku. Biuro otrzymało wówczas prawo wydawania przebywającym na terenie Wielkiej Brytanii Polakom świadectw (lub legitymacji), które zastępować miały dawne paszporty rosyjskie, austriackie oraz niemieckie⁷⁰. Dokumenty te były podstawą do uwolnienia od internowania lub innych ograniczeń stosowanych wobec poddanych państw nieprzyjacielskich, a nawet mogły uprawniać do wyjazdu za granicę (w razie otrzymania wizy wystawionej przez KNP oraz wyrażenia zgody przez kraj przyjmujący)⁷¹.

Musimy zdać sobie sprawę z ogromnej wagi tego uprawnienia – tak symbolicznej, jak i praktycznej. Po pierwsze, oznaczało ono, że legitymujący się wydanymi

⁶⁷ Tamże, k. 7.

⁶⁸ Tamże, sygn. 1881, k. 1-2.

⁶⁹ Wiadomo jedynie, że do 19 września 1917 r. Edward Garszyński pozyskał 20 ochotników, niemniej liczba ta odnosi się do bardzo wczesnego etapu akcji werbunkowej, J. Zamoyski, dz. cyt., s. 72.

⁷⁰ *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice...*, dz. cyt., s. 366.

⁷¹ AAN, KNP, Dział IX, sygn., 1898, k. 5.

przez KNP dokumentami Polacy traktowani byli przez władze brytyjskie w sposób przyjazny, nawet jeśli byli obywatelami „wrogich państw”⁷². Po drugie, stanowiło to namacalny dowód, że Polska, choć jeszcze jako państwo nie istniała, zaczęła funkcjonować jako pewnego rodzaju podmiot międzynarodowy – jeszcze bez terytorium i rządu, ale już z quasi-obywatelstwem. Była to ogromna zmiana jakościowa w sensie postrzegania sprawy polskiej. Wreszcie po trzecie – to KNP decydował o tym, kto na terenie Wielkiej Brytanii zostanie „zweryfikowany” jako Polak. Choć w innych zakresach rząd Zjednoczonego Królestwa jak ognia obawiał się traktowania Komitetu jako załączka polskiego rządu, to jeśli chodzi o tę sprawę, KNP uzyskał de facto uprawnienia konsularne, a więc spełniał funkcje quasi-rządowe.

Poza tym najistotniejszym zadaniem Biuro ds. Cywilnych zajmowało się także innymi sprawami związanymi z opieką nad Polakami. W praktyce – wobec braku na terenie Wielkiej Brytanii poważniejszych grup emigrantów oraz uchodźców – działalność Biura sprowadzała się w znacznej mierze do wspomnianego już wspierania polskich jeńców wojennych. Jeśli chodzi o inne rodzaje aktywności, to koncentrowała się ona głównie na zbieraniu funduszy dla potrzebujących w Polsce. Pozostawanie całości ziem polskich pod okupacją państw centralnych uniemożliwiała jednak przesyłanie pieniędzy do kraju. Działania Biura w tym zakresie miały zatem charakter incydentalny – przez pewien czas podejmowano np. starania na rzecz wspomagania polskich cywilnych uchodźców w Rosji⁷³. Wobec rychłego wybuchu rewolucji bolszewickiej i ta działalność nie mogła być jednak kontynuowana.

Na marginesie aktywności charytatywnej Komitetu warto zasygnalizować jeszcze jeden wątek. Chodzi o zakończenie współpracy z na swój sposób zasłużoną dla sprawy polskiej Angielką, Laurence Alną Tademą. Stała ona na czele pomagającej Polakom prywatnej organizacji *Polish Exile Protection*. W momencie powołania Biura ds. Cywilnych okazało się, że zadania obu struktur się ze sobą pokrywają. Tadema, traktowana zarówno przez Dmowskiego, jak i przez innych działaczy KNP jako osoba kłopotliwa i egzaltowana, zaczęła zasypywać Sobańskiego listami i za wszelką cenę próbowała odnaleźć się w tej nowej sytuacji. Przedstawiciel Komitetu okazał się jednak nieugięty, a nieszczęsna przyjaciółka Polaków w końcu wycofała się z dalszej działalności charytatywnej⁷⁴. Kierowana

⁷² Polacy byli odtąd określane jako *alien friends* (zagraniczni przyjaciele), zob. tamże, sygn. 1908, k. 46-49; Dział II, sygn. 36, k. 14.

⁷³ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1908, k. 24-25.

⁷⁴ Nie oznaczało to bynajmniej zakończenia znajomości z Romanem Dmowskim – trwała ona przynajmniej do jesieni roku 1919, zob. J. Niklewska, dz. cyt., s. 72-73.

przez nią organizacja, wraz z całym majątkiem, została przejęta przez Biuro Opieki Cywilnej KNP w Londynie⁷⁵.

Innym wartym odnotowania polem aktywności Komitetu w Wielkiej Brytanii były kwestie gospodarcze. U podstaw podejmowanych w tej materii działań leżało przekonanie, że warto by zainicjować kontakty przyszłego państwa polskiego z wiodącą potęgą ekonomiczną ówczesnego świata, jaką stanowiła Wielka Brytania. Już od pierwszych miesięcy działalności londyńskiego przedstawicielstwa w jego ramach funkcjonowała Agencja Ekonomiczna, pozostająca pod tymczasowym zarządem Wiktora Czarnowskiego. Jej zadaniem było informowanie brytyjskich sfer ekonomicznych o sytuacji gospodarczej w Polsce oraz przypominanie o tym, że po wojnie należy zapewnić Polsce gospodarczą niezależność od Niemiec. Zasadniczo Agencja prowadziła więc działalność informacyjną i wspomagała się przy tym materiałami przesłanymi przez ekonomistów polskich przebywających w Szwajcarii⁷⁶.

W połowie 1918 roku z inicjatywy Sobańskiego rozwinięto tę instytucję w większy organ: w Agencję Przemysłowo-Handlową, która formalnie stanowiła polską sekcję Międzynarodowej Komisji Zaopatrzenia (*Commission Internationale de Ravitaillement*)⁷⁷. Oficjalnym celem tej organizacji miało być przygotowywanie planów ekonomicznej odbudowy Polski oraz zabezpieczenie polskiego udziału w powojennym podziale kredytów, maszyn, surowców i tonażu alianckiej floty. Ambitnie zakładano, że nowa Agencja będzie pomagać przedsiębiorstwom, instytucjom i organizacjom nowego państwa w zdobywaniu finansowania na gruncie angielskim i amerykańskim. Próbując zrealizować to założenie, organizacja ta faktycznie nawiązywała kontakty z kołami finansowymi Wielkiej Brytanii oraz USA⁷⁸.

Na czele Agencji stał związany z łódzkim przemysłem Władysław Gettlich. Na marginesie warto dodać, że zaproponował on utworzenie na terenie Zjednoczonego Królestwa towarzystwa akcyjnego *Association for the Economic Reconstruction of Poland* z kapitałem zakładowym miliona funtów, który miał napłynąć od Polonii amerykańskiej. Widziano tę organizację jako spółkę akcyjną prowadzącą szeroką działalność społeczno-gospodarczą. Niestety, po wielu perturbacjach projekt ten nie został urzeczywistniony⁷⁹.

⁷⁵ AAN, KNP, dział IX, teka 96, sygn. 2015, k. 28.

⁷⁶ *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice...*, dz. cyt., s. 366.

⁷⁷ Zamiar utworzenia takiej organizacji Sobański anonsował Ministerstwu Handlu dużo wcześniej – już w listopadzie 1917 r., zob. AAN, KNP, dział IX, teka 14, sygn. 1885, k. 3.

⁷⁸ M. Leczyk, dz. cyt., s. 223-224.

⁷⁹ M. Leczyk, dz. cyt., s. 224-225.

W strukturze londyńskiej misji KNP istotną rolę odgrywało wreszcie Biuro Prasowe, zarządzane również przez Stanisława Kozickiego⁸⁰. Jego zadanie polegało na dostarczaniu do prasy brytyjskiej większych bądź mniejszych artykułów redagowanych w linii politycznej Komitetu, a także wydawanie własnych periodyków oraz broszur propagandowych. Biuro Prasowe KNP było przy tym skazane na ostrą rywalizację z ośrodkiem Augusta Zaleskiego, któremu udało się stworzyć sieć powiązań i koneksji w prasie brytyjskiej, jeszcze zanim działalność na tym polu na dobre rozwinęło przedstawicielstwo Komitetu. We znaki dawała się również aktywność innych organizacji narodowych (np. czeskiej i litewskiej). Jeśli chodzi o przekazywanie materiałów brytyjskiej prasie, to stosunkowo najpewniejszą metodę stanowiło udostępnianie redakcjom krótkich, telegraficznych informacji, które sprawiały wrażenie przekazu suchych faktów⁸¹. Znacznie trudniej było otrzymać zgodę na opublikowanie bardziej rozbudowanych artykułów. Ostatecznie Biuro Prasowe KNP uzyskało możliwość zamieszczania tekstów w miesięcznikach, takich jak „The Nineteenth Century” oraz „The National Review”⁸². Szansa na szerzej zakrojoną akcję pojawiła się po zawarciu traktatów w Brześciu nad Bugiem, kiedy KNP udało się opublikować protest w większej liczbie czasopism. Jednocześnie trzeba przyznać, że już wtedy pojawiały się głosy takie, jak w pacyfistycznym tygodniku „Nation”, na którego łamach twierdzono, iż pretensje do Chełmszczyzny stanowiły przejaw polskiego imperializmu⁸³.

Podobną okazję przyniosło również powszechne poruszenie, jakie zapanało na początku 1918 roku na skutek ogłoszenia przez prezydenta Woodrowa Wilsona słynnego orędzia, w którym skonkretyzował on cele wojenne Stanów Zjednoczonych (14 punktów Wilsona). Biuru Prasowemu udało się wówczas zamieścić artykuł nawet w legendarnym „Timesie”. W tekście tym podkreślano, że powstanie niepodległej Polski z dostępem do morza stanowiło już w tym momencie realizację jednego z celów wojny. W artykule zgrabnie powiązано również postulat odbudowy Polski z dążeniem do zabezpieczenia Europy przed pruskim militarystem⁸⁴. Warto też nadmienić, że Biuro Prasowe wydawało swój własny periodyk – „The New Poland”. Jego nakład wynosił 300 egzemplarzy i rozprawdzany był pośród sprzyjających KNP przedstawicieli społecznych, a przede wszystkim politycznych elit⁸⁵.

⁸⁰ *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice...*, s. 366.

⁸¹ AAN, KNP, Dział II, sygn. 36, k. 22.

⁸² *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r.*, w: *O niepodległą i granice...*, s. 366.

⁸³ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1969, k. 28.

⁸⁴ Tamże, k. 14.

⁸⁵ AAN, KNP, Dział II, sygn. 36, k. 24.

Jak widzimy, działalność KNP była rozbudowana i wieloaspektowa, przy czym każdy z zasygnalizowanych w niniejszym artykule wątków wart jest osobnego, pogłębionego opracowania. Wróćmy jednak do kluczowych spraw politycznych, których analizę przerwaliśmy w przededniu odzyskania przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 roku. Rzut oka na przebieg oraz kształt ówczesnych stosunków międzynarodowych, w tym również relacji Komitetu Narodowego Polskiego z Wielką Brytanią, pozwala wyraźnie zobaczyć, że odbudowa państwa polskiego była w istocie procesem. Przynajmniej od początku 1918 roku mówiło się o tym nie tylko w formie politycznego postulatu, ale przede wszystkim konkretnie. Przypomnijmy – począwszy od lutego 1918 roku Polaków oficjalnie traktowano jako osobną „kategorię” ludności, niezależną od dotychczasowych kryteriów obywatelstwa oraz państwowości. Od lata 1918 roku wydawano już konkretne deklaracje co do przebiegu zachodniej granicy przyszłego państwa. Równocześnie Polska, choć formalnie jeszcze nie istniała, zaczęła się pojawiać jako element rozmaitych strategii związanych z rozwiązaniem kwestii bolszewickiej. Nie oznacza to bynajmniej, że Brytyjczycy pałali do Polski jakimś szczególnym entuzjazmem, a już z całą pewnością – że nie byli skłonni traktować jej odbudowy w sposób instrumentalny. Chodzi raczej o to, aby zobaczyć, że w warstwie świadomości pojawienie się państwa polskiego w listopadzie 1918 roku nie było dla nikogo zaskoczeniem.

Rzecz jasna ujawnienie się władz w Warszawie spowodowało pewną zmianę sytuacji Komitetu Narodowego Polskiego oraz jego brytyjskiego przedstawicielstwa. Rozpoczął się okres żmudnych i pełnych zawirowań negocjacji, które doprowadzić miały nie tylko do uzyskania przez rząd polski uznania ze strony państw Ententy, ale również do ułożenia wzajemnych stosunków pomiędzy gwałtownie zwalczającymi się dotychczas środowiskami szeroko rozumianych zwolenników Józefa Piłsudskiego oraz Romana Dmowskiego. Analizę tego procesu zostawmy jednak na boku, koncentrując się przede wszystkim na poczynaniach przedstawicielstwa KNP w Londynie. Władysław Sobański szybko reagował na bieżące wydarzenia. W momencie podpisania 11 listopada rozejmu w Compiègne stało się jasne, że sprawę najważniejszą z punktu widzenia całokształtu światowych stosunków międzynarodowych stanowi zbliżająca się konferencja pokojowa. Już nazajutrz, a więc 12 listopada, Sobański zwrócił się do ministra Balfoura z oficjalną prośbą o umożliwienie delegatowi KNP udziału w obradach w zakresie spraw dotyczących Polską⁸⁶. Tego samego dnia przedstawiciel Komitetu złożył zresztą Balfourowi gratulacje z okazji zawieszenia broni i zaznaczył, że choć Polska nie miała możliwości przyczynienia się do zwycięstwa aliantów, to „będzie teraz

⁸⁶ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1908, k. 74; *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, t. 1, red. R. Bierzanek, J. Kukułka, Warszawa 1965, s. 32.

całym sercem i duszą współpracować z nimi na rzecz zaprowadzenia pokoju oraz stworzenia nowego, lepszego świata⁸⁷.

Kolejne dni przyniosły jednak dalszy rozwój sytuacji. 17 listopada ukonstytuował się w Warszawie rząd Jędrzeja Moraczewskiego, ministrem spraw zagranicznych został zaś Leon Wasilewski. Wprawdzie gabinet ten nie posiadał jeszcze uznania ze strony aliantów, a sam minister był mocno skoncentrowany na relacjach z sąsiadami, niemniej jego zastępca, Tytus Filipowicz, już w listopadzie 1918 roku podnosił konieczność osiągnięcia szybkiego porozumienia z państwami zachodnimi oraz z samym KNP⁸⁸. Choć do ugody Warszawy z paryskim Komitetem było jeszcze daleko, dość szybko stało się jasne, że reprezentacja Polski wobec Ententy musi być tworzona przede wszystkim na bazie struktur podległych Romanowi Dmowskiemu, sam udział w konferencji pokojowej zaś będzie przedsięwzięciem szeroko zakrojonym i wymagającym trudnej do osiągnięcia współpracy ośrodków krajowych z KNP⁸⁹. Co ciekawe, już pod koniec listopada konieczność porozumienia się Komitetu z Piłsudskim w rozmowach z Sobańskim podnosili nawet Brytyjczycy⁹⁰. Z kolei w Warszawie już 26 listopada powstało Biuro Prac Kongresowych jako jednostka pomocnicza przyszłej delegacji na konferencję pokojową⁹¹. W tej sytuacji dalsze negocjacje odnośnie do sposobu zorganizowania polskiego udziału w zbliżającym się kongresie toczyły się już na szczeblu wyższym niż przedstawicielstwo KNP w Londynie.

Tymczasem podległa Władysławowi Sobańskiemu jednostka kontynuowała swoją pracę i wobec braku innego przedstawicielstwa Polski (przypomnijmy, że jako państwo nie była ona jeszcze uznana), to właśnie z Misją KNP kontaktował się w wielu sprawach rząd Jego Królewskiej Wysokości. Najtrudniejszą z nich okazała się kwestia Galicji Wschodniej, o którą Polacy toczyli wówczas zażarte walki z Zachodnioukraińską Republiką Ludową. Brytyjczycy podchodzili do polskich działań zbrojnych z dość daleko posuniętą dezaprobatą. Pierwszą notę w tej sprawie *Foreign Office* złożył na ręce Sobańskiego już 8 listopada 1918 roku. Warto ją przytoczyć w sposób dosłowny:

Sekretarz stanu dla spraw zagranicznych podaje do wiadomości przedstawiciela KNP w Londynie, że wszelka akcja rządu polskiego, wojskowa lub inna

⁸⁷ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1908, k. 72.

⁸⁸ J. Sibora, dz. cyt., s. 250.

⁸⁹ Z jednej strony Dmowski kierował jedyną uznaną przez Ententę organizacją, która pełniła wobec państw zachodnich funkcję „niejako” rządu, z drugiej strony nie mógł ignorować władz w Warszawie, zob. M. Gmurczyk-Wrońska, *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914-1939)*, Warszawa 2013, s. 27.

⁹⁰ M. Leczyk, dz. cyt., s. 264, 272.

⁹¹ Tamże, s. 258.

w Galicji wschodniej, której celem byłoby przesądzić o postanowieniach konferencji pokojowej, będzie przez rząd angielski niechętnie widziana⁹².

Odpowiedź delegata KNP była zdecydowana i emocjonalna – podnosił, że akcję wojskową zaczęli Ukraińcy wraz z wojskami „austro-niemieckimi”, co częściowo nie było prawdą, ale z pewnością lepiej brzmiało w sytuacji, gdy formalnie trwała jeszcze wojna z Niemcami. Sobański podkreślał, że zbrojna napaść spotkała się we Lwowie z oporem drobnych oddziałków legionistów oraz studentów. Delegat KNP sprawnie przy tym perorował, że w interwencji polskiej chodziło nie o rozstrzygnięcie o przynależności Galicji Wschodniej metodą faktów dokonanych, ale o niedopuszczenie, aby w ten właśnie sposób załatwili tę kwestię Ukraińcy⁹³. Sprawa bynajmniej się na tym nie zakończyła. Podobną notę Brytyjczycy złożyli raz jeszcze na ręce Sobańskiego w styczniu 1919 roku⁹⁴.

Musimy mieć świadomość, że z punktu widzenia politycznego i formalnego sytuacja była wówczas paradoksalna. Istniało już państwo, które toczyło wojnę, ale z powodu braku brytyjskiego uznania dla rządu obrony polskiego stanowiska musiał się podjąć Sobański, reprezentujący przecież strukturę mocno z władzami w Warszawie zantagonizowaną. Zresztą również w innych kwestiach delegat zachowywał się (i był również traktowany) jak nieoficjalny ambasador. W grudniu 1918 roku to właśnie Sobański relacjonował *Foreign Office* ustalenia obradującego w Poznaniu Sejmu Dzielniczy Pruskiej⁹⁵. W kilka dni później to do niego minister Balfour zwrócił się z oficjalną prośbą o radę, co zrobić z 30 tysiącami polskich uciekinierów na Krymie⁹⁶. Wreszcie to on w styczniu 1919 roku negocjował brytyjską pomoc w przetransportowaniu armii generała Hallera do Polski, postulując dostarczenie doświadczonych oficerów sztabowych, środków transportu, a także udział w tworzeniu koniecznej do przerzucenia oddziałów bazy logistycznej w Gdańsku⁹⁷. W tym samym czasie nieustannie wracał też postulat bezpośredniej interwencji aliantów w Polsce – w styczniu 1919 roku złożył w *Foreign Office* notę postulującą wysłanie do Polski 50-tysięcznej armii amerykańskiej wspomaganą przez jedną dywizję francuską i jedną brytyjską⁹⁸.

⁹² AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1908, k. 66, 69.

⁹³ Tamże, k. 66-68.

⁹⁴ J. Zamoyski, dz. cyt., s. 127.

⁹⁵ AAN, KNP, Dział IX, sygn. 1908, k. 86.

⁹⁶ Tamże, k. 85.

⁹⁷ Sobański wspominał także o innych postulatach, np. o dostarczeniu pułku lotniczego, zob. tamże, k. 83-84.

⁹⁸ M. Leczyk, dz. cyt., s. 244-245.

Historia Komitetu Narodowego Polskiego jako niezależnego podmiotu polityki polskiej oraz międzynarodowej kończy się de facto 16 stycznia 1919 roku, a więc z chwilą powstania rządu Ignacego Jana Paderewskiego i równoczesnego powołania do życia delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu. Trzeba mieć jednak świadomość, że Sobański przez następne tygodnie kontynuował swoje działania, np. w lutym 1919 roku skierował do brytyjskiego MSZ kolejny memoriał domagający się solidnej pomocy ekonomicznej dla Polski jako silnej bariery zarówno wobec bolszewizmu, jak i względem niemieckiej ekspansji na wschód⁹⁹. W międzyczasie 23 lutego 1919 roku Wielka Brytania uznała *de iure* niepodległość Polski oraz jej rząd, niemniej do kontaktów dyplomatycznych dochodziło przede wszystkim na forum konferencji pokojowej¹⁰⁰. Dopiero 30 czerwca 1919 roku pierwszym posłem RP w Londynie oficjalnie mianowany został Eustachy książe Sapieha¹⁰¹.

Na koniec warto pokusić się o kilka refleksji. W pierwszej kolejności przyjrzymy się kluczowej postaci przedstawiciela KNP w Londynie. Władysław Sobański był dla omawianych procesów politykiem istotnym, lecz jego znaczenie wyrażało się nie w niezależności, ale raczej w aktywności. Należy zaznaczyć, że pozostawał on lojalny wobec centrali KNP. Nie zachowały się żadne świadectwa, które podważałyby jego opinię posłusznego realizatora linii politycznej Komitetu na terenie Wielkiej Brytanii. Można powiedzieć, że choć był on „wierny”, to nie był „mierny”. Pomimo ścisłego wykonywania otrzymywanych wytycznych jego działalność była na tyle intensywna, że w szczegółach musiał radzić sobie sam. Może nie przeszedł do historii jako polityk wybitny, ale z całą pewnością nie można mu odmówić zaangażowania, a nawet – wbrew opinii jego politycznego adwersarza Augusta Zaleskiego – pewnego wyczucia oraz sprawności. Warto mieć świadomość, że stojąc na czele struktury, która nie dysponowała żadną realną siłą i pozostawała na łasce mocarstw, Sobański musiał układać się z największym imperium ówczesnego świata. Imperium, nad którym – pomimo wszystkich kłopotów – słońce wciąż nie zachodziło, zaś Jego Królewską Wysokość powierzało Bożej opiece około jednej czwartej ludności globu. Mówimy wreszcie o mocarstwie, którego znamionowała nie tylko potęga polityczna oraz materialne bogactwo, ale też cała strona kulturowo-cywilizacyjna, przejawiająca się w konglomeracie swoistych wartości, tradycji oraz przyzwyczajzeń.

⁹⁹ Tamże, s. 245-246.

¹⁰⁰ Data za W. Biliński, *Uznanie międzynarodowe Polski a ustanowienie przez nią stosunków dyplomatycznych*, „Studia prawno-ekonomiczne” 2018, t. 108, s. 17.

¹⁰¹ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1919. Styczeń-maj*, red. S. Dębski, Warszawa 2016, s. 25, 880; *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1919. Czerwiec-grudzień*, red. S. Dębski, Warszawa 2016, s. 453.

Właśnie w owej idei imperium brytyjskiego należałoby szukać klucza do zrozumienia relacji wyspiarzy z dopiero powstającym państwem polskim. Z perspektywy Albionu mamy bowiem światowe mocarstwo i petenta. Pierwsze charakteryzuje się nie tylko siłą, ale przede wszystkim tradycją chłodnej kalkulacji opartej na założeniu bezwzględного trzymania się własnych interesów. Drugi z wymienionych jest ambitny, dysponujący pewnym, choć trudnym do oszacowania potencjałem, ale też wewnętrznie skłócony i z perspektywy wielkich – roszczeniowy. Wydaje się, że sprawę tę trafnie ujął Norman Davies, próbując wytłumaczyć stosunek Lloyd George'a do Polaków. Premier, paradoksalnie z pochodzenia Walijczyk, uważał „za całkowicie naturalne, że sam rządzi ponad 450 milionami poddanych nie-Anglików [...], ale potępiał rządy Polski nad 5 milionami Białorusinów i Ukraińców jako imperializm i militarizm”¹⁰². Czym mogło to być spowodowane? Otóż Brytyjczycy nawykli do myślenia, że wielką międzynarodową politykę prowadzą tylko wielkie imperia, a w czasie pierwszej wojny światowej Polska była dla nich krajem małym. Bezwzględna liczba ludności nie miała tu żadnego znaczenia. Naród, który nie dysponował imperium, co więcej – nie posiadał nawet państwa – mógł budzić sympatię, ale na pewno nie cieszył się pozycją prawdziwego, międzynarodowego gracza. Na to Polska musiała sobie dopiero zasłużyć, budując własne państwo oraz tworząc jego potęgę.

Imperialne nawyki nie tłumaczą jednak wszystkiego. Granicząca z niechęcią ostrożność wyspiarzy, jeśli chodzi o popieranie polskich aspiracji, a także uprzejme powracanie do koncepcji „nieosłabiania” w nadmierny sposób Niemiec, mogą mieć również inne podłoże. Na pewien trop naprowadzają słowa ministra Arthura Balfoura z końca 1916 roku, który po raz kolejny odrzucił wówczas plany odbudowy Polski wykraczające poza symboliczną autonomię. Otóż przyznał on, że z punktu widzenia Zjednoczonego Królestwa brak wspólnej granicy między Rosją i Niemcami zredukowałby możliwość prowadzenia między nimi konfliktów, a to z kolei stało w sprzeczności z brytyjskim założeniem polityki równowagi¹⁰³. Warto nad tymi słowami się zastanowić. Skoro Wielka Brytania uważała za absolutny dogmat politykę równowagi sił, to znacznie łatwiej było ją prowadzić, kiedy miało się do czynienia z systemem wielkich mocarstw. Polityka ta w uproszczeniu polega na tym, że wspierało się tych, którzy dążyli do ograniczenia potęgi najmocniejszego gracza. O ile łatwiej prowadzić tego rodzaju działania, jeśli ma się do czynienia z kilkoma podmiotami, zamiast kilkunastu lub nawet kilkudziesięciu „małych” państw narodowych? Wreszcie należy zadać inne pytanie: czy nadmierne wspieranie ruchów narodowowyzwoleńczych oraz

¹⁰² N. Davies, *Lloyd George i Polska*, Gdańsk 2000, s. 12-13.

¹⁰³ M. Leczyk, dz. cyt., s. 44; M. Gmurczyk-Wrońska, *Not Russia, but France and England shall decide about Poland: the diplomatic action of Roman Dmowski in 1916-1917*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, nr 3, s. 34.

idei samostanowienia nie było sprzeczne z brytyjską racją stanu? Kiedyś drogą samostanowienia poszły Stany Zjednoczone. Kto mógł zagwarantować, że podobny proces nie nastąpi w przypadku Australii, Kanady, Afryki Południowej i wreszcie Indii? Daleko nie trzeba było szukać – od 1916 roku Brytyjczycy mieli już problem z Irlandią. Samostanowienie nie było ideą, którą – z punktu widzenia Wielkiej Brytanii – należało nadmiernie eksponować. Wiedzieli o tym wszyscy, również politycy KNP. Kiedy na posiedzeniu Komitetu w dniu 24 maja 1918 roku Sobańskiemu zadano pytanie: „Czy Irlandczycy nie starają się połączyć swej sprawy z naszą?” Dmowski i Sobański zgodnie odpowiedzieli, że wprawdzie pojawiły się takie próby, ale przeciwdziałano im, gdyż jest to kwestia zbyt drażliwa¹⁰⁴. Sytuacja ta doskonale pokazuje całą złożoność i problematyczność sprawy polskiej w Wielkiej Brytanii.

Słowa kluczowe: *pierwsza wojna światowa, Komitet Narodowy Polski, Roman Dmowski, Władysław Sobański, stosunki polsko-brytyjskie.*

Summary

Skirmishes with the empire. Activities of the Polish National Committee in Great Britain (1917-1919)

Aim of the article is to present a general overview of the activity of the Polish National Committee (*Komitet Narodowy Polski – KPN*) in Great Britain in the final years of the First World War and in the first months of existence of the reborn Polish state (October 1917–January 1919). The introduction contains a brief preview of the structure of the Committee, as well as a general analyze of the activity of the Polish politicians in Great Britain in the years 1914-1917 (especially Roman Dmowski and August Zaleski). The main part of the text focuses on the presentation of the Mission of the Polish National Committee in London, including a special role of the main delegate, Władysław Sobański. The article discusses his political contacts with the British government, primarily with the Foreign Office. Synthetically presented are also the activities of the Committee in the field of taking care of Polish civilians and prisoners of war in Great Britain, as well as actions undertaken in the fields of economics and press. The analysis leads to a summarizing reflection on the Polish-British relations in that time.

Keywords: *First World War, Polish National Committee, Roman Dmowski, Władysław Sobański, Polish-British relations.*

¹⁰⁴ *Posiedzenie Komitetu Narodowego Polskiego w piątek 24 maja 1918 r., w: O niepodległą i granice..., dz. cyt., s. 366-367.*

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Akt Nowych, Komitet Narodowy Polski.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego.

Wydawnictwa źródłowe:

O niepodległą i granice. Komitet Narodowy Polski. Protokoły Posiedzeń 1917-1919, oprac. M. Jabłonowski, D. Cisowska-Hydzik, Warszawa–Pułtusk 2007.

Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1919. Styczeń–maj, red. S. Dębski, Warszawa 2016.

Polskie Dokumenty Dyplomatyczne. 1919. Czerwiec–grudzień, red. S. Dębski, Warszawa 2016.

Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały, t. 1, red. R. Bierzanek, J. Kukułka, Warszawa 1965.

Wydawnictwa encyklopedyczne:

Polski słownik biograficzny, t. 39, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 1999-2000.

Wspomnienia:

Zaleski August, *Wspomnienia*, opr. K. Kania, K. Kloc, P.M. Żukowski, Warszawa 2017.

Seyda Marian, *Polska na przełomie dziejów. Fakty i dokumenty*, t. 2, Poznań–Warszawa–Wilno–Lublin 1931.

Monografie i artykuły:

Biliński Wojciech, *Uznanie międzynarodowe Polski a ustanowienie przez nią stosunków dyplomatycznych*, „Studia prawno-ekonomiczne” 2018, t. 108, s. 11-40.

Davies Norman, *Lloyd George i Polska 1919-1920*, Gdańsk 2000.

Drozdowski Mateusz, *Naczelny Komitet Narodowy. Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017.

Gmurczyk-Wrońska Małgorzata, *Not Russia, but France and England shall decide about Poland: the diplomatic action of Roman Dmowski in 1916–1917*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, nr 3, s. 29-44.

Gmurczyk-Wrońska Małgorzata, *Skazani na Francję – polskie działania dyplomatyczne w państwach ententy w 1917 roku*, „Dzieje Najnowsze” 2017, R. 49, nr 4, s. 29-49.

Gmurczyk-Wrońska Małgorzata, *Stanisław Patek w dyplomacji i polityce (1914-1939)*, Warszawa 2013.

Kawalec Krzysztof, *Roman Dmowski*, Poznań 2016.

Kamieniecki Andrzej, *August Zaleski jako dyplomata*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2002, nr 2, s. 221-236.

Leczyk Marian, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917-1919*, Warszawa 1966.

Niklewska Jolanta, *Roman Dmowski. Droga do Polski*, Warszawa 2016.

Pajewski Janusz, *Odbudowa państwa polskiego*, Poznań 2005.

Sibora Janusz, *Narodziny polskiej dyplomacji u progu niepodległości*, Warszawa 1998.

Zamojski Jan, *Powrót na mapę: Komitet Narodowy Polski w Paryżu 1914-1919*, Warszawa 1991.

Złotkiewicz-Kłębukowska Joanna, *Od Balfoura do Curzona – polityka Wielkiej Brytanii wobec odradzającej się Polski 1918-1920*, „Annales Universitatis Mariae Skłodowska” 2009, t. 64 (2009), sekcja F, s. 37-53.

Mariusz Wołos*

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

ORCID: 000-0001-6943-1069

„POWRÓT ŻEBRACZEGO KRÓLA”¹. JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO DROGA Z MAGDEBURGA DO BELWEDERU^{}**

Wedle spisanej kilkanaście lat później relacji rtm. Paula von Gülpena, temperamentnego oficera kawalerii, służącego jesienią 1918 roku w Magdeburgu w charakterze dowódcy kolumny samochodowej, 8 listopada przybył do niego działający z polecenia Urzędu Spraw Zagranicznych rtm. Harry hr. Kessler, który zaproponował mu udział w nietypowej eskapadzie – w wywiezieniu Józefa Piłsudskiego via Berlin do odradzającej się Polski. Zasadniczą przyczyną uwolnienia przetrzymywanego w twierdzy Brygadiera miała być obawa przed wybuchem na ziemiach polskich rewolucji, która mogłaby być groźna dla przebywających tam Niemców. Piłsudski miał zaś oświadczyć, że posiada „władzę i wolę”, ażeby owemu rozlewowi krwi zapobiec². Niewykluczone, iż kwestia ta mogła w jakimś stopniu motywować władze niemieckie w Berlinie do podjęcia decyzji o uwol-

* Mariusz Wołos – absolwent Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pracownik naukowy Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie i Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. W latach 2007–2011 dyrektor Stacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk w Moskwie i równocześnie Stały Przedstawiciel PAN przy Rosyjskiej Akademii Nauk. W kadencji 2016–2020 prorektor ds. nauki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Prowadzi badania z zakresu historii dyplomacji francuskiej, sowieckiej i polskiej w XX w., biografistyki, dziejów Związku Sowieckiego, polskiej irredenty przed pierwszą wojną światową i podczas niej, współczesnej historiografii rosyjskiej i polskiej. Jest autorem około 250 prac naukowych.

** Artykuł jest fragmentem przygotowywanej przez autora biografii Józefa Piłsudskiego.

¹ Tak przyjazd do Warszawy Piłsudskiego określił Kazimierz Wierzyński, konfrontując czekającą nań niemal absolutną władzę ze skromnym wyglądem, brakiem mieszkania, koszuli do przebrania i małymi tobołkami, które byli więźniowie wynieśli ze sobą z wagonu, zob. K. Wierzyński, *Pamiętnik poety*, oprac. wstępem i przypisami opatrzył P. Kądziała, Warszawa 2018, s. 397-398.

² Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego/ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: WBH/CAW), Instytut Józefa Piłsudskiego, sygn. I.342.10.59, P. v. Gülpen, *Moje spotkanie z Piłsudskim*, k. 6 (stąd cytaty); zob. W. Lipiński, *Uwolnienie Józefa Piłsudskiego z Magdeburga w świetle relacji rtm. Gülpena*, „Niepodległość” 1936, t. 14, s. 439-447.

nieniu bohatera artykułu. Czy była to jednak najważniejsza przyczyna? Zapewne nie. Politycy w Berlinie mieli podstawy, aby obawiać się, że uwolnienie lokatorów twierdzy magdeburgskiej przez zrewoltowany tłum będzie miało o wiele gorsze konsekwencje dla ułożenia przyszłych relacji polsko-niemieckich i zabezpieczenia własnych interesów na Wschodzie w porównaniu z polityczną i odgórną decyzją o zwolnieniu Piłsudskiego i przetrzymywanego wraz z nim płk. Kazimierza Sosnkowskiego. Kessler w swoim dzienniku pisał wprost o możliwości nacisków ze strony zwycięskiej Ententy w sprawie uwolnienia Brygadiera, które postawiłyby Niemców w niekorzystnej sytuacji – bynajmniej nie tylko wobec samego Piłsudskiego, ale wręcz wobec całej Polski. Woleli zatem wyprzedzić niekorzystne dla siebie rozwiązanie i przejąć inicjatywę. Faktycznie decyzję o uwolnieniu magdeburgskiego więźnia i jego współtowarzysza niedoli podjęto już pod koniec października 1918 roku³. Rewolucja dopiero się zaczynała, a jej dalszy bieg trudno było przewidzieć.

Do twierdzy magdeburgskiej Kessler i Gülpen przybyli samochodem marki Audi, który dla niepoznaki wyposażono w czerwone szmaty i otoczono grupą osób krzyczących hasła o uwolnieniu więźniów, aby przebić się przez manifestujący na ulicach tłum. Niemieccy oficerowie, także dla niepoznaki, założyli na mundurzy stroje myśliwskie. Był to wielce wymowny kamuflaż, bo świadczący przecież o poczuciu niepewności we własnym kraju. Dla lokatora twierdzy, chodzącego wciąż w legionowym mundurze, stroju myśliwskiego wszak nie przywieziono. Co ciekawe, kiedy po raz pierwszy Gülpen zobaczył Piłsudskiego, jego wygląd przypomniał mu jako żywo fizjonomię Fryderyka Nietzschego. Podobne skojarzenie trzy lata wcześniej miał Kessler, kiedy zobaczył dowódcę I Brygady w ziemiance pod Koszyszczami. Nie było to skojarzenie bezzasadne. Podobieństwo obu może nie było uderzające, ale sumiaste wąsy, wysokie czoło i przenikliwe spojrzenie czyniły swoje. Brwi Brygadiera były jednak o wiele bardziej gęste w porównaniu z wybitnym filozofem.

Opuszczając twierdzę, Komendant zapewne nie bez racji mówił Kesslerowi, że należy albo rewolucję natychmiast zdławić, albo równie szybko pójść na ustępstwa wobec rewolucjonistów. Przyglądając się rozwojowi wydarzeń na ulicach niemieckich miast, miał stwierdzić, że i na jedno, i na drugie było już za późno. Sytuacja wymknęła się bowiem spod jakiegokolwiek kontroli. Ma rację Władysław Konopczyński, pisząc, że Kessler przybył do twierdzy magdeburgskiej „nie z łaską, ale z prośbą o łaskę”⁴. Więzień miał przewagę nad tymi, którzy go więzili, a teraz zamierzali uwolnić. Piłsudski był tego świadom. Wiedział, że

³ H. hrabia Kessler, *Moja polska misja. Z dziennika 1918*, wybór i oprac. K. Ruchniewicz, M. Zybura, Poznań 2018, s. 7-14.

⁴ W. Konopczyński, *Piłsudski a Polska* (maszynopis udostępniony mi przez prof. Macieja Janowskiego, któremu serdecznie dziękuję), s. 93.

przyszłość należy do niego i nie powinien ulegać niemieckiej presji. Nieprzekraczalną dlań granicą byłaby zgoda na podpisanie cyrografu dyktowanego przez szefa Sztabu Ober Ostu, czyli Naczelnego Dowództwa Armii Cesarstwa Niemieckiego na froncie wschodnim, gen. Maxa Hoffmanna, że nie podejmie działań skierowanych przeciwko Niemcom, co przede wszystkim rozumieć należało jako faktycznie równoznaczne z wyrzeczeniem się ziem polskich znajdujących się przed 1914 rokiem w granicach Niemiec. Kessler chciał od Piłsudskiego jedynie słowa honoru w tej kwestii, ponieważ zdawał sobie sprawę, że już tylko sugestia złożenia podpisu będzie dla Brygadiera uwłaczająca. Był zatem przeciwny przedkładaniu więźniowi zobowiązania na piśmie. Wbrew oczekiwaniom niemieckiego urzędnika i zarazem arystokraty Piłsudski odmówił również ustnego zobowiązania. Takiej obietnicy złożyć nie chciał i nie mógł, bo wiązałyby mu ręce po powrocie do Polski. W tym przypadku słowo „kompromitacja” w oczach rodaków nie jest bynajmniej na wyrost. W myśleniu Piłsudskiego interes polski musiał górować nad interesem niemieckim i tylko osoba bardzo naiwna mogłaby liczyć na cokolwiek innego⁵. Niemcy w tym względzie nacisków nie czynili, co uznać należy za symptomatyczne, a wynikające z oceny własnych możliwości wobec Piłsudskiego w nowej sytuacji politycznej spowodowanej klęską na frontach i wybuchem rewolucji. Naiwni przecież nie byli. Górnotłone słowa komisarza tajnej policji polowej w Warszawie Ericha Schultzego wypowiedziane jeszcze niedawno podczas przesłuchań działaczy niepodległościowych, że Niemcy raczej oddadzą Alzację i Lotaryngię, niż uwolnią Komendanta, były już tylko pustym frazesem, z którego można się było teraz co najwyżej naśmiewać⁶. Supozycje Konopczyńskiego, iż dla polityków z Berlina ludzie tacy, jak bohater tego tekstu i Sosnkowski, będą w Warszawie najlepszymi gwarantami po pierwsze zatrzymania bolszewizmu, po wtóre zablokowania przejęcia w Polsce władzy przez Romana Dmowskiego i jego przyjaciół, innymi słowy stronników Ententy, idą wszakże nazbyt daleko⁷. Z pewnością w kalkulacjach polityków z Berlina magdeburgski więzień mógł się wydawać kandydatem do władzy w odradzającym się państwie polskim bardziej przewidywalnym, a nawet politycznie bliższym niż jego wielki konkurent w osobie Dmowskiego, ale czy można było bez ryzyka postawić na człowieka, którego trzymało się w więzieniu od kilkunastu miesięcy, a teraz wypuszcza

⁵ W. Lipiński, *Uwolnienie Józefa Piłsudskiego z Magdeburga według relacji hr. Harry Kesslera*, „Niepodległość” 1938, t. 18, s. 462-470; J. Gaul, *Polityczne aspekty uwolnienia Józefa Piłsudskiego z Magdeburga w listopadzie 1918 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr 3 (38), s. 3-16 (także przypis 29).

⁶ J. Gaul, *Polityczne aspekty uwolnienia Józefa Piłsudskiego*, s. 7; tenże, *Czarno-zółty miraż. Sprawa Józefa Piłsudskiego w monarchii habsburskiej 1896-1918*, Warszawa 2018, s. 334.

⁷ W. Konopczyński, *Piłsudski a Polska*, dz. cyt., s. 93.

mimo wszystko z przymusu i pod naciskiem rozgrywających się wokół wydarzeń, bo przecież nie do końca z własnej woli?

Pokonanie drogi z Magdeburga do Berlina nie było łatwe. Komunikacja kolejowa została przerwana. W grę wchodziła zatem tylko podróż samochodem. Już przejazd przez Magdeburg mógł zakończyć się niemiłymi niespodziankami, ponieważ most na Elbie był nieprzejezdny, a na rynku dzielnicy Burg zebrał się zrewoltowany tłum. Za zgodą Piłsudskiego postanowiono przejechać przez ten rynek z dużą prędkością, aby uniknąć zatrzymania. Na wszelki wypadek zabezpieczono się w karabiny i postanowiono oddać strzały ostrzegawcze w powietrze, a gdyby i to nie pomogło – strzelać do tłumu. Na szczęście nie było to konieczne, bo próby zatrzymania okazały się całkowicie nieskuteczne. Wystarczył dźwięk klaksonu. Przejazd przez Genthin i Brandenburg odbył się bez przeszkód, gdyż oba miasta były spokojne. Poczdam z kolei ominięto, aby dotrzeć do Berlina przez Ketzin. W podróży przeszkadzały tylko pękające w samochodzie opony napełnione papką ze zgniłych kartofli, która na skutek nagrzania pęczniała, rozsadzając gumę. Skądinąd był to ewidentny przykład skutków kryzysu wywołanego długotrwałą wojną. Gülpen zawiózł niedawnych więźniów magdeburgskiej twierdzy do własnego mieszkania przy *Reichsstraße 9*, gdzie poczęstował ich zepsutym i niesmacznym koniakiem. Polacy mieli być tak zajęci swoimi myślami, że nawet nie zwrócili na to uwagi. Piłsudski i Sosnkowski byli gośćmi von Gülpena bardzo krótko. Z jego mieszkania udali się do hotelu Continental, gdzie Urząd Spraw Zagranicznych zarezerwował dla nich pokoje⁸. Tam spędzono noc z 8 na 9 listopada. Śniadanie w towarzystwie Kesslera, Gülpena i specjalisty w zakresie spraw polskich z resortu spraw zagranicznych księcia Hermanna von Hatzfeldta zjedzono w wyśmienitej restauracji Hillera przy Unter der Linden. Sosnkowski nazwał je „uczta zadżumionych”, ponieważ Piłsudski był zasepiony i zamyślony, a „Szef” już w drodze na śniadanie podjął decyzję o zachowaniu chłodu i rezerwy. Niemcy tymczasem próbowali zrobić wszystko, aby spotkanie przebiegało w dobrej atmosferze. Udało się to tylko do pewnego stopnia i do czasu. Kiedy bowiem Hatzfeldt został przez telefon poinformowany o wybuchu rewolucji w spokojnej do tego momentu stolicy Niemiec, gospodarze sposepniali. Wówczas Sosnkowski –przeczuwający, że stało się coś niedobrego na berlińskich ulicach – uruchomił swoje towarzyskie talenty, nie mogąc odmówić sobie odrobiny satysfakcji, czy może nawet namiastki zemsty na Niemcach. Teraz oni odpowiadali ledwie półsłówkami. Śniadania nie zdążono zjeść i lokal opuszczono w pośpiechu. Ledwie zdołano się przebić przez manifestujące tłumy żołnierzy, marynarzy oraz robotników wymachujących czerwonymi sztandarami z powrotem do hotelu, aby zabrać najpotrzebniejsze rzeczy, a następnie podążyć na dworzec kolejowy przy

⁸ H. hrabia Kessler, dz. cyt., s. 34-38.

Friedrichstraße⁹. Stąd ruszono do Warszawy. Piłsudskiemu i Sosnkowskiemu towarzyszył rtm. von Gülpen, który zresztą przypadł do gustu Brygadierowi, mającemu od legionowych czasów wyraźną słabość do oficerów kawalerii¹⁰.

Piłsudski miał okazję znów choć przez chwilę przyjrzeć się obliczu niemieckiej rewolucji. Widział, jak żołnierze zdzierają oficerom szlify. Przyglądał się tłumom na berlińskich ulicach, przez które trudno było się przedrzeć w kierunku dworca kolejowego. Najbardziej obawiał się jednak, że armia niemiecka okupująca ziemie polskie i potężne połacie Europy Wschodniej rozprzestrzeni tam bolszewickie hasła. Co więcej, bardziej przestraszył się wizji bolszewizmu w niemieckim niż rosyjskim wydaniu. Ujął to już w Warszawie w lapidarnym sformułowaniu: „zaraza szerzyła się drogą kolejowego toru”¹¹. Musiał już wówczas uzmysłwić sobie, jak niebezpieczne będzie stacjonowanie zrewoltowanych wojsk niemieckich w Polsce ulokowanej pomiędzy żywiołami rewolucji idącej ze wschodu i z zachodu.

Pociąg, którym Piłsudski wraz z Sosnkowskim jechali z Berlina do Warszawy, składał się ledwie z lokomotywy i jednego wagonu pierwszej klasy. „Szefer” ubrany był po cywilnemu, z kapeluszem na głowie, podparty laską. Nie przypominał wojskowego. Prezentował się raczej jak zachodnioeuropejski dżentelmen z inteligentnego domu. Piłsudski nieodmiennie miał na sobie legionowy mundur, jednakże bez szabli przy boku. Na jego wyraźną prośbę Kessler wystarał się gdzieś w Berlinie o oficerski bagnet, który używany był w formacjach wojsk państw centralnych, nie wyłączając Legionów. Z takim to niemieckim bagnetem Piłsudski przybył do polskiej stolicy. Zanim się to stało, doszło do jeszcze jednego wydarzenia, jakże znamiennego. Było to 9 listopada 1918 roku wieczorem. Gdy ów minipociąg zatrzymał się na jednej ze stacji wielkopolskich, do uszu pasażerów doleciały dźwięki skrzypek i śpiewu. Na stacji rozległa się melodia pieśni *My, Pierwsza Brygada*. Śpiewał ją grajek w czarnych okularach, najpewniej ślepy. Wokół niego zaś stała grupka ludzi i wsłuchiwała się w melodię towarzyszącą strzelcom jeszcze od czasu wyprawy kieleckiej latem 1914 roku, choć słowa do niej dopisano później. Na Piłsudskim zrobiło to ogromne i jakże pozytywne wrażenie. Był to może najlepszy dowód, że prezentowane przez niego i jego żołnierzy idee stały się w Polsce znane, dotarły nawet do ziem zaboru pruskiego, gdzie zwolenników miał najmniej i był wciąż jeszcze najslabiej rozpoznawalny¹². Czuł satysfakcję, bo drobiazg ów dowodził, że społeczeństwo polskie uległo przyspieszonym

⁹ Tamże, s. 38-45.

¹⁰ M.J. Wielopolska, *Więzienne drogi Komendanta Gdańsk-Szpendawa-Wesel-Magdeburg*, Kraków 1939, s. 73-88, 120-129.

¹¹ *Pamiętnik księżnej Marii Dzdzisławowej Lubomirskiej 1914-1918*, do druku przygot. J. Pajewski, objaśnienia oprac. A. Kosicka-Pajewska, Poznań 2002, s. 707.

¹² W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935*, t. 2: 1916-1920, Kraków-Łomianki 2006, s. 102-101.

przez wojnę przemianom politycznym, mentalnym i świadomościowym. Silne pokłady lojalizmu, charakterystyczne nie tylko dla niemałej części arystokracji, ziemiaństwa, środowisk miejskich, ale i dla sporej grupy najliczniejszego przecież chłopstwa, jeśli nie zniknęły, to nie grały już roli tak istotnej jak w pamiętnym 1914 roku. Zmęczone wojną państwa zaborcze właśnie się rozpadały – wstrząsane gwałtownymi zmianami wewnętrznymi. Polacy zaś przez te cztery lata bardzo się zmienili, a nazwisko Piłsudskiego stało się powszechnie znane na ziemiach Rzeczypospolitej – od Warty po Inflanty i Podole. Właśnie ów ślepy grajek był tego świadectwem, choć sam zapewne się nie domyślał, iż jego melodii i śpiewu słucha przyszły naczelnik państwa oraz naczelny wódz.

Piłsudski wiedział, że jego miejsce jest w Warszawie. Królestwo Polskie traktował w zasadzie od początku swojej działalności politycznej w kategoriach przysłowiowego Piemontu. Galicja ze swą autonomią była ledwie drogą ku niemu. Tam, w Królestwie, rozgrywać się miały sprawy wielkie dla Polski i Polaków. Stamtąd miały promieniować idee na pozostałe ziemie polskie. Zapewne rację mają ci, którzy podkreślają, że w Warszawie i Królestwie w największym stopniu istniały podstawy do organizowania władz niepodległego państwa. Dzięki Radzie Regencyjnej, jej rządowi i innym agendum od kilkunastu miesięcy budowano załóżki polskiej administracji, sądownictwa, prawa, życia gospodarczego, szkolnictwa, wreszcie tego, co dla Piłsudskiego od co najmniej dekady pozostawało najważniejsze – wojska¹³. I wcale nie przeszkadzał mu fakt, iż czyniono to pod kuratelą nie tylko niemieckich oraz austriackich okupantów, ale i prawicy spoglądającej na niego wciąż nieufnie i postrzegającej jego zwolenników w kategorii niebezpiecznych konkurentów politycznych. Przesadne byłoby jednak stwierdzenie, że Piłsudski przybywał na gotowe. Nawet jeśli istniały fundamenty pod budowę państwa, to gmach wznosić trzeba było niemal od podstaw, wykonując pracę wręcz tytaniczną.

Piłsudski nie wiedział – bo i wiedzieć nie mógł – co go czeka po powrocie do Polski. Nie miał rozeznania w tamtejszej sytuacji. Przez kilkanaście miesięcy jego nieobecności mogło wydarzyć się wiele. Gazety czytane w Magdeburgu dostarczały tylko części informacji, nie zawsze precyzyjnych. Tymczasem w listopadzie 1918 roku bieg dziejów wyraźnie przyspieszył. Aktualne dzień wcześniej wiadomości szybko traciły na znaczeniu, zastępowane nowymi. W gruncie rzeczy jechał Piłsudski w nieznaną. Być może ten fakt wpływał na jego zachowanie choćby podczas „uczty zadżumionych”.

W Warszawie nie wiadano o przyjeździe Piłsudskiego i Sosnkowskiego. Dopiero od władz niemieckich informację na ten temat otrzymał regent książę Zdzisław Lubomirski, a swoimi kanałami uzyskał ją również komendant Polskiej

¹³ Szerzej: Z.J. Winnicki, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wrocław 2017.

Organizacji Wojskowej (POW) Adam Koc, który ruszył witać swojego wodza. Do momentu przyjazdu pociągu na Dworzec Wiedeński o godz. 7 rano 10 listopada byli oni w stanie powiadomić o powrocie Piłsudskiego i Sosnkowskiego zaledwie niedużą grupę ludzi. Bram triumfalnych zatem nie było. Na dworcu czekali ks. Lubomirski wraz ze swoim adiutantem rtm. Stanisławem Rostworowskim oraz niewielka grupka współpracowników Brygadiera z różnych okresów jego działalności. Po raz pierwszy od kilku lat Piłsudski zobaczył Aleksandra Prystora, którego po rewolucji lutowej uwolniono z osławionego carskiego więzienia w Orle, gdzie osadzono go jeszcze przez wybuchem Wielkiej Wojny. Tym sposobem ominęła go epopeja legionowa. Obok dawnego towarzysza z Polskiej Partii Socjalistycznej stała jego żona Janina, w przyszłości posłanka na Sejm. Nie zabrakło „beliniaków” w osobach Kazimierza Stamirowskiego – niemal zapomnianego dziś bardzo zdolnego oficera, któremu również towarzyszyła małżonka, i Konstantego Abłamowicza „Tatara”. Obaj niemal natychmiast zostali adiutantami Piłsudskiego, co wynikało nade wszystko z konieczności chwili. Na dworcu był jeszcze dziennikarz, wydawca i były legionista – Waław Czarski¹⁴. Podróźni i przypadkowi przechodnie poznawali jednak przybysza, witając go serdecznie okrzykami. Od czasów legionowych był przecież osobą publiczną, nie zaś ukrywającym się przed policją konspiratorem. Wokół powrotu Piłsudskiego do Warszawy narosła legenda znajdująca swój wyraz w publikowaniu zdjęcia z grudnia 1916 roku, na którym Piłsudskiego wita tłum ludzi. Miało ono przekonywać wszystkich oglądających o wadze wydarzenia, jakim był powrót do Warszawy z twierdzy magdeburskiej. W rzeczywistości 10 listopada o poranku nikt zdjęć nie robił, acz skromność przyjęcia wynikała nie z niechęci warszawiaków do Piłsudskiego, tylko z braku informacji o jego powrocie do Polski. Mistyfikacja ze zdjęciem była jednak chętnie przypominana jako dowód budowania legendy – a może już kultu – przez chcących uszczypnąć choćby w taki oto sposób powracającego z magdeburskiej twierdzy Komendanta¹⁵.

Złośliwy wobec Piłsudskiego Konopczyński, odnosząc się do jego przyjazdu na Dworzec Wiedeński, prześmiewał „cud prostoty, z którego wytryska nagle misterium władzy”, akcentując symboliczne znaczenie księżęcej limuzyny oczekującej przed budynkiem na niedawnego więźnia. Miał to być zapewne – w wywodzie wybitnego historyka – dowód na wybór luksusu i atrybutów władzy zamiast skromności, a nadto przybranie poży „wyższego nad partie patrioty”¹⁶. Rzecz w tym, że wcale nie była to poza. Na dworcu rozeszły się na chwile drogi Piłsudskiego i Sosnkowskiego. „Szef” pojechał z Prystorem do mieszkania przy ul. Moniuszki, gdzie pospiesznie zorganizowano lokum dla obu niedawnych więź-

¹⁴ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, dz. cyt., s. 103.

¹⁵ D. Nałęcz, T. Nałęcz, *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1987, s. 171-173.

¹⁶ W. Konopczyński, *Piłsudski a Polska*, s. 94-95.

niów. Tymczasem Piłsudski udał się samochodem ks. Lubomirskiego na Frascati. Tam uraczono go herbatą i śniadaniem. Wolał porozmawiać z regentem niż ze swoimi współpracownikami, którzy takiej postawy nie przyjęli dobrze, a może nawet byli nią nieprzyjemnie zaskoczeni. Ponoć udane namowy księcia spotkały się ze „zjadliwymi spojrzeniami” ze strony peowiaków¹⁷. Trudno się jednak dziwić wyborowi Komendanta. Domyślał się zapewne, że Lubomirski ma szerszy ogład spraw publicznych niż peowiaczy konspiratorzy, o których i tak wcześniej czy później otrzyma wszelkie informacje. Swoją rolę odgrywały też podziały, z którymi Piłsudski będzie sobie musiał radzić często wbrew oczekiwaniom własnych stronników spoglądających na bieg spraw z wąskiej perspektywy jednej politycznej orientacji. Baczna i nadzwyczaj inteligentna obserwatorka wydarzeń księżna Maria z Branickich Lubomirska zapisała w swoim dzienniku pod datą 10 listopada takie oto słowa:

Piłsudski przybywa do Polski pięć minut przed wybiciem godziny! Oby potrafił za ster łodzi narodowej chwycić i przez rafy do portu zawinąć.

Długo Zdzisł konferował z Piłsudskim po herbacie... malował położenie, przemawiał gorącymi słowy: Polak do Polaka – ambicję podniecał, wyrażając mocne przekonanie, że on jeden Polskę zbawić potrafi w tym historycznym momencie najważniejszym ze wszystkich; sam należąc do szeregu poległych, z zaufaniem gotów oddać władzę Piłsudskiemu – który zwycięzcą być musi!

Piłsudski słuchał – mówił mało – nie chciał wyrażać zdania przed rozpoznaniem położenia – zawsze zagadkowy, uczynił na Zdzisłiu RACZEJ dodatnie wrażenie, ale wydał mu się mizerny i zmęczony więzieniem. Drobniejszej miary Samson po obcięciu włosów przez Niewolę. U nas w Polsce ludzie twardej ręki nie są popularni, mamy tego przykład na Wielopolskim. Tych naród kocha, którzy uosabiają jego duchowość. Piłsudski nazwał sam siebie „legendą” – jest psychozą chwili – wedle mnie twardym, realnym zadaniom nie podoła, nie ufam mu, nie wierzę mu, a tak bym wierzyć chciała! Bo nam w tej srogiej potrzebie tak bardzo przewodnika potrzeba¹⁸.

Jak wynika z przytoczonego fragmentu dziennika, nie wszyscy wierzyli w Piłsudskiego, nawet jeśli wiązali z nim daleko idące nadzieje. Ważna była jednak deklaracja ks. Lubomirskiego o gotowości przekazania władzy. Podczas spotkania z regentem Piłsudski nie wyraził wszakże chęci jej przejęcia. Zbyt mało jeszcze wiedział o sytuacji w Warszawie i Królestwie. Tego typu decyzji nie podejmuje się pośpiesznie, a co za tym idzie – pochopnie.

Z Frascati Piłsudski wraz z towarzyszącym mu Kocem udał się na ul. Moniuszki 2. Zatrzymał się w pensjonacie prowadzonym przez peowiaczki panny

¹⁷ *Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej*, s. 706.

¹⁸ Tamże, s. 706-707.

Romanówny. O zapewnienie tymczasowego lokalu zadbał Koc¹⁹. Okazało się, że Brygadier z Magdeburga przywiózł tylko przybory toaletowe, a jedynym ubraniem, jakie posiadał, był stary i zdarty legionowy mundur. Chodził w nim bez przerwy od czasu aresztowania. Poza tym był przeziębiony, bolało go gardło i płuca. Nic dziwnego, że jego wygląd zewnętrzny zrobił złe wrażenie na Lubomirskich. Towarzyszący mu peowiacy szybko rozdzielili role między siebie. Panny Romanówny zabrały się za czyszczenie munduru, tymczasem Stamirowski, Wacław Jędrzejewicz, a wedle innego przekazu – Abłamowicz, ruszyli na zakupy po bieliznę. Zapłacili z pieniędzy pozostających w dyspozycji Komendy Naczelnej POW. „Właściciel sklepu, kiedy się dowiedział, że są to zakupy dla Komendanta, był tak przejęty, że byłby posłał do wyboru połowę swoich zapasów”, zapisał po latach Adam Koc²⁰.

Przed pensjonatem zaczął zbierać się tłum oczekujący na wystąpienie Piłsudskiego. Wieści o jego przybyciu szybko rozchodziły się po Warszawie i ziemiach polskich. Brygadier, już w wyczyszczonym mundurze, zwrócił się z balkonu budynku do zebranych w krótkich słowach, przypominając, że stolica wita go po raz trzeci, a on sam wiernie służyć będzie „ojczyźnie i ludowi polskiemu”. Na zakończenie nie omieszczał wspomnieć o chorobie. To publiczne manifestowanie kiego stanu zdrowia w pierwszych dniach po powrocie do Warszawy z rozczarowaniem przyjęła Maria Dąbrowska²¹. Może dlatego, że ona i wielu innych, bynajmniej nie tylko z kręgów lewicy niepodległościowej, widzieć chciało w Piłsudskim nie tylko męża opatrnościowego, ale i człowieka wykutego ze skały, dla którego ludzkie ułomności nie istnieją. Wzmianka o niosącej go już wtenczas legendzie, o której napomknął w rozmowie z Lubomirskim, bynajmniej przesadą nie była. Inaczej scenę tę zapamiętał rtm. von Gülpen, który przebywał wciąż w Warszawie i był zdumiony gościnnością, jaką okazywali mu Polacy zapewne kojarzący jego osobę z uwolnieniem Piłsudskiego z Magdeburga. Notował we wspomnieniach:

Zatrzymaliśmy się przed domem, przed którym stał olbrzymi tłum. Piłsudski mieszkał tutaj i ma do tłumy przemawiać – mówiono mi. Po pewnym czasie Piłsudski wyszedł na balkon, powitany z nieskończoną i nieprzerwaną radością tak, że nie mógł słowa przemówić. Nagle wyprostował się i z władcym gestem

¹⁹ W. Lipiński, *Powrót Józefa Piłsudskiego z Magdeburga i przewrót listopadowy w r. 1918 według relacji Adama Koca, ks. Zdzisława Lubomirskiego i kardynała Aleksandra Kakowskiego*, „Niepodległość” 1937, t. 15, s. 233-242.

²⁰ A. Koc, *Wspomnienia*, oprac. J. Mierzwa, Wrocław 2005, s. 218-219 (stąd cytaty); zob. też W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, oprac. i posłowiem opatrzył J. Cisek, Wrocław – Warszawa – Kraków 1993, s. 68.

²¹ M. Dąbrowska, *Dzienniki 1914–1945*, t. 1, Warszawa 1998, s. 206.

wyciągnął rękę, aby tłum uciszył [tak w tekście – M.W.]. Ujrzałem wówczas, jaki ten człowiek ma wpływ na swój naród²².

Dzień 10 listopada nie miał się dla Piłsudskiego szybko skończyć. Zaczęli go odwiedzać przedstawiciele rozmaitych władz, organizacji politycznych i środowisk. Jedni wchodzili po drugich. Przez pokój przewalało się mnóstwo ludzi. Do kluczowych rozmów należała wymiana informacji z przedstawicielami wojska: ze znanym dobrze Piłsudskiemu jeszcze z okresu walk legionowych gen. Tadeuszem Rozwadowskim jako szefem Sztabu Wojsk Polskich – powołanym do pełnienia tej funkcji przez Radę Regencyjną, oraz z kierownikiem resortu spraw wojskowych w randze wiceministra płk. Janem Wroczyńskim – wywodzącym się z armii rosyjskiej. Rozmowę zdominowały dwie palące kwestie – budowa armii, która nabrała tempa dopiero kilka tygodni wcześniej, co wynikało z rychłej już wizji upadku państw centralnych, napędzającej chętnych do szeregów, a także pomocy dla oblężonego przez Ukraińców Lwowa, gdzie od nocy z 31 października na 1 listopada trwały boje o miasto. Obie kwestie były trudne do rozwiązania. Brakowało regularnego wojska, choć Piłsudski wiedział już o formujących się samorzutnie w różnych miejscach oddziałach złożonych czy to z byłych legionistów i peowiaków, czy to z powracających ze Wschodu żołnierzy z rozbitych przez Niemców i Austriaków Korpusów Polskich oraz z armii rosyjskiej, wreszcie o tworzeniu oddziałów narodowych przez Polaków z armii austro-węgierskiej. Na terenach objętych władzą Rady Regencyjnej jeszcze w październiku zaczęto pobór rocznika 1897. Wszystko to jednak było kroplą w morzu potrzeb. Komendant, bo tak najczęściej tytułowano wówczas Piłsudskiego, doskonale zdawał sobie sprawę, że wysiłek najbliższych tygodni i miesięcy iść musi w kierunku budowy armii zdolnej zabezpieczyć państwo od wewnątrz i skutecznie kontynuować rozpoczęte już walki o granice.

Zaraz po wojskowych przybyli politycy z różnych ugrupowań – od lewicy do prawicy. Nie zabrakło dziennikarzy, działaczy społecznych i gospodarczych. Jak policzyli skrupulatni autorzy *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego*, tego dnia przyjął on w sumie 23 delegacje i niemałą zapewne grupę indywidualnych gości²³. Te właśnie cyfry ilustrują najlepiej panujący w Warszawie chaos i rozgardiasz, a nade wszystko głębokie podziały polityczne i społeczne.

Być może najważniejszym wydarzeniem tego dnia było popołudniowe posiedzenie Rady Regencyjnej z udziałem Piłsudskiego, do którego doszło w Pałacu Arcybiskupim. Znamy jego przebieg dzięki relacji gospodarza i zarazem jednego z regentów abpa Aleksandra Kakowskiego. To tam podjęto decyzję o przekazaniu

²² WBH/CAW, Instytut Józefa Piłsudskiego, sygn. I.342.10.59, P. v. Gülpen, *Moje spotkanie z Piłsudskim*, k. 15.

²³ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, dz. cyt., s. 104-105.

Piłsudskiemu w dniu następnym władzy nad wojskiem. Rozmowy kontynuowano wieczorem u arcybiskupa i w mieszkaniu chorego regenta hrabiego Józefa Ostrowskiego²⁴. Decyzja o oddaniu władzy nad wojskiem, zbieżna przecież z deklaracjami złożonymi kilka godzin wcześniej przez ks. Lubomirskiego, świadczy o odpowiedzialności, dojrzałości i poczuciu realizmu regentów. Nie mieli oni skrupułów, aby oddać władzę w ręce człowieka kojarzonego przecież z lewicą. Zdawali sobie dobrze sprawę, że jedynie Piłsudski może trzymać na wodzy społeczny radykalizm, którego fala niebezpiecznie podnosiła się i na ziemiach polskich. Rodzące się państwo nie było przecież odległą od innych lądów wyspą. Hasła płynące z Rosji i Niemiec nie mogły być wielu ludziom obojętne. Wszechwładna i wszechobecna bieda, pogłębiona nadto wojną i okupacją charakteryzującą się ograbianiem wszystkiego, co nadawało się do wywiezienia, była doskonałym podglebieniem dla rewolucyjnych nastrojów. Zresztą sam Piłsudski miał się o tym szybko przekonać, stając oko w oko z kilkutyśieczną manifestacją na placu Napoleona i ul. Moniuszki prowadzoną przez znanych działaczy socjalistycznych: Zygmunta Zarembę, Zofię Praussową oraz Tadeusza Szturm de Sztrema. Wyraźnie dał im jednak do zrozumienia, że on sam nie chce i nie może reprezentować jednej opcji politycznej, bo zamierza działać w imieniu całego narodu. Zapewne nie wszyscy byli w stanie to pojąć, wciąż uparcie widząc w Piłsudskim socjalistycznego lidera.

Wieczorem 10 listopada podczas spotkania w siedzibie Komendy Naczelnej POW przy ul. Szpitalnej 1 Piłsudski wyłożył swoim stronnikom plan działania. Z jednej strony podkreślił, że odda władzę, która wpada mu w ręce, siłom lewicy – w jego opinii jednakże słabej – z drugiej zaś odrzekał się od eksperymentów społecznych, zwłaszcza rosyjskiej rewolucji w bolszewickim wydaniu, zwracając uwagę, że Polaków nie stać na ponoszenie tego rodzaju kosztów. Trzeźwo kalkulował, żeby cenę eksperymentowania płacili inni, zaś ich najlepsze efekty sugerował wdrażać u siebie²⁵. Była to realna ocena położenia, wynikająca zapewne z dokonanych już obserwacji i przeprowadzonych rozmów w pierwszym dniu pobytu w Warszawie. Bardziej jednak przypominała figurę tylko teoretyczną, która mogła mieć się nijak w zderzeniu z rzeczywistością.

Dopiero późnym popołudniem 10 listopada nasz bohater znalazł chwilę czasu, aby udać się Pragę, gdzie przy ul. Mińskiej 25 oczekiwała go Aleksandra Szczerbińska wraz z dziewięciomiesięczną córeczką Wandą. Wówczas też po raz pierwszy Piłsudski zobaczył swoje dziecko. I tam czekały na niego tłumy gapiów, zwłaszcza zaś robotników, którzy zebrali się pod domem Aleksandry i przy drogach dojazdowych. Rodzinne chwile szczęścia nie trwały długo, bo trzeba było

²⁴ A. Kakowski, *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, oprac. T. Krawczak, R. Świętek, Kraków 2000, s. 676-677.

²⁵ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, dz. cyt., s. 105-106.

wracać do obowiązków²⁶. Znamienne słowa zapisał pod datą 18 listopada 1918 roku Leon Wasilewski: „Piłsudski chory z przemęczenia, bo w ostatnich dniach sypiał po 1½ godziny”²⁷. Po trzydniowym pobycie w mieszkaniu panien Romanówien, na prośbę Czesława Świrskiego, którego także uczynił swoim adiutantem, Piłsudski wraz z Sosnkowskim przenieśli się do jego kilkupokojowego mieszkania przy ul. Mokotowskiej 50²⁸. Tam mieszkał ponad dwa tygodnie – do czasu przeprowadzki do Belwederu. Świrskiego zobaczył w Warszawie pierwszy raz od ponad dziesięciu lat, czyli od akcji pod Bezdunami, po której dostał się on w ręce Rosjan, czegoomalże nie przeplącił życiem, cudem unikając carskiego szafotu. Po interwencjach z zagranicy, ale i udatnym symulowaniu choroby psychicznej, karę śmierci zamieniono mu na dożywotnią katorgę w guberni jarosławskiej nad Wołgą, gdzie zdołał doczekać rewolucji lutowej. Ten niepodległościowy socjalista, bojownik o niepodległość, potomek książęcego rodu litewskiego teraz znów stanął u boku Piłsudskiego.

Najpoważniejszą i najpilniejszą do załatwienia sprawą była jednak obecność żołnierzy niemieckich w Warszawie i na terenach byłego Królestwa. W garnizonach tworzyły się już Rady Żołnierskie (*Soldatenräte*). W warszawskim garnizonie Rada taka powstała 8 listopada. Siła wojsk niemieckich była na tyle duża, że mogły one zagrozić istnieniu załączków polskiej niepodległości. W samej tylko Warszawie i w jej najbliższych okolicach stacjonowało wówczas około 30 tysięcy niemieckich żołnierzy z pełnym wyposażeniem. Tymczasem oblicza się szacunkowo, że w momencie przyjazdu Piłsudskiego w polskich szeregach służyło ochotniczo około 20 tysięcy żołnierzy rozsianych po byłym Królestwie Polskim i Galicji. Trzeba było się z tym liczyć i szukać z Niemcami kompromisowych rozwiązań. Tym bardziej że klęska militarna Rzeszy mogła podniecić co bardziej rozpalone głowy do występowania przeciwko niemieckim okupantom czy to w Warszawie, czy to w innych polskich miastach. Przedstawiciele Rady Żołnierskiej przybyli do kwatery Piłsudskiego przy ul. Moniuszki w nocy z 10 na 11 listopada, przerywając mu rozpoczęty właśnie odpoczynek. Zadeklarowali zamiar polubownego załatwienia najważniejszej dla nich sprawy, czyli bezpiecznej i jak najszybszej ewakuacji do ojczyzny bez konieczności użycia siły zbrojnej. Fakt ten dowodzi, że nie tylko Polacy, ale i stacjonujący w Warszawie Niemcy traktowali Piłsudskiego jak przywódcę, z którym należy się liczyć i trzeba rozmawiać dla wypracowania kompromisu. Ten ostatni postawił jednak warunki w postaci wydania przez żołnierzy niemieckich broni, amunicji, lokomotyw, wagonów oraz środków łączności. Postanowiono, że rozmowy będą kontynuowane następnego dnia od samego rana. Tak też się stało.

²⁶ A. Piłsudska, *Wspomnienia*, Warszawa 1989, s. 169-170.

²⁷ L. Wasilewski, *Wspomnienia 1870–1904 (1914). Fragmenty dziennika 1916–1926. Diariusz podróży po kresach 1927*, wstęp i oprac. J. Dufurat, P. Cichoracki, Łomianki 2014, s. 299.

²⁸ C. Świrski, *Wyjaśnienia*, „Zeszyty Historyczne” 1965, nr 7, s. 225.

Piłsudski w towarzystwie świetnie znającego język niemiecki por. Ignacego Boernera i Stamirowskiego udał się do budynku byłego Generalnego Gubernatorstwa przy Krakowskim Przedmieściu. Członkom Rady przedstawił się jako „więzień stanu dotychczasowego waszego rządu”. W imieniu narodu polskiego zapewnił, że nikt nie zamierza mścić się na żołnierzach niemieckich za grzechy ich przełożonych. Zwrócił jednak uwagę na sprzedawanie przez Niemców broni „na peryferiach miasta mętom społecznym”, ostrzegając przed prowokowaniem Polaków. Zebranemu przed gmachem tłumowi oznajmił z kolei, że wziął niemiecką Radę Żołnierską pod swoją opiekę²⁹. Wydawać się mogło, że napięta atmosfera została rozładowana, o czym świadczyć mogły wiwaty Niemców na cześć Piłsudskiego. Do dalszych rozmów odkomenderował Boernera. Nie miał on łatwego zadania, tym bardziej że wieczorem 11 listopada w różnych miejscach Warszawy słychać było palbę. Był to rezultat rozbijania Niemców przez oddziały POW, strażaków, milicjantów, a nawet zupełnie nieuzbrojonych młodzieńców, w tym uczniów i studentów. Jak to zwykle w takich wypadkach bywa, do członków Rady Żołnierskiej docierały niemające nic wspólnego z rzeczywistością, ale pobudzające wyobraźnię i chęć zbrojnego przeciwdziałania pogłoski o rzekomych rzeziach dokonywanych wśród Niemców przez Polaków. Boerner musiał wielokrotnie interweniować i zapewniać swoich niemieckich interlokutorów, że to nic nieznaczące incydenty. Zyskał dzięki temu wśród nich przezwisko *Herr Oberleutnant „Ruhe”* („Pan Porucznik »Spokojnie«”) ³⁰. Prawda tymczasem tkwiła gdzieś pośrodku, ponieważ nie zawsze próby rozbijania kończyły się polubownie, zwłaszcza wówczas, gdy starano się oficerom i podoficerom odbierać białą broń. Nadto w łonie Rady Żołnierskiej panowały niesnaski i nieporozumienia wywołane odgłosami docierającymi do Warszawy z Niemiec. Szczególnie zapalna sytuacja istniała w Cytadeli. Kompromis w sprawie zasad ewakuowania niemieckiego garnizonu z polskiej stolicy, ale także z Łodzi, nie bez trudu udało się osiągnąć dopiero 16 listopada. Wielką była w tym zasługa Boernera. Niemcy mieli prawo zabrać ze sobą broń boczną, karabiny oraz ciężkie karabiny maszynowe, które zobowiązali się oddać na stacjach granicznych w Mławie i Skalmierzycach. Resztę materiału wojennego pozostawili od razu Polakom. Ewakuacja z polskiej stolicy zakończyła się 19 listopada.

W międzyczasie jednak doszło do bardzo poważnych wydarzeń na Podlasiu – w Białej i Międzyrzecu. Prace od wschodu wojska Ober Ostu dokonały masakry oddziałów POW, próbujących zastawić im drogę na zachód³¹. Było to swoistego

²⁹ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*, t. 5, red. K. Świtalski, Warszawa 1937, s. 13-14.

³⁰ J. Kochanowski, *Zapomniany prezydent... Życie i działalność Ignacego Boernera 1875-1933*, Warszawa 1993, s. 82-86.

³¹ P. Łossowski, *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998, s. 243-254.

rodzaju *memento*, które Piłsudski i władze polskie w Warszawie musiały brać pod uwagę podczas dalszych rozmów z Niemcami w sprawie ich ewakuacji już nie tylko z terenów byłego Królestwa Polskiego, ale także z okupowanych rejonów byłego imperium rosyjskiego. Generał Stanisław Szeptycki i Boerner na szczęście nawiązali kontakt z dowództwem niemieckim w Brześciu i dzięki pośrednictwu Rady Żołnierskiej zdołali przynajmniej na jakiś czas zapobiec dalszemu rozlewowi krwi. Obawa przed zduszeniem rodzącej się polskiej państwowości przez oddziały Ober Ostu musiała determinować posunięcia Piłsudskiego w relacjach z Berlinem. Między innymi z tego powodu zgodził się on przyjąć posła niemieckiego w osobie dobrze znanego sobie hr. Kesslera. Sytuacji tej nie rozumiano lub udawano, że nie rozumiano, w Paryżu. W kręgach Komitetu Narodowego Polskiego formułowano zarzuty pod adresem Piłsudskiego, że podporządkowuje budzącą się do życia Polskę Niemcom³².

Wróćmy jeszcze do pamiętnego 11 listopada, przypadającego w 1918 roku na poniedziałek. Tego dnia po spotkaniu z niemiecką Radą Żołnierską Piłsudski przyjął, zresztą chłodno, dwóch wysłanników z Lublina, którzy poinformowali go o działaniach powołanego do życia w tym mieście Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej z Daszyńskim na czele. Byli to najpierw Bogusław Miedziński, który reprezentował Edwarda Rydza „Śmigłego” – mianowanego właśnie generałem i zajmującego stanowisko ministra wojny w rządzie lubelskim, oraz minister propagandy w tymże gabinecie w osobie Waclawa Sieroszewskiego. Z Miedzińskim Piłsudski w ogóle nie chciał rozmawiać, wygarniając mu całe niezadowolenie z zaangażowania się sporej grupy żołnierzy POW i jego najbliższych współpracowników w przedsięwzięcie jednoznacznie kojarzone z lewicą, jakim był lubelski rząd. Sieroszewskiego, długoletniego zesłańca na do kraju Jakutów i towarzysza z Polskiej Partii Socjalistycznej, przyjął uprzejmie, ale nie omieszkał i jego skrzyknąć za wejście do lubelskiego gabinetu. Piłsudskiemu ani wówczas, ani później nie było potrzebne do niczego kojarzenie go z lewicą. Dał temu wyraz już kilkakrotnie po przyjeździe do Warszawy. Tymczasem „Śmigły”, Miedziński, a nawet sporo starszy od niego Sieroszewski zasadnie przecież uważani byli przez opinię publiczną za bliskich i wiernych współpracowników Komendanta. Piłsudskiemu zależało na budowaniu państwa w oparciu o rozmaite siły polityczne. Nie uspokoiły go nawet płynące z ust Miedzińskiego, a zwłaszcza Sieroszewskiego deklaracje o podporządkowaniu się rządowi lubelskiego jemu właśnie jako najwyższej teraz polskiej władzy. Wedle znacznie późniejszego przekazu dyplomaty Stanisława Łosia, który powoływał się na słowa Marszałka wypowiedziane do niego w grudniu 1927 roku podczas pobytu w Genewie, dialog

³² Szerzej: G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 2: *Sprawy zagraniczne*, Warszawa 2020, s. 155–319.

ze „Śmigłym”, również niebawem meldującym się w Warszawie, miał przebiegać następująco: „»Powiedz mi, komu ty służysz?«. Na to »Śmigły«: »Komendantowi służę«. »A ja – ciągnął Piłsudski dalej – dopiero odetchnąłem. Czułem, że mam coś w ręku»³³.

Nie ma podstaw, aby podważać wiarygodność tego świadectwa. Świadczy ono o daleko posuniętej nieufności nawet do grupy jego najbliższych współpracowników wywodzących się z pierwszobrygadowych szeregów. Być może dopiero po tych zapewnieniach Piłsudski nabrał przekonania, że większość członków lubelskiego rządu, zwłaszcza zaś byli legionści i peowiacy, podporządkuje mu się bez wahania. Obiekcje zgłaszał jednak w stosunku do takich osób, jak Daszyński czy Stanisław Thugutt. „Śmigłemu” zaś na długo zapamiętał polityczne zaangażowanie w prace Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej. Od tej pory, ceniąc przecież jego walory żołnierskie, trzymał go konsekwentnie z dala od polityki. Ambicji politycznych – wbrew opinii Sosnkowskiego – wcale silnych jednakże w nim nie zgasił, co wyszło na jaw już po śmierci Piłsudskiego. Trudno jednak zaprzeczyć, że w tym właśnie czasie na Lubelszczyźnie i Chełmszczyźnie „Śmigły” wraz z niemalą grupą byłych legionistów budował struktury wojskowe, tak bardzo potrzebne odradzającemu się państwu³⁴.

To samo czynił w Krakowie i na terenie Galicji Zachodniej inny legionowy dowódca – Bolesław Roja. Działał on pod polityczną kuratelą Polskiej Komisji Likwidacyjnej (PKL) utworzonej jeszcze pod koniec października 1918 roku w celu przejęcia władzy od Austriaków i budowy podwalin narodowej władzy. Ona również podporządkowała się niedawnemu więźniowi Magdeburga, ale nie stało się to od razu, bo dopiero w grudniu 1918 roku, i nie bez pewnych perturbacji, mimo że konsultacje prowadzono niemal od przyjazdu Piłsudskiego. Ten ostatni zaś na PKL patrzył raczej podejrzliwie i bez sympatii. Wynikało to z kilku powodów, w tym ze składu politycznego, w którym trudno było wskazać większą grupę jego zwolenników, oraz z wciąż istniejących powiązań z Austrią znajdujących wyraz – w późniejszych opiniach bohatera artykułu – nawet w samej nazwie, nawiązującej przecież przede wszystkim do likwidacji poaustriackiej spuścizny, a nie do budowy struktur władzy polskiej. W tym drugim przypadku był to co najmniej nadmiar wrażliwości, bo trudno przecenić wkład PKL w organizację administracji, wojska, żandarmerii, sądownictwa, życia gospodarczego i społecznego dla Polski. Poza tym jej działacze nie odmówili już w listopadzie

³³ S. Łoś, „Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił”. *Wspomnienia dyplomaty*, redakcji naukowej dokonali i wstępem opatrzyli M. Marszał i S. Wójtowicz, przedmową opatrzył M. Łoś, Kraków–Warszawa 2017, s. 227.

³⁴ R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły*, Warszawa 1988, s. 44-48; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Następca Komendanta Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Warszawa–Pułtusk 2014, s. 85-91.

1918 roku wejścia do struktur centralnych, w tym ogólnopolskiego rządu powołanego z inicjatywy Piłsudskiego³⁵.

Tym samym władza Warszawy rozciągnęła się na tereny byłego Królestwa Polskiego, zachodniej części Galicji i Śląska Cieszyńskiego. W rzeczywistości sięgała tak daleko, jak sięgał bagnet i karabin żołnierza polskiego. Piłsudski rozważał nawet podróż do Lublina i pod Wawel, aby osobiście poznać panującą tam sytuację. Dość szybko z pomysłu tego jednakże zrezygnował. Był świadom, że Warszawa stanowi i stanowić będzie najważniejsze miejsce na politycznej mapie rodzącego się państwa. Do Roi skierował wszakże list w formie rozkazu datowany na 16 listopada, w którym polecał nie tylko możliwie precyzyjne informowanie Warszawy o rozwoju sytuacji, ale i skoncentrowanie większych sił w Przemyślu w celu wywarcia nacisku na walczący z Ukraińcami Lwów. Z koszar przy ul. Rajskiej w Krakowie ruszyły na Przemyśl i Lwów formowane oddziały. Na ich czele stali oficerowie legionowi, w tym Julian Stachiewicz i Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Piłsudski nie wahał się sugerować mistyfikacji w postaci rozpuszczania pogłosek o rzekomych silnych polskich oddziałach idących za słabą awangardą do walki o niedawną stolicę Galicji³⁶. Cel musiał uświęcać środki. Faktycznie zaś słabe oddziały polskie były w stanie organizacji. Niemniej jednak 22 listopada udało im się dotrzeć do Lwowa i odblokować miasto. Polscy mieszkańcy miasta witali Tokarzewskiego jak bohatera. Dla Ukraińców był to kolejny *casus belli* toczących się jeszcze długo walk. Dla Żydów, którym niemal natychmiast urządono pogrom, niestety z czynnym udziałem polskich żołnierzy, ostrzeżenie i zniechęcenie do Rzeczypospolitej jako kraju obcego, może wręcz wrogiego, dalekiego od tolerancji religijnej i narodowościowej, co skutecznie godziło w aktywność wcale licznych na obszarze byłej już Galicji asymilatorów i równie skutecznie potęgowało szeregi syjonistów³⁷.

Sprawą, która wysuwała się na czoło wszelkich zagadnień – niezależnie od ich wagi, nacisków ze strony przyjmowanych gości i permanentnego braku czasu na podejmowanie kluczowych przecieży dla losów rodzącego się państwa decyzji – było wojsko. 11 listopada o godz. 17 Piłsudski po raz wtóry udał się do mieszkania wciąż chorego hr. Ostrowskiego, gdzie odbyło się kolejne posiedzenie Rady Regencyjnej. Tam właśnie oficjalnie przekazała ona władzę nad siłą zbrojną Komendantowi, wydając odpowiedni dekret w tej kwestii. Nieco wcześniej Piłsudski konferował z dobrze sobie znanym inż. Antonim Minkiewiczem i Olgierdem Górką na temat scalenia Polskiej Siły Zbrojnej (Polnische Wehrmacht) z POW.

³⁵ Szerzej: M. Przeniosło, *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Kielce 2010, s. 129 i n.

³⁶ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 22-24.

³⁷ M. Klimecki, Z. Karpus, *Walki o Lwów w listopadzie 1918 r. i wojna polsko-ukraińska. Bezpieczeństwo ludności polskiej, żydowskiej i ukraińskiej w stolicy Galicji*, Toruń 2020, s. 157-201.

W ten oto sposób postawiono kolejny krok ku budowie Wojska Polskiego³⁸. 12 listopada Piłsudski wydał swój pierwszy rozkaz do Wojska Polskiego jako jego zwierzchnik. Zwięźlił go wymownymi słowami: „Chciałbym [...] powiedzieć sumiennie o sobie i o was, że byliśmy nie tylko pierwszymi, ale i dobrymi żołnierzami zmartwychwstałej Polski”³⁹. Siły zbrojne były jednakże zaledwie w formie załążkowej. Trzeba było ogromnego wysiłku, aby skonstruować i pozwolić działać machinie budowy armii. Na odcinek jej organizacji zamierzał skierować wiernego sobie i sprawdzonego Sosnkowskiego, którego zalety w tym względzie były mu znane. Zdążył go mianować dowódcą Okręgu Generalnego Warszawskiego i awansować do stopnia generała podporucznika. Sprawa się jednak skomplikowała z powodu grypy hiszpanki, na którą w grudniu 1918 roku zapadł „Szeł” i która panoszyła się wówczas po Europie, zbierając śmiertelne żniwo. Sosnkowski wymknął się z okowów śmierci i wrócił do aktywnej pracy dopiero w lutym 1919 roku, przeżywszy rodzinną tragedię, jaką było odejście jedynej córki, Zosi, właśnie z powodu hiszpanki⁴⁰.

Na czym polegała jednak wyjątkowość 11 listopada 1918 roku dla Polski? Pytanie to nurtuje wielu z nas jeszcze i dziś, tym bardziej że Narodowe Święto Niepodległości wprowadzono dopiero w 1937 roku. Piłsudski nie miał powodów, aby nadmiernie eksponować przekazanie mu dowództwa nad wojskiem przez regentów. Nie mógł cenić tego źródła władzy pochodzącego przecież w prostej linii od niemieckich i austriackich zaborców, a zarazem okupantów Królestwa Polskiego. Istotne, ale nieprzesądające było to, co wydarzyło się tego dnia nad ranem w odległym Compiègne, gdzie podpisano zawieszenie broni na froncie zachodnim. Nie bez wpływu Romana Dmowskiego art. XII zawartego tam rozejmu głosił:

Wszystkie wojska niemieckie, znajdujące się obecnie na terytoriach, które wchodziły przed wojną w skład Austro-Węgier, Rumunii, Turcji, winny wrócić niezwłocznie w granice Niemiec, jak one istniały dnia 1 sierpnia 1914 r.

Wszystkie wojska niemieckie, znajdujące się obecnie na terytoriach, które wchodziły przed wojną w skład Rosji, będą musiały wrócić również w granice Niemiec, oznaczone jak wyżej, skoro tylko Sprzymierzeni uznają chwilę za odpowiednią ze względu na wewnętrzne położenie tych terytoriów⁴¹.

Wcale zasadnie rozejm rozciągał ewakuację w czasie, co w pierwszym rzędzie wiązało się z obawami przed rozszerzeniem wpływów bolszewickich na

³⁸ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, dz. cyt., s. 107-108.

³⁹ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 15-27.

⁴⁰ J. Kirszak, *Rys biograficzny*, w: K. Sosnkowski, *Wybór pism*, wstęp J. Kirszak, K. Polechoński, wybór i oprac. J. Kirszak, Wrocław 2009, s. XXXII-XXXIII.

⁴¹ S. Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. 1: 1917-1926, Poznań 1989, s. 66 (dok. 17); zob. K. Kawalec, *Roman Dmowski*, Poznań 2016, s. 317-318.

opuszczane przez Niemców terytoria. Powtórzę zatem pytanie: cóż świadczyło o wyjątkowości 11 listopada dla Polaków? Może najważniejsze było przysłowiowe podnoszenie władzy leżącej na ulicy przez oddziały POW oraz inne formacje, a nawet ludność cywilną rozbijającą w Warszawie i poza stolicą niemieckich żołnierzy. Nie obyło się bez rozlewu krwi, bo nie zawsze okupanci chcieli dobrowolnie oddać broń. Do wymiany ognia doszło na Dworcu Wiedeńskim i w ratuszu. Nie obeszło się bez ofiar w Łodzi, Kutnie i wielu innych miejscach. Może najlepiej wyłożone powyżej argumenty oddawało uzasadnienie do projektu ustawy „o święcie narodowym wyzwolenia Polski” zgłoszonego w październiku 1919 roku przez wiceministra spraw wojskowych gen. Sosnkowskiego, które pozwolę sobie zacytować:

Ze względu na to, że na dzień 11 listopada przypada rocznica wyrzucenia najazdu ze Stolicy i z poważnej większości Rzeczypospolitej, jako też objęcie zwierzchniej władzy wojskowej przez Naczelnika Państwa, M[inisterstwo] S[praw] Wojsk[owych] występuje z nagłym wnioskiem na Radę Ministrów o ustanowienie święta narodowego na dzień 11/XI, jako święta wyzwolenia Polski. Dzień ten bowiem pozostanie w dziejach Narodu momentem ujawnienia wewnętrznej mocy i więzi Narodu, urzeczywistnienia wielokrotnych dążeń wyzwoleniczych Narodu Polskiego⁴².

Poza budową wojska najważniejszą sprawą, jaka stanęła przed Piłsudskim, było powołanie możliwie szybko rządu narodowego. Nazwa to nieprzypadkowa, bo wskazująca na koalicyjny charakter planowanego gabinetu, a nadto nawiązująca do tradycji insurekcji styczeńowej. Piłsudski użył jej zresztą w oświadczeniu wydanym 12 listopada, w którym przypomniał o skierowanej do niego prośbie członków Rady Regencyjnej w kwestii powołania do życia właśnie „Rządu Narodowego”⁴³. Miało to swoje znaczenie także ze względu na polityczne, przecież wybitnie prawicowe, oblicze regentów. Piłsudski rozpoczął szerokie, rzecz jasna w miarę ówczesnych możliwości, konsultacje z przedstawicielami różnych stronnictw i orientacji politycznych na temat powołania ogólnonarodowego gabinetu. 14 listopada nastąpiło rozwiązanie Rady Regencyjnej, która swoje polityczne kompetencje przekazała Piłsudskiemu. Tego samego dnia mianował on Daszyńskiego prezydentem gabinetu ministrów, bo takiego określenia – zaczerpniętego z francuszczyzny – używano wówczas dla premiera. Ten niepodległościowy socjalista o wielkich zasługach w walce o Polskę nie mógł przecież cieszyć się popularnością wśród zwolenników sił centrowych, nie mówiąc już o prawicowych.

⁴² WBH/CAW, Gabinet Ministra Spraw Wojskowych, sygn. I.300.1.222, Projekt ustawy o święcie wyzwolenia Polski, październik 1919, k. 154–155 (stąd cytaty); zob. P. Podhorodecki, A. Turza, *Pierwszy projekt ustanowienia dnia 11 listopada Narodowym Świętem Niepodległości*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2018, nr 1–2 (263–264), s. 391–402.

⁴³ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 14–15.

Pamiętano mu kierowanie Tymczasowym Rządem Ludowym Republiki Polskiej w Lublinie, który w wielu kręgach traktowany był niemal jak bolszewicki. Działacz narodowej demokracji Juliusz Zdanowski nie omieszkał w swoim dzienniku nazwać mianowania Daszyńskiego „aktem gwałtu”, a Piłsudskiemu nie szczędził określenia „zakonspirowany socjalista”, akcentując odstępianie przezeń od budowy „gabinetu koncentracyjnego” i zrażenie do siebie przez takie działania nie tylko sił umiarkowanych w byłym Królestwie, ale i opinii publicznej w Galicji oraz zaborze pruskim⁴⁴. Nie był to głos odosobniony, postrzeżenie zaś przez prawicę, zwłaszcza zaś endecję i jej stronników, ale – o ironio – także przez niewielką część lewicy, Piłsudskiego jako człowieka permanentnie wiernego hasłom socjalistycznym będzie mu towarzyszyć jeszcze przez wiele lat – w niektórych kręgach co najmniej do 1930 roku, innymi słowy: do twardego rozprawienia się z centrolewicową opozycją wobec obozu pomajowego.

Piłsudski, oddając najpierw w ręce Daszyńskiego, a potem Jędrzeja Moraczewskiego kierowanie gabinetem odrodzonej Rzeczypospolitej, miał jednak swoje racje, które trzeba w tym miejscu przywołać. Niektóre z nich Komendant wyłuszczył publicznie już w połowie listopada 1918 roku, inne podał nieco później w formie instrukcji dla swoich współpracowników. O tym, że rząd miał mieć oblicze ludowe, ale i składać się z „sił fachowych”, napisał w publicznym oświadczeniu na temat przyczyn mianowania Daszyńskiego premierem. Przywołał w tym wypadku konsultacje prowadzone z przedstawicielami różnych gremiów politycznych, z których „większość doradzała utworzenie rządu nie tylko na podstawach demokratycznych, ale i z wybitnym udziałem przedstawicieli ludu wiejskiego i miejskiego”⁴⁵. Zaraz potem zwracał uwagę na potężne siły tak na wschodzie, jak i na zachodzie Europy, z którymi musiał się przecież liczyć. Uważny czytelnik nie mógł mieć wątpliwości, że mowa w tym przypadku o rewolucjach w Rosji i Niemczech, które nie pozostawały bez wpływu na nastroje panujące wśród polskich chłopów i robotników. W ocenie Piłsudskiego najlepszą tamą dla niechcianych eksperymentów rewolucyjnych na wzór czy to bolszewicki, czy to niemiecki stanowiąc mógł tylko i wyłącznie rząd o lewicowym obliczu. Każdy inny gabinet mógł wywołać reakcję odwrotną – jeszcze dalej posuniętą radykalizację zmęczonego wojną społeczeństwa. Piłsudski doskonale to rozumiał. Jednakże ludzie tacy jak Zdanowski nie byli w stanie pojąć takiego punktu widzenia, wierząc, że można było już w listopadzie 1918 roku budować w Warszawie rząd centrowy, czy nawet prawicowy. Takiego ryzyka Piłsudski ponosić nie chciał, bo eksperymentowanie na żywym już, choć nadzwyczaj słabiotkim, ciele Rzeczypospolitej mogło się źle skończyć. To jednak nie wszystko. Okazuje

⁴⁴ *Dziennik Juliusza Zdanowskiego*, t. 2: 15 X 1918 – 23 VI 1919, przedmowa i oprac. J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak i A. Wątor, Szczecin 2013, s. 51.

⁴⁵ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 18-19 (stąd oba cytaty).

się, że Piłsudski ledwie kilkanaście dni później dyktował swoim adiutantom instrukcje działania odnoszące się do spraw zarówno generalnych, jak i bardziej szczegółowych. Może w najlepszy sposób oddają one jego ówczesny punkt widzenia. Warto zatem odwołać się do wybranych ledwie fragmentów tych zapisanych w rękopisie dokumentów ocalonych w spuściznie Michała Mościckiego, jednego z oficerów bliskich Piłsudskiemu, w przyszłości zaś dyplomacie. Z treści wynika, że instrukcje dyktowane były z myślą o wyjeździe polskiej delegacji z Warszawy do Paryża, gdzie obradować miała konferencja pokojowa. Pod datą 27 listopada 1918 roku zapisano:

1. Należy wyjaśnić przyczyny postępowania innego aniżeli się to Entencie możliwe wydaje. Polska jest zagrożona ze wszystkich stron wewnątrz i zewnątrz przez zarazę bolszewizmu, oprócz tego przez Niemców, czy to maszerujących na Kresach, czy to popierających bolszewizm. Położenie jest utrudnione brakami techniki, brakiem technicznych środków koniecznych dla odparcia niebezpieczeństw. Postępować wobec tego muszę metodą Pasteura: wstrzyknąć chorobę mniejszą choćby miała ona wywołać pozorne i czasowe zaburzenia organizmu dla uniknięcia choroby gorszej. [...] 6. Ustanowiłem rząd lewicowy po pierwsze, aby ustawa wyborcza została zrobiona przez lewicę, nie dlatego, że będzie ona demokratyczniejszą, lecz aby wśród szerokich warstw ludowych nie powstało ani na chwilę podejrzenie, jakoby się chciało w tej sprawie oszukiwać lud, [po] drugie, aby dokonać wstrzyknięcia Pasteurowskiego, tworząc rząd z tej części lewicy, która daje gwarancję ładu i porządku w kraju. Sama lewica musi dać bicz na siebie ukręcić w postaci przepisów i form, które wyda i które później będą służyły do skrępowania jej samej. Ten rząd lewicowy będzie krótkotrwały i zostanie zrekonstruowany obejmując wszystkie dzielnice, albo też całkowicie usunięty. Na jego miejsce przyjdzie wówczas rząd urzędniczy, rząd fachowców zatem, który uczciwie i bezstronnie przeprowadza wybory. W razie powstania takie[go] urzędniczego rządu powstaje przy naczelniku Państwa specjalne ciało doradcze dla kierowania polityką zagraniczną⁴⁶.

Była w tej strategii niemała doza makiawelizmu. Mam tutaj na myśli w pierwszym rządzie owo ukręcanie przez lewicę bicz na samą siebie. Zawsze można zadać pytanie, czy Piłsudski był w cytowanej wyżej instrukcji szczery. Odpowiedź przyniósł dalszy rozwój wypadków, rozgrywających się wedle zarysowanego tutaj scenariusza. Można z przytoczonych słów wyciągnąć wnioski na

⁴⁶ Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (Nowy Jork; dalej: AIJP/NY), Archiwum Michała Mościckiego, sygn. 75/4, Instrukcja Kmdta, Warszawa, 27 listopada 1918, k. 27–28 (stąd cytaty); inna wersja zob. *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1918 listopad – grudzień*, red. S. Dębski, współpr., P. Długołęcki, Warszawa 2008, s. 110 (dok. 62). Cytat ten w nieco innym brzmieniu i skróconej wersji zob. W. Suleja, „Mundur na nim szary...”. *Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, Warszawa 2018, s. 174–175; także: G. Nowik, *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 1: *Sprawy wewnętrzne*, Warszawa [2017], s. 269–272.

temat ich autora. Otóż Piłsudski już dawno nie czuł się socjalistą i nie chciał być skrępowany przez jedną opcję polityczną. Być może z pewną dozą megalomanii postrzegał sam siebie jako męża stanu kierującego się dobrem całości, a nie takiej czy innej części polskiego społeczeństwa. Musiał jednak balansować między przeciwnymi sobie i skłóconymi siłami politycznej sceny. Jego lewicowa przeszłość zadania tego nie ułatwiała. W listopadzie 1918 roku bohater tego tekstu wiedział, że przechył powinien nastąpić w lewą stronę. Taka była potrzeba chwili. Dlatego właśnie wskazał kolejno znanych działaczy socjalistycznych: Daszyńskiego i Moraczewskiego, jako kandydatów na premierów.

Eksperyment z misją Daszyńskiego jako kandydata do fotela premiera jednak się nie powiódł pomimo szerokich konsultacji prowadzonych przez samego zainteresowanego z przedstawicielami prawicy, centrum i lewicy ze wszystkich trzech zaborów, nie wyłączając Wielkopolski i Śląska (m.in. Zygmunt Chłapowski, Wojciech Korfanty, Władysław i Zygmunt Seydowie, Wojciech Trąmpczyński). Dla prawicy Daszyński – jako jeden z najbardziej rozpoznawalnych polskich działaczy socjalistycznych – był nie do przyjęcia. Nadto przypominano mu, całkiem niesłusznie, rzekome autorstwo umiędzynarodowienia Wisły jako dostępu do Gdańska, a zatem wyrzeczenie się akcesu terytorialnego do Bałtyku. Tymczasem na politycznym firmamencie pojawiła się postać inż. Jędrzeja Moraczewskiego jako możliwego do przyjęcia kandydata na premiera⁴⁷. Ten ostatni był bardziej akceptowalny z kilku powodów. Nazwisko jego nie było tak nośne jak Daszyńskiego, a co za tym idzie: nie wywoływało tak nerwowych reakcji po prawej stronie sceny politycznej. Mimo że Moraczewski również był zaangażowany w działalność Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie, to traktowano go jako jednego z wielu, a nie jako szefa tego gabinetu. Ponadto był on znany na prawicy jako człowiek, któremu Piłsudski już wcześniej powierzał pertraktowanie w jego imieniu z tymi właśnie siłami politycznymi. Była jeszcze jedna przyczyna, mało wszak znana opinii publicznej. Otóż Moraczewski, wychowany co prawda w Galicji, urodził się w wielkopolskim Trzemesznie, a zatem na terenie zaboru pruskiego, co mogło zostać przez znających ten fakt odebrane jako ukłon w stronę dominujących w zaborze pruskim endeków i konserwatystów, a nawet sygnał, że Piłsudski o tej części ziem polskich nie zapomniał. Nie było to bez znaczenia w obliczu znanych nam już oskarżeń formułowanych pod adresem Daszyńskiego⁴⁸.

Rząd Moraczewskiego powołany został 17 listopada 1918 roku. Mimo wciąż prowadzonych rozmów z przedstawicielami różnych sił politycznych miał on

⁴⁷ W. Najdus, *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Warszawa 1988, s. 392–393.

⁴⁸ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, wyd. trzecie, t. 2: 1914–1939, Opole 1990, s. 147–148; zob. J. Gołota, *Jędrzej Moraczewski. Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002, s. 18 i n.

oblicze nie koalicyjne, ale raczej jednoznacznie lewicowe. Odmowa wejścia reprezentantów ugrupowań centrowych i prawicowych faktycznie była równoważna z ich pozostaniem w opozycji nie tylko wobec gabinetu Moraczewskiego, ale może nawet przede wszystkim wobec samego Piłsudskiego, postrzeganego zapewne przez te kręgi jako element bardziej stabilny, choć przecież wciąż niebezpieczny i nieobliczalny na politycznej scenie, niż nowy rząd. Głównymi bowiem filarami nowego gabinetu pozostawały Polska Partia Socjalistyczna i Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Wyzwolenie”, a spośród ministrów wielu należało wcześniej do Konwentu Organizacji „A”. W swoim składzie pierwszy gabinet Drugiej Rzeczypospolitej niewiele różnił się od rządu lubelskiego. Wśród ministrów przeważali socjaliści, ludowcy, niepodległościowi inteligenci i bezpartyjni. Przedstawiciele zaboru pruskiego nie przyjęli ofiarowanych im tek. Pod koniec grudnia 1918 roku z rządu wycofali się bardziej umiarkowani ludowcy z PSL „Piaś”: Wincenty Witos, Franciszek Wojda i Andrzej Kędzior. Zastąpili ich przedstawiciele PSL „Wyzwolenia” i PSL–Lewicy. Piłsudski objął w gabinecie Moraczewskiego tekę ministra spraw wojskowych. Sprawował ją tylko przez kilka dni, formalnie do 23 listopada 1918 roku, a zatem do czasu objęcia funkcji tymczasowego naczelnika państwa⁴⁹.

Zdążył w tym czasie powołać do życia Dowództwa Okręgów Generalnych w Warszawie, Lublinie, Kielcach, Łodzi i Krakowie oraz wydać oświadczenie w sprawie wstępowania uczniów szkół średnich w szeregi armii, sugerując niedwuznacznie dalszą edukację tym, którzy wojskowo jeszcze nie służyli, i dając wolny wybór tym, którzy należeli już wcześniej do formacji militarnych lub POW⁵⁰. Potem przekazał resort płk. Wroczyńskiemu, ale nie jako ministrowi, lecz jako kierownikowi, co mogło sugerować tymczasowość zastosowanego rozwiązania. Piłsudski nie zrezygnował bynajmniej z ciągłego dozoru spraw wojskowych, zwłaszcza zaś budowy armii. Wroczyński był mu wszakże potrzebny jako człowiek dobrze w sprawach wojska osadzony jeszcze w czasach Rady Regencyjnej, kojarzony z prawą stroną sceny politycznej, a nadto niewodzący się z formacjami legionowych, a zatem mogący posłużyć jako najlepszy dowód niefaworyzowania swoich byłych podkomendnych. Jeszcze w listopadzie 1918 roku doszło do konfliktu pomiędzy Piłsudskim i gen. Rozwadowskim na tle sposobu rekrutowania do armii. Nasz bohater, nawiązując jako żywo do tradycji legionowej, opowiadał się za formacjami ochotniczymi, przesyconymi patriotyzmem oraz ofiarnością w najcięższej nawet służbie bez zorganizowanego jeszcze zaplecza aprowizacyjnego i logistycznego. Rozwadowski tymczasem obstawał przy poborze przymusowym kolejnych roczników, widząc w tym najlepszy sposób na

⁴⁹ A.A. Urbanowicz, *Gabinet Jędrzeja Moraczewskiego 17 listopada 1918 – 16 stycznia 1919, w: Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918-1939*, praca pod red. J. Farysia, A. Wątor i H. Walczaka, Szczecin 2011, s. 13-27.

⁵⁰ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 26.

zapobieżenie budowie armii wedle klucza partyjnego czy może także kombatanckiego. Trudno się nie domyślić, że obawiał się zdominowania szeregów Wojska Polskiego przez wiernych Piłsudskiemu pierwszobrygadowych „sitwesów”, by odwołać się do określenia używanego już podczas Wielkiej Wojny przez żołnierzy I Brygady. Spór to był zasadniczy. Szło bowiem o kształt budowanych sił zbrojnych. Zapowiadał on dalsze problemy w tym względzie. Rozwadowski został zwolniony ze stanowiska szefa Sztabu Wojsk Polskich i wysłany do Lwowa. Piłsudski nie bardzo wierzył w to, że będzie on w stanie stworzyć korzystne dla Polski fakty dokonane, które ułatwią rozmowy z Ententą na temat przyszłości Galicji Wschodniej⁵¹. Między Naczelnym Wodzem i gen. Rozwadowskim narastać zaczęły animozje, zrazu trudno zauważalne nawet dla obserwatorów życia publicznego w Polsce. Nowym szefem Sztabu został gen. Stanisław Szeptycki⁵². Nie miał on zresztą łatwego zadania, bynajmniej nie tylko z powodu piętrzących się problemów organizacyjnych, ale także z racji osobistych. Ten wnuk matczyzny Aleksandra Fredry pochodził z rodziny arystokratycznej, której część zadeklarowała się jako Polacy, część zaś jako Ukraińcy. Rodzonym bratem Stanisława był metropolita Kościoła greckokatolickiego Andriej Szeptycki, ukraiński mąż stanu. Dało to asumpt do formułowania wobec szefa Sztabu rozmaitych oskarżeń i podważania jego lojalności. W związku z tym w połowie grudnia 1918 roku wniósł on na ręce Piłsudskiego podanie o dymisję z zajmowanego stanowiska. Nie została ona wszakże przyjęta, a w odpowiedzi Wódz Naczelny napisał: „nie widzę bowiem żadnej przyczyny, z działalności Pana płynącej, dla której nie miałbym Go darzyć zaufaniem”⁵³.

Trzeba wszakże podkreślić, że rosnące potrzeby w zakresie budowy armii dość szybko zweryfikowały istotę sporu pomiędzy Piłsudskim i Rozwadowskim, przyznając rację temu ostatniemu. Rekrutacja tylko ochotników okazała się niewystarczająca i trzeba było uruchomić pobór przymusowy. Już 24 grudnia Piłsudski i Wroczyński wydali dekret o przymusowym poborze do wojska w Generalnym Okręgu Krakowskim czterech roczników urodzonych w latach 1896–1899. W dalszych tygodniach i miesiącach zakres przymusowego poboru rozszerzono tak terytorialnie, jak i rocznikowo. Do 1 marca 1919 roku ochotniczo do armii wstąpiło 33 636 ludzi. Nie było to wiele⁵⁴.

⁵¹ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 styczeń – maj*, red. S. Dębski, Warszawa 2016, s. 91 (dok. 48).

⁵² M. Wołos, *Ministrowie spraw wojskowych: Jan Wroczyński 16 I – 27 II 1919 oraz Józef Leśniewski 27 II 1919 – 9 VIII 1920*, w: *Ministrowie spraw wojskowych 1918–1944. Z badań nad polityką wojskową Polski*, pod red. M. Jabłonowskiego, Pułtusk 2005, s. 17-32.

⁵³ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 40; zob. *Listy Józefa Piłsudskiego*, oprac. K. Świtalski, „Niepodległość” 1962, t. 7 (po wznowieniu), s. 16-21.

⁵⁴ J. Piłsudski, dz. cyt., s. 29-30.

Właśnie w okresie sprawowania przez Piłsudskiego funkcji ministra spraw wojskowych w rządzie Moraczewskiego przyłgnęło do niego określenie „naczelnny wódz”, które wyjątkowo trwale związało się z jego nazwiskiem⁵⁵. Dalsze zmiany w Ministerstwie Spraw Wojskowych dokonały się w końcu lutego 1919 roku. Wówczas to szefem resortu został wywodzący się z armii rosyjskiej gen. Józef Leśniewski, dotychczasowy dowódca grupy operacyjnej we Lwowie, gdzie uczestniczył w obronie miasta przed Ukraińcami. U jego boku stanęli gen. Stefan Majewski z armii austriackiej jako I wiceminister i ozdrowiały już po „hiszpance” gen. Sosnkowski z Legionów jako II wiceminister. W ten oto sposób Piłsudski symbolicznie jedną armię, stawiając na jej czele generałów z różnych formacji. Na Sosnkowskiego zawsze mógł liczyć jako swego najbliższego współpracownika od wielu już lat i nawet kompaniona. Osobowość, pracowitość i wielkie zaangażowanie „Szefa” w resorcie wojny spowodowały, że jego akcje poszybowały w górę, bynajmniej bez konieczności forowania go przez Naczelnika Państwa. Nie będzie najmniejszą przesadą nazwanie Sosnkowskiego najwybitniejszym organizatorem armii polskiej, którą budować trzeba było niemal z niczego. Wojsko, jakże potrzebne na wszystkich frontach walk o granice i utrzymanie niepodległości, rozrastało się w szybkim tempie. To nie przypadek, że armia czerpała wiele z legionowej tradycji skoro budował ją drugi – po Piłsudskim – człowiek w I Brygadzie. Ta cicha praca na zapleczu frontów przyniosła wymierne efekty zwłaszcza w czasie największego zagrożenia, jakim był najazd sowiecki na Polskę latem 1920 roku.

Jednym z najważniejszych zadań rządu było przygotowanie wyborów do konstytuanty. W prace idące w tym kierunku Piłsudski nie ingerował, bo i ingerować nie chciał. Miały być one pięcioprzymiotnikowe, a nadto nie pozbawiały praw wyborczych kobiet, co nie było przecież regułą w owych czasach, nawiązując choćby do przykładu Francji jako wzoru demokracji parlamentarnej. Wiązał za to wielkie nadzieje z możliwie szybkim wyborem i zebraniem parlamentu jako źródła prawa, elementu stabilizującego scenę polityczną, wreszcie cementującego dzielnice zaborcze. W znanej nam już instrukcji dyktowanej pod koniec listopada któremuś z adiutantów powiedział:

Państwo Polskie buduje się zupełnie na nowo, nie ma w niem żadnych tradycji, żadnego zwyczajowego ani pisanego poparcia; wszystkie stany w jakichkolwiek znajduje się społeczeństwo, przez jakiekolwiek przechodzi są to właściwie stany ex lex. W tych warunkach a) Konstytuanta da krajowi pierwsze poczucie własnego prawa, b) Konstytuanta jedyna jest środkiem przeciwko bolszewizmowi będącemu niczym innym jak dyktaturą mniejszości, niemożliwą zatem gdzie prawnie jest ukonstytuowana większość. Istnieją obawy, że Konstytuanta zradykalizuje kraj; ja żadnych takich obaw nie mam, nie wyjdzie w Konstytuancie nigdy większość socjalistyczna, przeciwnie większość chłopów i księży, Konstytuanta

⁵⁵ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, dz. cyt., s. 119.

*będzie jedyną formą złączenia dzielnic w jedno, a to tem więcej, iż mój wpływ działa tu na pewną metę*⁵⁶.

Powstanie rządu poniekąd wymuszało jeszcze jedną kwestię, a mianowicie uregulowanie statusu samego Piłsudskiego w strukturach władzy państwowej do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego. Trudno było się spodziewać, że zajmie on tylko poślednią przeciw funkcję ministra spraw wojskowych, skoro sam był siłą sprawczą powstania gabinetu, wchodząc faktycznie w rolę dyktatora⁵⁷. 22 listopada 1918 roku ukazał się dekret podpisany przez Piłsudskiego i Moraczewskiego „o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej”. Jako inicjatora wskazywano „prezydenta ministrów”, czyli premiera, ale za dokumentem stał sam Piłsudski. Zresztą dekret spisany był w pierwszej osobie, nie pozostawiając wątpliwości co do jego autorstwa. Na mocy dokumentu Piłsudski objął najwyższą władzę jako tymczasowy naczelnik państwa, przy czym kresem owej tymczasowości miało być zwołanie Sejmu Ustawodawczego. On też mianował premiera i ministrów, którzy przed nim mieli być odpowiedzialni. Naczelnik Państwa miał prawo zatwierdzać projekty ustawodawcze uchwalane przez Radę Ministrów. Po zwołaniu konstytuanty miały one być jej przedłożone do zatwierdzenia. Piłsudski otrzymywał prawo mianowania wyższych urzędników państwowych na propozycję premiera i odpowiedniego ministra. Potwierdzono zaledwie działania sądów, co można zinterpretować jako przedłużenie podstaw ich funkcjonowania na bazie dotychczas obowiązujących przepisów z czasów zaborów i okupacji. Prowizoryczny budżet państwa miał uchwalić rząd i przedłożyć Naczelnikowi⁵⁸. Dokument ów można by nazwać czymś w rodzaju prekonstytucji, ponieważ regulował zasady funkcjonowania republiki na najbliższe niemal trzy miesiące. Można na niego spojrzeć jeszcze inaczej, a mianowicie jak na rodzaj kagańca, który Piłsudski sam sobie narzucił, mając przynajmniej teoretycznie możliwość uciekania od jakiegokolwiek uregulowania swojego własnego statusu w strukturach władzy. Trudno przecież, aby nie chciał przestrzegać zasad prawnych, które wprowadzono przy jego czynnym udziale.

Pozostaje jeszcze odpowiedź na pytanie: dlaczego „naczelnik państwa”? Rzecz jasna, było to nawiązanie do tradycji Kościuszkowskiej, ale – wedle Włodzimierza Sulei – pomysłodawcą miał być „współtowarzysz z Tymczasowej Rady Stanu” Stanisław Bukowiecki⁵⁹. Niewykluczone, że tak właśnie było, aczkolwiek nie kto inny jak Bolesław Długoszowski „Wieniawa”, cudem uratowany od bolszewickiego

⁵⁶ AIJP/NY, Archiwum Michała Mościckiego, sygn. 75/4, Instrukcja Kmdta, Warszawa, 27 listopada 1918, k. 27; inna wersja: *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1918 listopad – grudzień*, s. 110 (dok. 62).

⁵⁷ W. Suleja, dz. cyt., s. 169–170.

⁵⁸ „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1918, nr 17, poz. 41.

⁵⁹ W. Suleja, dz. cyt., s. 170.

szafotu w Moskwie, który stawił się 17 listopada 1918 roku cały i zdrow przed obliczem swojego Komendanta, w ogłoszonym na początku lat trzydziestych wspomnieniu pochwalił się, iż jeszcze podczas postojów legionistów w Rajbrocie w noc sylwestrową 1914 roku życzył Piłsudskiemu, aby wzorem Kościuszki został „Naczelnikiem”. Właśnie dlatego niektórzy koledzy mieli go nazywać w 1919 roku „Wernyhorą z Rajbrotu”⁶⁰.

Ustabilizowała się wreszcie sytuacja materialna Piłsudskiego. Ustalono mu pensję roczną w wysokości 36 tys. marek, dodając do tego wydatki reprezentacyjne (24 tys.) i fundusz dyspozycyjny (100 tys.)⁶¹. Nie było to mało. Dla porównania podam, że półroczna prenumerata ukazującego się w stolicy „Kuriera Porannego” wynosiła w listopadzie 1918 roku 24 marki.

Jako tymczasowy naczelnik państwa Piłsudski przeniósł się 29 listopada 1918 roku do Belwederu, który jeszcze nie tak dawno odwiedzał jako siedzibę niemieckiego generał-gubernatora Hansa Hartwiga von Beselera. Stało się to zaledwie trzy tygodnie od opuszczenia twierdzy magdeburskiej. Historia zatoczyła koło, Pałac Belwederski zaś stał się dla Piłsudskiego na ponad cztery lata domem, którego na dobrą sprawę nie miał od dziecięcych i młodzieńczych czasów spędzonych w Żułowie i Wilnie. Do dziś – mimo wojennej zawieruchy, zmian ustrojowych i wydłużającej się perspektywy czasowej – Belweder jest przez Polaków nade wszystko kojarzony z nazwiskiem bohatera tego tekstu.

Słowa kluczowe: *Józef Piłsudski, odbudowa państwa polskiego w 1918 roku*

Summary

“The Return of the Beggar King”.

Józef Piłsudski's Journey from Magdeburg to the Belvedere

The article presents a brief section of Józef Piłsudski's biography: his life from the time he was released from prison in the Magdeburg fortress (November 8, 1918) to his move to the Belvedere Palace in Warsaw (November 29, 1918). During those three weeks, Piłsudski turned from a prisoner into the head of state that was reborn after the partitions of Poland. It was undoubtedly a breakthrough period in his life, but also a breakthrough period in the history of Poland. In November 1918, Piłsudski was the most important builder of that new state: politically, militarily, and economically. The most difficult tasks then included the formation of a central government to which various centers of power existing in Poland would be subordinated, the creation of

⁶⁰ B. Wieniawa Długoszowski, *Wymarsz i inne wspomnienia*, zebrał, oprac. i wstępem poprzedził R. Loth, Warszawa 1992, s. 79.

⁶¹ W. Jędrzejewicz, J. Cisek, dz. cyt., s. 122.

the military foundations, and finally the taking of steps toward holding free and universal elections to the constituent assembly. All of this was happening at a time when revolutionary slogans were reaching Polish territory from both Russia and Germany, which was dangerous for a very young and weak state such as contemporary Poland.

Keywords: Józef Piłsudski, Reconstruction of the Polish State in 1918

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (Nowy Jork)

– Archiwum Michała Mościckiego

Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego/ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

– Gabinet Ministra Spraw Wojskowych

– Instytut Józefa Piłsudskiego

Źródła drukowane

„Dziennik Praw Państwa Polskiego” (Warszawa) 1918

Lipiński W., *Powrót Józefa Piłsudskiego z Magdeburga i przewrót listopadowy w r. 1918 według relacji Adama Koca, ks. Zdzisława Lubomirskiego i kardynała Aleksandra Kakowskiego*, „Niepodległość” 1937, t. 15, s. 233–242.

Lipiński W., *Uwolnienie Józefa Piłsudskiego z Magdeburga w świetle relacji rtm. Gölpena*, „Niepodległość” 1936, t. 14, s. 439–447.

Lipiński W., *Uwolnienie Józefa Piłsudskiego z Magdeburga według relacji hr. Harry Kesslera*, „Niepodległość” 1938, t. 18, s. 462–470.

Listy Józefa Piłsudskiego, oprac. K. Świtalski, „Niepodległość” 1962, t. 7 (po wznowieniu), s. 5–126.

Piłsudski J., *Pisma zbiorowe. Wydanie prac dotyczących drukiem ogłoszonych*, t. 5, red. K. Świtalski, Warszawa 1937.

Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1918 listopad – grudzień, red. S. Dębski, współpr., P. Długołęcki, Warszawa 2008.

Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 styczeń – maj, red. S. Dębski, Warszawa 2016.

Sierpowski S., *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. 1: 1917–1926, Poznań 1989.

Dzienniki, pamiętniki i wspomnienia

Dąbrowska M., *Dzienniki 1914–1945*, t. 1, Warszawa 1998.

Dziennik Juliusza Zdanowskiego, t. 2: 15 X 1918 – 23 VI 1919, przedmowa i oprac. J. Faryś, T. Sikorski, H. Walczak i A. Wątor, Szczecin 2013.

Jędrzejewicz W., *Wspomnienia*, oprac. i posłowiem opatrzył J. Cisek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.

Kakowski A., *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, oprac. T. Krawczak, R. Świętek, Kraków 2000.

Kessler H., *Moja polska misja. Z dziennika 1918*, wybór i oprac. K. Ruchniewicz, M. Zybura, Poznań 2018.

- Koc A., *Wspomnienia*, oprac. J. Mierzwa, Wrocław 2005.
- Łoś S., „Świat się w mych oczach dwukrotnie zawałił”. *Wspomnienia dyplomaty*, redakcji naukowej dokonali i wstępem opatrzyli M. Marszał i S. Wójtowicz, przedmową opatrzył M. Łoś, Kraków–Warszawa 2017.
- Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej 1914–1918*, do druku przygot. J. Pajewski, objaśnienia oprac. A. Kosicka-Pajewska, Poznań 2002.
- Piłsudska A., *Wspomnienia*, Warszawa 1989.
- Świrski C., *Wyjaśnienia*, „Zeszyty Historyczne” 1965, nr 7, s. 221–233.
- Wasilewski L., *Wspomnienia 1870–1904 (1914). Fragmenty dziennika 1916–1926. Diariusz podróży po kresach 1927*, wstęp i oprac. J. Dufurat, P. Cichoracki, Łomianki 2014.
- Wieniawa Długoszowski B., *Wymarsz i inne wspomnienia*, zebrał, oprac. i wstępem poprzedził R. Loth, Warszawa 1992.
- Wierzyński K., *Pamiętnik poety*, oprac. wstępem i przypisami opatrzył P. Kądziela, Warszawa 2018.

Opracowania

- Gaul J., *Czarno-żółty miraż. Sprawa Józefa Piłsudskiego w monarchii habsburskiej 1896–1918*, Warszawa 2018.
- Gaul J., *Polityczne aspekty uwolnienia Józefa Piłsudskiego z Magdeburga w listopadzie 1918 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2006, nr 3 (38), s. 3–16.
- Gołota J., *Jędrzej Moraczewski. Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002.
- Jabłonowski M., Stawecki P., *Następca Komendanta Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Warszawa–Pułtusk 2014.
- Jędrzejewicz W., Cisek J., *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935*, t. 2: 1916–1920, Kraków–Łomianki 2006.
- Kawalec K., *Roman Dmowski*, Poznań 2016.
- Kirszak J., *Rys biograficzny*, w: K. Sosnkowski, *Wybór pism*, wstęp J. Kirszak, K. Polechoński, wybór i oprac. J. Kirszak, Wrocław 2009, s. VII–LXXIII.
- Klimecki M., Karpus Z., *Walki o Lwów w listopadzie 1918 r. i wojna polsko-ukraińska. Bezpieczeństwo ludności polskiej, żydowskiej i ukraińskiej w stolicy Galicji*, Toruń 2020.
- Kochanowski J., *Zapomniany prezydent... Życie i działalność Ignacego Boernera 1875–1933*, Warszawa 1993.
- Konopczyński W., *Piłsudski a Polska* (maszynopis w posiadaniu prof. Macieja Janowskiego).
- Łossowski P., *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918*, Łowicz 1998.
- Mirowicz R., *Edward Rydz-Śmigły*, Warszawa 1988.
- Najdus W., *Ignacy Daszyński 1866–1936*, Warszawa 1988.
- Nałęcz D., Nałęcz T., *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1987.
- Nowik G., *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 1: *Sprawy wewnętrzne*, Warszawa [2017].
- Nowik G., *Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922*, cz. 2: *Sprawy zagraniczne*, Warszawa 2020.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski*, wyd. trzecie, t. 2: 1914–1939, Opole 1990.
- Podhorodecki P., Turza A., *Pierwszy projekt ustanowienia dnia 11 listopada Narodowym Świętem Niepodległości*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2018, nr 1–2 (263–264), s. 391–402.
- Przeniosło M., *Polska Komisja Likwidacyjna 1918–1919*, Kielce 2010.

- Suleja W., *„Mundur na nim szary...”. Rzecz o Józefie Piłsudskim (1867–1935)*, Warszawa 2018.
- Urbanowicz A.A., *Gabinet Jędrzeja Moraczewskiego 17 listopada 1918 – 16 stycznia 1919*, w: *Od Moraczewskiego do Składkowskiego. Gabinety Polski Odrodzonej 1918–1939*, praca pod red. J. Farysia, A. Wątor i H. Walczaka, Szczecin 2011, s. 13–27.
- Wielopolska M.J., *Więzienne drogi Komendanta Gdańsk-Szpandawa-Wesel-Magdeburg*, Kraków 1939.
- Winnicki Z.J., *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*, Wrocław 2017.
- Wołos M., *Ministrowie spraw wojskowych: Jan Wroczyński 16 I – 27 II 1919 oraz Józef Leśniewski 27 II 1919 – 9 VIII 1920*, w: *Ministrowie spraw wojskowych 1918–1944. Z badań nad polityką wojskową Polski*, pod red. M. Jabłonowskiego, Pułtusk 2005, s. 17–32.

Grzegorz Kucharczyk*

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wlkp.

ORCID: 0000-0002-3046-7555

NIEMCY WOBEC POLSKI I ROSJI W 1920 ROKU

Szerszy (europejski) kontekst polityczny wojny polsko-bolszewickiej w jej fazie kulminacyjnej przypadającej na 1920 rok zazwyczaj jest ujmowany w związku z polityką zachodnich aliantów wobec tego wydarzenia. Pisze się w tym kontekście o „pierwszym appeasementie” Zachodu wobec totalitarnego mocarstwa¹. Należy jednak podkreślić, że starcie Moskwy i Warszawy było pilnie obserwowane w Berlinie, a wojny polsko-bolszewickiej, której losy rozstrzygały się latem 1920 roku, nie można rozpatrywać, nie uwzględniając kontekstu niemieckiego. Ten ostatni można rozpatrywać na trzech płaszczyznach: wewnątrzniemieckiej, stosunków polsko-niemieckich oraz stosunków niemiecko-bolszewickich.

„Idee 1919 roku” i podzieleni Niemcy

Rok 1920 był pierwszym rokiem istnienia republikańskiej i demokratycznej Rzeszy Niemieckiej (Republiki Weimarskiej) z pełni ukształtowanymi podstawami ustrojowymi. Nowa konstytucja państwa niemieckiego, uchwalona pod koniec lipca 1919 roku przez obradujące w Weimarze Zgromadzenie Narodowe, weszła w życie w sierpniu 1919 roku². Jednak rzeczywistość polityczna i społeczna Niemiec, która kształtowała się w tych ustrojowych ramach, daleka była od stabilizacji.

* Grzegorz Kucharczyk – profesor nauk humanistycznych, Prorektor ds. Nauki w Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, pracownik Instytutu Historii PAN. Badacz historii Niemiec i stosunków polsko-niemieckich w XIX i XX wieku. Ostatnio opublikował: *„Długi Kulturkampf. Pruskie i niemieckie wojny kulturowe przeciw Polsce 1795 – 1918* (Narodowe Centrum Kultury 2020), *Prusy. Pięć wieków* (Bellona 2020), *Katedra i uniwersytet. O kryzysie i nadziei cywilizacji chrześcijańskiej*, (Biały Kruk 2021).

¹ Zob. A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.

² Obradujące w Weimarze niemieckie Zgromadzenie Narodowe przyjęło 31 lipca 1919 roku nową, republikańską konstytucję Rzeszy Niemieckiej stosunkiem głosów 262 do 75. Ustawa zasadnicza została podpisana przez prezydenta Friedricha Eberta (SPD) 11 sierpnia 1919 r. i weszła w życie trzy dni później – z chwilą jej opublikowania. U. Di Fabio, *Die Weimarer Verfassung. Aufbruch und Scheitern. Eine verfassungshistorische Analyse*, München 2018, s. 83.

Niemcy w pierwszych latach po Wielkiej Wojnie były „podzielonym społeczeństwem” (H.A. Winkler)³. Na przełomie 1918 i 1919 roku doszło do „implozji” dawnego systemu politycznego cesarskiej Rzeszy Niemieckiej. Próżnię polityczną wypełniła tzw. koalicja weimarska. Jej trzon stanowiły ugrupowania (socjaldemokracja oraz katolickie Centrum)⁴, które do 1918 roku znajdowały się poza politycznym głównym nurtem, a nawet przez pewien czas stygmatyzowane były jako „wrogowie Rzeszy” (*Reichsfeinde*)⁵. Nie to jednak przesądzało o tym, że od samego początku swojego istnienia Republika Weimarska miała wielu wrogów.

Niemiecka rewolucja 1918/1919 bez rewolucyjnych konsekwencji (w kontekście struktury społecznej) – co było główną zasługą SPD udowadniająca w ten sposób swoją „akulturację” do pruskich tradycji państwowych – oznaczała, że republikańska Rzesza i jej największa siła polityczna (socjaldemokracja) atakowana była z lewa. Komuniści i tzw. niezależni socjaldemokraci (USPD – lewe skrzydło SPD oddzielone od partii jeszcze w czasie pierwszej wojny światowej) wiązali powstanie i okrzepnięcie ustrojowe Republiki Weimarskiej ze „zdradą” – „zdradą rewolucji”. W prasie komunistycznej pisano o socjaldemokratach jako „socjalfaszystach”. SPD określano jako „partię kapitalistycznej stabilizacji”, a własne ugrupowanie (KPD) – jako „partię proletariackiej rewolucji”⁶.

Również dla środowisk nacjonalistycznych, konserwatywnych i sporej części tzw. prawego skrzydła ruchu liberalnego (DVP – *Deutsche Volkspartei* – ugrupowanie Gustava Stresemanna) początki Republiki Weimarskiej związane były ze „zdradą”. Temu towarzyszyły i tezę tę „obsługiwały” zyskujące na popularności po listopadzie 1918 roku w niemieckim społeczeństwie dwa mity polityczne: o „nożu wbitym w plecy” oraz o „armii niemieckiej niepokonanej w polu”. Warto podkreślić, że znajdowały one rezonans nie tylko wśród wyborców DVP czy DNVP (*Deutschnationale Volkspartei* – największe ugrupowanie środowisk konserwatywnych i nacjonalistycznych)⁷.

³ H. A. Winkler, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, Berlin 2005, s. 285. Udo Di Fabio pisze w tym kontekście o „silnie sfragmentaryzowanej społecznej rzeczywistości” w Niemczech w pierwszych latach po 1918 roku. U. Di Fabio, dz. cyt., s. 141.

⁴ „Koalicję weimarską” uzupełniała jeszcze liberalna *Deutsche Demokratische Partei* (DDP).

⁵ Takim określeniem etykietowano w okresie Kulturkampfu partię Centrum (przykład dawał sam Otto von Bismarck). Natomiast w okresie delegalizacji SPD (*Sozialistengesetze* w latach 1878-1890) również i ona stała się oficjalnie „wrogiem Rzeszy”.

⁶ U. Di Fabio, dz. cyt., s. 46. Głównym kamieniem obraży był polityczny współdziałal polityków SPD w stłumieniu komunistycznego „powstania Spartakusa” w Berlinie w styczniu 1919 roku. Zob. tamże, s. 88.

⁷ Znamienne pod tym względem było to, że nie kto inny, jak socjaldemokrata Friedrich Ebert, pierwszy prezydent republikańskiej Rzeszy Niemieckiej, witając powracające z zachodniego frontu jednostki niemieckiej armii, mówił o „żołnierzach niepokonanych w polu”. Zob. W. Schivelbusch, *Die Kultur der Niederlage. Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918*, Frankfurt am Main 2007, s. 242.

W ten sposób wokół słowa „zdrada” toczył się w Niemczech po 9 listopada 1918 roku „nowy Kulturkampf”. Drugim słowem kluczowym była „wina”, czyli dochodzenie do tego, kto „wbił nóż w plecy niepokonanej w polu armii niemieckiej” oraz kto zgodzi się na „wersalski dyktat” narzucony Niemcom przez zwycięskich aliantów⁸.

W przypadku tej ostatniej kwestii można mówić o narodzinach w Niemczech „idei 1919 roku”, czyli ogólnoniemieckiego i wzniosłego poczucia jedności. W 1919 roku spoiwem łączącym tak bardzo sfragmentaryzowaną i skonfliktowaną niemiecką scenę polityczną było poczucie krzywdy i gwałtowny sprzeciw wobec podyktowanych przez aliantów warunków zawarcia traktatu pokojowego z Rzeszą Niemiecką⁹. Nieprzypadkowo bardzo szybko zaczęto porównywać ten ogólnoniemiecki konsensus w sprawie odrzucenia alianckiego „dyktatu” do wcześniejszego o pięć lat „przeżycia sierpniowego”, gdy latem 1914 roku wilhelmińska Rzesza wkraczała z entuzjazmem opinii publicznej do wojny – entuzjazmem, który posłużył jako podstawa do rozwijania przez niemieckie elity polityczne i intelektualne „idei 1914 roku”¹⁰.

Jednak pięć lat po wzniosłych „przeżyciach sierpniowych” (*Augusterlebnis*) nic nie zostało, a w reakcji na przedstawione 7 maja 1919 roku Niemcom przez aliantów obradujących w Paryżu na konferencji pokojowej warunki zakończenia wojny przez całą Rzeszę Niemiecką przetoczyła się fala oburzenia i protestów przeciw „pokojowi przemocy” (*Gewaltfrieden*). Mówiono o „helotyżacji Niemiec”¹¹. W ogólnokrajową kampanię pod szyldem „Lepiej być martwym niż niewolnikiem” (*Lieber tot als Sklav!*) zaangażowali się przedstawiciele wszystkich najważniejszych kierunków politycznych w Niemczech – od prawa do lewa. „Kraina marzeń z okresu rozejmowego” (E. Troeltsch) bezpowrotnie odchodziła w przeszłość¹². Woodrow Wilson – ostatnia nadzieja wielu Niemców na „pokój na remis” – stał się z dnia na dzień „szarlatanem”¹³. Theodor Wolff, jeden z najważniejszych reprezentantów lewicowo-liberalnego dziennikarstwa, pisał o „tak zwanym prawie narodów do samostanowienia” jako o „żałosnych resztkach upadłościowej masy Wilsona”¹⁴. O „jawnym złamaniu słowa” przez amerykań-

⁸ O „nowym niemieckim Kulturkampfie” po 9 listopada 1918 roku zob. J. Leonhard, *Der überforderte Frieden. Versailles und die Welt 1923-1918*, München 2018, s. 902.

⁹ G. Koenen, *Der Russland – Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900-1945*, München 2005, s. 324-327.

¹⁰ J. Leonhard, dz. cyt., s. 975.

¹¹ Tamże, s. 971.

¹² E. Conze, *Die grosse Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt*, München 2018, s. 351.

¹³ J. Leonhard, dz. cyt., s. 977.

¹⁴ J. Leonhard, dz. cyt., s. 972. Zob. również A. Platthaus, *Der Krieg nach dem Krieg. Deutschland zwischen Revolution und Versailles 1918/19*, Berlin 2018, s. 317-345.

skiego prezydenta pisał z kolei inny przedstawiciel lewego skrzydła niemieckiego liberalizmu – Theodor Heuss (w 1918 roku jeden z założycieli Niemieckiej Partii Demokratycznej, a w przyszłości prezydent Republiki Federalnej Niemiec)¹⁵. Gwałtowność tych protestów w dużym stopniu uwarunkowana była „rozemocjonowaniem” niemieckiej polityki, wspomnianego „nowego Kulturkampf”, którego stawką było osiągnięcie wewnętrznej legitymizacji przez kształtujący się po 9 listopada 1918 roku nowy ład polityczny. Nikt nie chciał być przypisany do obozu „zdrady i winy”, dlatego skala protestów przetaczających się przez Niemcy po 7 maja 1919 roku była tak powszechna. Przeciw alianckiemu „dyktatowi” protestowali nie tylko ci, którzy od samego początku zarzucali niemieckiej republice, że „poczęła się w zdradzie”.

Bardzo wymowna była pod tym względem reakcja socjaldemokratycznego prezydenta Rzeszy Niemieckiej Friedricha Eberta, który komentując przedstawione 7 maja 1919 roku alianckie warunki pokojowe, stwierdził, że „z tego narzuczonego w ten sposób pokoju musi wyrosnąć nowa nienawiść między narodami”¹⁶. Również wywodzący się z SPD premier Rzeszy (*Reichsministerpräsident*) Phillip Scheidemann 12 maja 1919 roku w czasie specjalnej sesji niemieckiego Zgromadzenia Narodowego pytał retorycznie: „Jakaż ręka nie uschłaby, która nałożyłaby na nas takie kajdany?”¹⁷.

Nad tak sformułowanymi „ideami 1919 roku” pracowali również reprezentanci niemieckich elit intelektualnych o różnych sympatiach politycznych. Sprzeciw wobec warunków podyktowanych przez aliantów wyrażał zarówno Thomas Mann, dostrzegając w nich „sadystyczną infamię przenikniętą zamyśłem pohańbienia Niemiec na zawsze, a nawet pozbawienia ich pamięci o swojej chwale”, jak i Kurt Tucholsky, który mówił o „pokoju niosącym zniszczenie” (*Vernichtungsfrieden*)¹⁸.

Niezwykle wymownym faktem świadczącym o powszechnej skali odrzucenia przedstawionych przez aliantów warunków pokoju było ich oprotestowanie przez przywódców niemieckiego ruchu pacyfistycznego (aktywnych już przed 1914 rokiem). Jeden z jego najwybitniejszych przedstawicieli, Ludwig Quidde, przemawiając 12 maja 1919 roku w auli berlińskiego Uniwersytetu deklarował:

My, międzynarodowi pacyfiści, bardziej niż ktokolwiek inni mamy powód, aby z całą ostrością występować przeciw tym warunkom pokoju. [...] Warunki,

¹⁵ J. Leonhard, dz. cyt., s. 976.

¹⁶ G. Krumeich, *Versailles 1919. Der Krieg in den Köpfen*, w: *Versailles 1919. Ziele – Wirkung – Wahrnehmung*, hrsg. G. Krumeich, S. Fehlmann, Essen 2001, s. 60.

¹⁷ Tamże, s. 61.

¹⁸ G. Krumeich, *Die unbewältigte Niederlage. Das Trauma des Ersten Weltkrieges und die Weimarer Republik*, Freiburg in Breisgau 2018, s. 178.

które nam przedstawiono, są drwiną z pokoju opartego na pojednaniu między narodami, który został nam obiecany. Dlatego: Nie, nie i jeszcze raz nie!”¹⁹.

Ostatecznie w imieniu republikańskiej Rzeszy Niemieckiej w dniu 28 czerwca 1919 roku podpis pod traktatem pokojowym złożyli wywodzący się z SPD minister spraw zagranicznych Hermann Müller oraz minister transportu z katolickiego Centrum Johannes Bell. W ten sposób „wrogowie Rzeszy” stali się tymi, którzy podpisali „pokój pełen przemocy” i „pokój wiodący do zniszczenia”.

W „nowym niemieckim Kulturkampfe” role zostały obsadzone, a to, co początkowo było czynnikiem integrującym niemiecką scenę polityczną (stosunek do traktatu wersalskiego), miało odtąd stać się czynnikiem ją polaryzującym. Te siły polityczne, które kojarzono z podpisaniem „wersalskiego dyktatu”, w nieuchronny sposób w pakiecie oskarżeń obciążono również „wbiciem noża w plecy zwycięskiej armii”, a po 28 czerwca 1919 roku – wypełnianiem zadecydowanej w Wersalu polityki „helotyżacji Niemiec”. Gorsze od oskarżeń o korupcję było oskarżenie o bycie *Erfüllungspolitiker*, czyli tym, który chce wypełniać zobowiązania nałożone na Niemcy przez wersalski traktat pokojowy. Do „winy za powstanie republiki” doszła jeszcze jedna, gorsza: „wina za pokój”.

Taki wynik „nowego Kulturkampfu” w połączeniu z ciągle pogarszającą się sytuacją ekonomiczną (rozpędzającą się inflację szczególnie dotkliwie odczuła klasa średnia, zubożona już w latach 1914-1918) przełożył się na wyniki wyborów parlamentarnych przeprowadzonych w czerwcu 1920 roku, pierwszych pod rządami nowej, republikańskiej konstytucji. Partie „koalicji weimarskiej” poniosły w nich bardzo duże straty. W porównaniu z wyborami do Zgromadzenia Narodowego w 1919 roku SPD straciła 16% poparcia (z 37,9% do 21,9%), liberałowie z DDP utracili 10,2% głosów (18,5% w 1919 roku, 8,3% w 1920), a katolickie Centrum utraciło 6% swoich dotychczasowych wyborców (w 1919 roku głosowało na tę partię niemal 20% elektoratu)²⁰.

Oznaczało to, że „koalicja weimarska” utraciła większość w niemieckim parlamencie (inaczej było w Prusach). W ten sposób w 1920 roku Niemcy wchodziły w chroniczny kryzys braku stabilnej większości parlamentarnej, który trwać będzie właściwie aż do samego końca Republiki Weimarskiej. W 1920 roku niemal połowa głosów przypadła ugrupowaniom mniej lub bardziej dystansującym się wobec republikańskich Niemiec (DNVP, DVP, KPD i USPD).

Wspomniane wybory odbywały się krótko po zakończeniu tzw. puczu Kappa/Lüttwita z marca 1920 roku, który można traktować jako symptom niestabilności politycznej młodej niemieckiej republiki. Chociaż skuteczność strajku generalnego zorganizowanego przez związki zawodowe afiliowane przy SPD, który

¹⁹ Tamże, s. 174.

²⁰ U. Di Fabio, dz. cyt., s. 45.

ostatecznie zadecydował o klęsce puczystów, przekonywała, że republikańskie Niemcy mają jeszcze dostateczną liczbę zwolenników. W tym samym czasie (marzec–kwiecień 1920 roku) komuniści w Zagłębiu Ruhry próbowali wykorzystać wspomniany strajk dla swoich, rewolucyjnych celów. Stworzona przez KPD „Armia Czerwonej Ruhry” (*Rote Ruhr-Armee*) liczyła tysiące członków i została rozbita przez wspólne działania armii (*Reichswehr*) i jednostek ochotniczych (*Freikorps*), z których część brała udział po stronie puczystów w niedawno zakończonym w Berlinie zamachu stanu²¹.

Porozumienie ponad podziałami we wrogości wobec Polski

W obrębie tej sfragmentaryzowanej niemieckiej sceny politycznej i tak bardzo podzielonej opinii publicznej, targanej „nowym Kulturkampfem”, co do jednej kwestii panował konsensus ponad wszystkimi podziałami: przekonanie, że powstanie niepodległej Polski jest czymś wysoce niepożądanym. Nie tylko dlatego, że uderzało to w niemieckie interesy polityczne w Europie Środkowej, ale również – a może przede wszystkim – dlatego, że naruszało „niemiecki honor”. Polityzacja terminu „*deutsche Ehre*” była w pierwszych latach po zakończeniu pierwszej wojny światowej cechą charakterystyczną „rozemocjonowanej” niemieckiej kultury politycznej. Naruszeniem „niemieckiego honoru” było ugięcie się pod „wersalskim dyktatem”. Analogicznie jego nadwężeniem był sam fakt zaistnienia u wschodnich granic republikańskich Niemiec niepodległego państwa polskiego²².

Dowodem na to, że w uprawianym w pierwszych latach Republiki Weimarskiej dyskursie politycznym w odniesieniu do Polski nie chodziło li tylko o sprawę przebiegu granicy polsko-niemieckiej, był fakt, że w niemieckiej prasie politycznej afiliowanej przy wszystkich najważniejszych stronnictwach reprezentowanych w parlamencie Rzeszy od jesieni 1918 roku uprawiano systematyczną krytykę polskości i kultury polskiej jako takiej.

Polskość to niewdzięczność. Do takiego wniosku można dojść, czytając niemieckie tytuły prasowe z przełomu 1918 i 1919 roku, które zgodnie inkryminowały Polakom, jakoby „zapomnieli” o wszystkich „dobrodziejstwach”, które dzięki Niemcom otrzymali w latach pierwszej wojny światowej. W ten sposób interpretowano po niemieckiej stronie Akt 5 listopada 1916 roku, który miał „dać Polsce niepodległość”²³.

²¹ Tamże, s. 83.

²² Na temat antypolonizmu w Republice Weimarskiej zob. J. Sobczak, *Propaganda zagraniczna Niemiec weimarskich wobec Polski*, Poznań 1973. Do tej tematyki odnosi się również w swoim opracowaniu M. Kornat, *Niższość cywilizacyjna wrogięgo narodu. Niemieckie dyskursy o Polsce i Polakach 1919-1945*, Warszawa 2020.

²³ G. Behrens, *Der Mythos der deutschen Überlegenheit. Die deutschen Demokraten und die Entstehung des polnischen Staates 1916-1922*, Frankfurt am Main 2013, s. 424-427.

Polskość to zaborczość. Niemiecka prasa wszystkich kierunków politycznych zgodnie interpretowała starania narodu polskiego o powrót do niepodległej Rzeczypospolitej ziem zaboru pruskiego jako dowód „polskiej agresji” i „polskiego imperializmu”. W ten sposób – pisano na tych łamach – Polacy oddawali się „szaleństwu marzeń o wielkiej Polsce” (*großpolnische Wahn*)²⁴.

Pogardliwie o „polskiej żabie”, która „udławi się nadmiarem zdobyczy”, pisano w prasie konserwatywno-nacjonalistycznej oraz narodowo-liberalnej. Jednak nie tylko najważniejsze stronnictwa politycznej dawnej wilhelmińskiej Rzeszy Niemieckiej formułowały ostro swoje antypolskie stanowisko w odniesieniu do polskich starań rewindykacji ziem zaanektowanych niegdyś przez państwo Hohenzollernów. Znamienne pod tym względem było stanowisko niemieckich socjaldemokratów, zważywszy na to, że SPD była ugrupowaniem kluczowym dla stabilności nowego republikańskiego ustroju politycznego w Niemczech. Wiosną 1919 roku to partia Friedricha Eberta była wraz z USPD głównym organizatorem masowych protestów ludności niemieckiej w Gdańsku przeciw perspektywie powrotu tego miasta do odradzającej się Polski. W organie prasowym gdańskiej SPD pisano w tym kontekście, że

*Polski Gdańsk będzie oznaczać dominację kapitalistycznych i reakcyjnych zapatrywań. Lecz my, socjaldemokraci, walczymy niezłomnie o postęp i socjalizm. Dlatego też Gdańsk, Poznań, Bydgoszcz powinny pozostać niemieckimi miastami*²⁵.

Równie krytycznie niemiecka socjaldemokracja zapatrywała się na przełomie 1918 i 1919 roku na perspektywę powrotu Wielkopolski do niepodległego państwa polskiego²⁶. W tej kwestii SPD – podobnie jak wszystkie inne najważniejsze niemieckie partie polityczne – stała na stanowisku zachowania w odniesieniu do wschodnich granic Rzeszy ich stanu z 1914 roku. Dlatego również w prasie socjaldemokratycznej Powstanie Wielkopolskie było określane jako przejaw „polskiego imperializmu”²⁷.

Polskość to była wreszcie nietolerancja. „Polską nietolerancją” zagrożeni byli Litwini, Białorusini i Ukraińcy (zwłaszcza po opuszczeniu ich ziem przez jedyne go „gwaranta ich wolności”, czyli niemieckie wojska Ober-Ostu) oraz Żydzi. Prasa

²⁴ Tamże, s. 389-396.

²⁵ Cyt. za: T. Kotłowski, *Stosunek niemieckiego ruchu robotniczego do wydarzeń w Wielkopolsce listopad 1918 – czerwiec 1919*, w: *Niemcy a Powstanie Wielkopolskie 1918 – 1919. Materiały z VIII Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego*, red. B. Polak, Koszalin 1994, s. 38.

²⁶ P. Hauser, *Niemcy a Wielkopolska (październik – grudzień 1918)*, w: *Niemcy a Powstanie Wielkopolskie 1918-1919*, dz. cyt., s. 12; S. Kubiak, *Niemcy a Wielkopolska 1918-1919*, Poznań 1969, s. 89, 181-184, 209-210.

²⁷ T. Kotłowski, dz. cyt., s. 34.

niemiecka była jednym z pierwszych kanałów komunikacyjnych, przez który przekazywano na Zachód informacje o rzekomej fali pogromów antyżydowskich urządzanych przez Polaków na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej na przełomie 1918 i 1919 roku²⁸. Im silniej inkryminowano „polską nietolerancję”, tym lepiej na tym tle wyglądała „dobroczynna” obecność Niemiec (militarna, polityczna i gospodarcza) w Europie Środkowej i Wschodniej jako czynnika zapewniającego „elementarny porządek” w tej części Starego Kontynentu.

Fundamentalny sprzeciw wobec powstania niepodległego państwa polskiego był jednym z dwóch fundamentów – oprócz odrzucenia „wersalskiego dyktatu” – na których wspierała się w pierwszych latach po 1918 roku niemiecko-rosyjska (bolszewicka) „wspólnota interesów” (*Interessengemeinschaft*). Używając sformułowania niemieckiego badacza tego zjawiska, można powiedzieć, że wybijająca się na niepodległość Polska musiała stawić czoła „podwójnemu rewizjonizmowi”²⁹ – ze strony Niemiec oraz Rosji bolszewickiej.

Józef Stalin jako komisarz ds. narodowości w bolszewickim rządzie (Radzie Komisarzy Ludowych) opublikował 17 listopada 1918 roku artykuł, w którym stwierdzał, że „między dwoma ogromnymi ogniskami rewolucji Wschodu i Zachodu” nie ma miejsca dla „małych królików” i „karłowatych” rządów narodowych:

*Nie ulega dla nas wątpliwości, że potężne fale rewolucji w Rosji i na Zachodzie bezlitośnie zmiotą kontrrewolucyjnych marzycieli w okupowanych obwodach. [...] Nie mamy podstaw nie wierzyć, że kontrrewolucyjna przegroda między rewolucyjnym Zachodem a socjalistyczną Rosją zostanie wreszcie zmieciona*³⁰.

Bolszewicki komisarz dawał jasno do zrozumienia, że wspomniana „kontrrewolucyjna przegroda” to odradzające się państwo polskie – razem z innymi państwami Europy Środkowej włączone przez Stalina do kategorii „okupowanych [rosyjskich] obwodów”³¹. Wspomniane zaś „ognisko rewolucji na Zachodzie” to rewolucja w Niemczech, która w momencie pisania przez Stalina cytowanych słów przechodziła swoje apogeum. Jednak nadzieje bolszewickiego kierownictwa

²⁸ G. Behrens, dz. cyt., s. 315-316, 333-334, 361-362.

²⁹ G. Koenen, dz. cyt., s. 277. Niemiecki historyk używa w tym kontekście określenia *zweifacher Revisionismus*.

³⁰ A.J. Leinwand, *Czerwonym młotem w orla białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008, s. 67.

³¹ W cytowanym artykule Stalin pisał: „Podczas gdy w Rosji już ponad rok powiewa czerwony sztandar, a na Zachodzie, w Niemczech i na Austro-Węgrzech wybuchy proletariackich powstań rozrastają się z godziny na godzinę, w okupowanych obwodach, w Finlandii, Estonii, na Łotwie, Litwie, Białorusi, w Polsce, Besarabii, na Ukrainie i Krymie, nadal wloką swój nędzny żywot burżuazyjno-nacjonalistyczne »rządy« z łaski przeżywających swój okres schyłkowy imperialistów Zachodu”. Tamże.

na połączenie się z niemiecką rewolucją, a następnie jej ożywienie przez Armią Czerwoną nie zniknęły w kolejnych latach. Zniszczenie polskiej „kontrrewolucyjnej przegrody” należało do najważniejszych, strategicznych celów politycznych bolszewickiej Rosji.

Bolszewicki „rewizjonizm” przejawiał się w antypolskiej ofensywie propagandowej, która miała pozbawić legitymizacji niepodległą Polskę przede wszystkim w oczach jej własnych obywateli. Funkcjonariusze bolszewickiego „agitpropu” – zwłaszcza w okresie ofensywy wiosenno-letniej 1920 roku – podkreślali, że Armia Czerwona toczy wojnę jedynie z „polskimi burżujami i szlachtą”. Podobnie jak w propagandzie niemieckiej, również w bolszewickiej często pojawiał się motyw „polskiej agresji”. Podnoszenie „zagrożenia rdzennie rosyjskich ziem polską agresją” służyło również (jak wiemy – bardzo skutecznie) do mobilizowania wsparcia dla wysiłku wojennego państwa Lenina ze strony „byłych ludzi” (np. „białych” oficerów, których liczna grupa zasiła szeregi bolszewickiego wojska). Odrodzona Rzeczpospolita była obsadzana przez bolszewickich propagandystów w roli agresora (w tym kontekście sięgano również do motywów nacjonalistycznych – „zagrożenia Rosji przez polską agresję”). Sięgano również do zabiegu animalizacji wroga. W propagandzie niemieckiej mówiono o „nadymającej się polskiej żabie”. Propaganda bolszewicka w 1920 roku w odniesieniu do Polski pisała o „ostatnim psie Ententy” i „świni tresowanej w Paryżu”³².

Pojawił się również podniesiony przez Stalina motyw Polski jako zawady (przegrody). 5 maja 1920 roku dowódca Armii Czerwonej Lew Trocki, odpowiedzialny jednocześnie za organizację antypolskiej kampanii propagandowej, mówił:

*Polska dąży do wzniesienia bariery między nami a Europą. Polscy szlachcice mówią, że Rosjan, tych barbarzyńców i Scytów należy odsunąć dalej na Wschód. A my dążymy na Zachód, na spotkanie europejskiego proletariatu, który wie, że możemy spotkać się z nimi tylko poprzez trupa białogwardyjskiej Polski, w wolnej i niezależnej Polsce Robotniczo-Chłopskiej*³³.

Te słowa można odczytać jako zapowiedź słynnego rozkazu Michaiła Tuchaczewskiego – dowódcy bolszewickiego Frontu Zachodniego – wydanego 2 lipca 1920 roku w obliczu rozpoczynającej się, a dowodzonej przez niego ofensywy Armii Czerwonej na Warszawę. Zapowiadał on, że „poprzez trupa białej Polski prowadzi droga do światowego pożaru. Na bagnietach zaniesiemy szczęście i pokój pracującej ludzkości!”³⁴.

³² Tamże, s. 100-101, 112-113, 122-123.

³³ Tamże, s. 109.

³⁴ Tamże, s. 140.

„Podwójny rewizjonizm” nie tylko w propagandzie

Niemiecko-bolszewicki rewizjonizm wobec faktu powstania niepodległego państwa polskiego przejawiał się nie tylko w podobnych motywach antypolskiej propagandy. Ten rewizjonizm – jak już podkreślono – wyrastał ze wspólnoty interesów Berlina i Moskwy. W 1920 roku koncentrowała się ona wokół wspólnego sprzeciwu wobec porządku wersalskiego, którego emanacją w Europie Środkowej była niepodległa Polska. Choć – zważywszy na sposób konstruowania komunikatów propagandowych – nie chodziło tutaj tylko o kwestie stricte polityczne.

Należy jednak przypomnieć, że ta wspólnota interesów zadzierzgnęła się jeszcze w czasie pierwszej wojny światowej. Powszechnie znany jest udział cesarskiej Rzeszy Niemieckiej w zainstalowaniu w Rosji reżimu bolszewickiego (słynny „zaplombowany wagon”, w którym przez Niemcy ze Szwajcarii podróżował Lenin ze swoimi najbliższymi współpracownikami) i w stworzeniu warunków dla jego przetrwania kluczowych, pierwszych lat po październikowym puczu³⁵. Nie tylko w tym kontekście chodzi o pośredniczenie przez niemieckie instytucje finansowe w upłynnianiu przez bolszewików carskich zasobów złota, co umożliwiło reżimowi Lenina zakup strategicznych towarów (uzbrojenia, ale i żywności), również w Niemczech³⁶.

Z kolei uległość Lenina wobec niemieckich żądań w trakcie rokowań nad pokojem mocarstw centralnych z Rosją w Brześciu nad Bugiem zaowocowała zawartym w marcu 1918 roku pokojem, który cofał Moskwę do granic sprzed panowania Piotra I, otwierał przed Niemcami perspektywę budowy w Europie Środkowej i Wschodniej swojego imperium (Rzesza plus „państwa zależne” w rodzaju „niepodległej” Ukrainy, Litwy i „Polski” w rozumieniu Kongresówki – bez Chełmszczyzny i „pasa granicznego”) i umożliwiał niemieckiemu dowództwu podjęcie wiosną 1918 roku ostatniej próby zwycięskiego zakończenia wojny również na froncie zachodnim. Lenin zaś – dzięki pokojowi brzeskiemu – zyskał możliwość skoncentrowania wysiłków na dokończeniu „wewnętrznego podboju” Rosji (wojna domowa). Patrząc z perspektywy niemieckiej i bolszewickiej: sytuacja *win-win*. Inaczej wyglądało to z perspektywy polskiej czy innych narodów Europy Środkowej i Wschodniej.

Powracając do kontekstu niemieckiego, należy podkreślić, że niemieckie elity polityczne wobec powstającej Rosji bolszewickiej nie tylko widziały spełnienie swojego strategicznego celu, jakim było „rozsadzenie Ententy i stworzenie nowych, bardziej dogodnych [dla Niemiec] politycznych kombinacji” (sformułowania użyte przez sekretarza stanu ds. zagranicznych Richarda von Kühlmana

³⁵ G. Koenen, dz. cyt., s. 98-131.

³⁶ S. McMeekin, *Największa grabież w historii. Jak bolszewicy złupili Rosję*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2013, s. 168-199.

w jego memoriale z 3 grudnia 1917 roku dla cesarza Wilhelma II)³⁷. Bardzo szybko pojawiła się myśl, aby nie wyczerpywać swojej politycznej inicjatywy tylko w „destrukcyjnej pracy” (słowa z cytowanego memoriału), ale aby podjąć działania konstruktywne. Niezwykle wymowne były pod tym względem słowa Wilhelma II, który 29 listopada 1917 roku zalecał niemieckiej dyplomacji sprawdzenie, czy „w razie gdyby w dającym się przewidzieć czasie doszło do negocjacji pokojowych z Rosją, nie dałoby się doprowadzić do pewnego rodzaju relacji sojuszniczych i przyjacielskich” między cesarskim Berlinem a czerwoną Moskwą³⁸.

Na uwagę zasługuje fakt, że nad przygotowaniem gruntu pod przyszłe zbliżenie niemiecko-rosyjskie (bolszewickie) pracowały również niemieckie elity intelektualne. Warto w tym kontekście wspomnieć Thomasa Manna, który w swoich *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1917) pisał o istnieniu „pokrewieństwa z wyboru” (*Wahlverwandschaft*) między Niemcami a Rosją (choćby i bolszewicką)³⁹. Niemiecki pisarz kończył swoje rozważania płomiennym wezwaniem:

Pokój z Rosją! Pokój najpierw z nią! A jeśli wojna będzie się dalej toczyć, będzie to wojna jedynie przeciw Zachodowi, przeciw trois pays libres, przeciw „cywilizacji”, „literaturze” i retorycznej burżuazji⁴⁰.

W ten sposób bolszewickie „państwo nowego typu” było nie tylko „oswajane”, ale wprost wkomponowywane jako sojusznik Niemiec do toczonej przez nie od sierpnia 1914 roku wojny kulturowej o urzeczywistnienie „idei 1914 roku”⁴¹. Dzięki Leninowi przetransportowanemu w „zaplombowanym wagonie”, by w Rosji realizować „destrukcyjną pracę”, Niemcom udało się przerwać cywilizacyjne „okrążenie”, w którym znajdowały się od początku Wielkiej Wojny, będąc zmuszone do stawiania czoła zachodniemu „materializmowi” i słowiańskiemu „barbarzyństwu”. To ostatnie z chwilą objęcia władzy przez bolszewików nagle zniknęło, a pojawiło się „pokrewieństwo z wyboru”.

Gdy wiosną 1919 roku (por. wyżej) okazało się, że nadzieje na „remisowy pokój” były mrzonką, gdy amerykański prezydent pokazał swoją twarz „szarlatana”, takie „pokrewieństwo z wyboru” stawało się dla coraz to liczniejszych niemieckich środowisk politycznych i intelektualnych coraz bardziej atrakcyjne. Dość wspomnieć ujawniającą się w kręgach przyszłej „rewolucji konserwatywnej” fascynację bolszewicką Rosją nie tylko jako sojusznikiem w walce z „wersalskim

³⁷ G. Koenen, dz. cyt., s. 130.

³⁸ Tamże, s. 131.

³⁹ Tamże, s. 138.

⁴⁰ Tamże, s. 139. Szerzej na temat fascynacji T. Manna Rosją zob. M. Vollmer, *Die Macht der Bilder. Thomas Mann und der Erste Weltkrieg*, Berlin 2014, s. 162-272.

⁴¹ Zob. S. Bruendel, *Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die „Ideen von 1914“ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*, Berlin 2003.

systemem”, ale jako antidotum na „zachodni materializm” (celował w tym zwłaszcza kierunek „narodowo-bolszewicki”).

Jeszcze zanim alianci na początku maja 1919 roku przedstawili Niemcom swoje warunki pokojowe, poważni komentatorzy polityczni w Niemczech nawoływali do dalszego zacieśniania współpracy republikańskiej Rzeszy Niemieckiej z bolszewicką Rosją. Max Weber na łamach „Frankfurter Zeitung” w marcu 1919 roku pisał o konieczności „zbudowania wspólnoty interesów” między Berlinem a Moskwą⁴². W podobny sposób w tym samym czasie do tej kwestii podchodziły inne najważniejsze niemieckie tytuły prasowe (np. „Vossische Zeitung” czy „Deutsche Allgemeine Zeitung”). Na łamach „Vorwärts” – organu prasowego niemieckiej socjaldemokracji – jego redaktor naczelny Friedrich Stampfer pisał wiosną 1919 roku, że wobec braku pokoju z zachodnimi aliantami na skutek ich warunków pokoju, które zmierzają do „zaspokojenia bezwstydných orgii łupieństwa”, przed Niemcami pozostaje jedynie związek z Rosją: „Niemcy – podobnie jak Rosja – byłyby zmuszone z całą posiadaną przez siebie rewolucyjną energią do przekroczenia [ustalonych] granic między państwami”⁴³.

Z kolei na łamach narodowo-liberalnego „Berliner Tageblatt” były sekretarz stanu ds. kolonii Bernhard Dernburg podkreślał, że Niemcy „mogą podtrzymać tamę”, ale „mogą również otworzyć śluzy”: „Jeśli z Zachodu nie przyjdzie dla Niemiec nadzieja i bezpieczeństwo ich dalszej egzystencji [...], będą musiały skierować swoje spojrzenie na Wschód”⁴⁴. Należy podkreślić, że taki sposób rozumowania towarzyszył rozgrywaniu bolszewickiej „karty” przez niemiecką dyplomację w ich kontakcie z aliantami, którzy (zwłaszcza w przypadku Brytyjczyków) chętnie do tej argumentacji przychylali się, wskazując, że zbyt surowe potraktowanie Rzeszy w traktacie pokojowym może skutkować wzrostem sympatii dla bolszewizmu w Niemczech.

Trzeba jednak zauważyć, że krótko po nawiązaniu pierwszych kontaktów Berlina z administracją Wilsona w październiku 1918 roku (z nadzieją na zawarcie „remisowego” pokoju) rząd cesarskiej jeszcze Rzeszy wyrażał przekonanie, że „na Wschodzie świat stoi znowu przed nami otworem”. W ten sposób wicekanclerz Friedrich von Payer oceniał sytuację wytworzoną przez pokój brzeski oraz obecność wojsk niemieckich w głębi Rosji (komenda Ober-Ost)⁴⁵. Pomijając fakt, że kalkulacja ta opierała się na nierealistycznym założeniu osiągnięcia na zachodzie „remisowego” pokoju i równie nierealnego przypuszczenia, że alianci zachodni respektować będą ustalenia pokoju brzeskiego z marca 1918 roku, to w jej logikę

⁴² G. Koenen, dz. cyt., s. 279.

⁴³ Tamże, s. 279-280.

⁴⁴ Tamże, s. 280.

⁴⁵ G. Koenen, dz. cyt., s. 277.

wpisana była niezgoda Berlina na istnienie państwa polskiego jako samodzielnego podmiotu w Europie Środkowej i Wschodniej.

Wschód „stał otworem” również w innym sensie. W kwietniu 1919 roku Hjalmar Schacht, dyrektor niemieckiego Banku Narodowego (Nationalbank), pisał, że

*głównym obszarem ekspansji gospodarczej [Niemiec] w najbliższej przyszłości będzie w pierwszej linii wielkie rosyjskie państwo ze swoimi bogatymi, jeszcze nie eksploatowanymi bogactwami naturalnymi i niemal nieograniczonymi możliwościami gospodarczymi*⁴⁶.

Dwa miesiące później, w czerwcu 1919 roku, udała się do Moskwy delegacja niemieckich przemysłowców z przedstawicielami koncernu AEG na czele z zadaniem sondowania możliwości współpracy gospodarczej z bolszewicką Rosją (przypomnijmy, że trwała jeszcze wojna domowa). W raporcie sporządzonym po tej wizycie uczestnicy niemieckiej delegacji podkreślali, że ze strony bolszewickiego kierownictwa „ściśłą współpracę [gospodarczą]” z republikańską Rzeszą Niemiecką oceniono jako „pożądaną”⁴⁷.

W lutym 1920 roku Walther Rathenau, szef koncernu AEG, a w niedalekiej przyszłości architekt porozumienia z Rosją w Rapallo (1922), w specjalnym memoriale skierowanym do prezydenta Rzeszy Friedricha Eberta zalecał porzucenie przez Berlin „polityki wyczekiwania” (*Politik des Abwartens*) wobec Rosji bolszewickiej. Zamiast tego niemiecka dyplomacja powinna wykazać większe „zaufanie w istnienie naturalnej wspólnoty interesów” między Niemcami a Rosją. Na tej współpracy obie strony mogą tylko zyskać. Jak pisał Rathenau na początku 1920 roku:

*gdy niemieccy eksperci w zakresie rolnictwa, odbudują rosyjskie rolnictwo i doprowadzą do intensywnej produkcji, gdy niemieccy inżynierowie doprowadzą do porządku rosyjskie koleje, a niemieccy technicy poświęcą się odbudowie rosyjskiego przemysłu i górnictwa, będzie to najlepsza metoda na torowanie drogi ku przyszłej wymianie towarowej [między Niemcami a Rosją]*⁴⁸.

Strategiczna alternatywa przed Niemcami u progu 1920 roku była – według Rathenaua – oczywista: „albo Niemcy staną się kolonią państw Ententy, przedmiotem uprawianego przez nie wyzysku”, albo „uda się Niemcom wykorzystać obecne na wschodzie Europy gospodarcze możliwości”. Swoją memoriał przysłał szef niemieckiej dyplomacji konkludował spostrzeżeniem, że „oprócz sąsiedzkich relacji i gospodarczego uzupełniania się, wiążącego z sobą Europę Środkową

⁴⁶ Tamże, s. 286.

⁴⁷ Tamże, s. 287.

⁴⁸ Tamże, s. 288-289. Zob. również C. Schölzel, Walther Rathenau, *Eine Biographie*, Paderborn 2006, s. 238-239.

i Wschodnią, dochodzą wspólne dla Rosji i Niemiec kłopoty i wspólny los państw pokonanych⁴⁹.

Ponownie natrafiamy na wymowne milczenie o Polsce w tym szkicowaniu przyszłych „owocnych” relacji niemiecko-bolszewickich. Rathenau, pisząc o „sąsiedzkich relacjach”, jakby nie przyjmował do wiadomości, że od ponad roku między Niemcami a Rosją bolszewicką istniało niepodległe państwo polskie. To ostatnie – jak należy się domyślać – zaliczane było przez autora memoriału raczej do „wspólnych kłopotów” Berlina i Moskwy.

Rathenau pisał swój memoriał pod świeżym wrażeniem toczonych przez niego rozmów z przebywającym w stolicy Niemiec Karolem Radkiem⁵⁰. Zaczęły się one jeszcze w Moabicie, gdzie bliski współpracownik Lenina został osadzony w lutym 1919 roku przez rząd niemiecki z powodu prowadzenia nad Sprewą agitacji rewolucyjnej (brał bezpośredni udział w krwawo stłumionym komunistycznym powstaniu w Berlinie w styczniu 1919 roku)⁵¹. Zresztą szef koncernu AEG nie był jedynym niemieckim interlokutorem Radka. Ten zaś na początku 1920 roku, na krótko przed swoim powrotem do Rosji, na łamach „Zukunft” (dopuszczenie do tej publikacji było już samo w sobie wymownym faktem) namawiał „niemieckie państwo klasowe” do tego, aby „nie pokładało nadziei na pojawienie się antybolszewickiego św. Jerzego, ale uznało, że z Rosją może życzyć w sąsiedzkich i przyjacielskich stosunkach”⁵².

Bolszewicki działacz argumentował zupełnie jak szef niemieckiego Banku Narodowego i największego z niemieckich koncernów. Z chwilą gdy „rozpocznie się wyścig do wielkiego rynku rosyjskiego”, Niemcy powinny do niego stanąć. Zresztą już na początku 1920 roku – podkreślał Radek – „niemiecka techniczna inteligencja” może zyskać w bolszewickiej Rosji satysfakcjonujące ją perspektywy zatrudnienia⁵³.

Rozwój działań militarnych na froncie polsko-bolszewickim był pilnie obserwowany w Berlinie⁵⁴. Niemieckie elity polityczne i wojskowe działały tutaj dwu-

⁴⁹ G. Koenen, dz. cyt., s. 289.

⁵⁰ C. Schölzel, dz. cyt., s. 234-235.

⁵¹ Na ten temat zob. W.D. Gutjahr, *Revolution muß sein: Karl Radek, die Biographie*, Köln/Weimar/Wien 2012, s. 333-377.

⁵² G. Koenen, dz. cyt., s. 288. O kontaktach K. Radka z politykami i przemysłowcami niemieckimi podczas aresztu w Moabicie zob. W.D. Gutjahr, dz. cyt., s. 378-419.

⁵³ G. Koenen, dz. cyt., s. 288.

⁵⁴ W literaturze niemieckiej ciągle aktualne pozostaje opracowanie G. Wagnera, *Deutschland und der polnisch-sowjetische Krieg 1920*, Wiesbaden 1979. Ciągle brak jest polskiego całościowego opracowania tej kwestii. Pozostają opracowania mające charakter „wstępu do tematu”. Zob. P. Madajczyk, *Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 roku*, w: *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 172-184; P. Hauser, *Niemcy a konflikt polsko-radziecki w latach 1919-1920*, w: *Rok*

torowo. Z jednej strony aliantom zachodnim przedstawiały Niemcy jako „jedyną zaporę” przeciw bolszewizmowi. Z drugiej strony wobec samych bolszewików dawały sygnały do dalszej współpracy w kierunku zacieśnienia „dobrosąsiedzkich relacji”, czyli bez „uciążliwości” w postaci niepodległej Polski istniejącej między dążącymi do bezpośredniego sąsiedztwa Berlina i Moskwy.

Takie stanowisko reprezentował szef Reichswehry (niemieckiej armii) generał Hans von Seeckt⁵⁵. 31 stycznia 1920 roku pisał: „Odrzucam poparcie dla Polski, nawet przy zagrożeniu, że Polska zostanie zeżarta [przez bolszewicką Rosję – G.K.]”. I dodawał: „tylko poprzez mocny związek z wielką Rosją Niemcy mieć będą widoki na odzyskanie swojego statusu jako światowego mocarstwa”⁵⁶.

Przemawiając w Hamburgu 20 lutego 1920 roku, dowódca Reichswehry stwierdził bez ogródek:

Jeśli chodzi o uratowanie przed bolszewizmem Polski, tego śmiertelnego wroga Rzeszy, tworu i sojusznika Francji, złodzieja niemieckiej ziemi, niszczyciela niemieckiej kultury, to do tego dzieła nie powinna być przyłożona żadna niemiecka ręka i jeśli diabeł będzie chciał zabrać Polskę, to powinniśmy mu w tym pomóc. Nasza przyszłość leży w bliskości z wielką Rosją i czy podoba nam się ta dzisiejsza [komunistyczna], czy nie, nie mamy innego wyjścia. Powstrzymać bolszewizm powinniśmy usiłować na naszych własnych granicach, jeśli on w ogóle, co wydaje się coraz mniej prawdopodobne, w ogóle zechce nas zaatakować⁵⁷.

Jednocześnie w tym samym czasie gen. Seeckt w swoich kontaktach z zachodnimi aliantami oferował niemieckie zaangażowanie na rzecz powstrzymania marszu bolszewików na zachód w zamian za zgodę Paryża i Londynu na zniesienie restrykcji wojskowych nałożonych na Rzeszę Niemiecką na mocy traktatu wersalskiego (dowódca Reichswehry domagał się w związku z tym zgody aliantów na powiększenie armii niemieckiej ze 100 do 200 tysięcy żołnierzy)⁵⁸.

W kwietniu 1920 roku, a więc jeszcze przed wielką ofensywą Armii Czerwonej na zachód, doszło do pierwszych poufnych kontaktów bolszewików ze stroną niemiecką w kontekście nawiązania bezpośredniej współpracy, czyli wspólnej bolszewicko-niemieckiej wojny przeciw Polsce. Wysłannik bolszewickiego rządu

1920 z perspektywy osiemdziesięciolecia, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001, s. 256-261; J. Szczepański, *Niemcy wobec najazdu bolszewickiego na Polskę w 1920 roku*, „Res Historica” 31, 2011, s. 73-84.

⁵⁵ Szersze omówienie tej kwestii zob. w: W. Petter, *Niemcy i Reichswehra w wojnie polsko-sowieckiej (1919-1920)*, w: *Rok 1920 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001, s. 243-255. Zob. również M. Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee 1920-1933*, München 1994.

⁵⁶ Zob. J. Szczepański, dz. cyt., s. 73-74; G. Koenen, dz. cyt., s. 290.

⁵⁷ O stosunku Seeckta do wojny polsko-bolszewickiej zob. J. Centek, *Hans von Seeckt. Twórca Reichsheer*, Kraków 2006, s. 271-273.

⁵⁸ J. Szczepański, dz. cyt., s. 73.

Wiktor Kopp, który od lutego 1920 roku pełnił funkcję nieformalnego ambasadora rosyjskiego w Berlinie, podczas rozmów prowadzonych w stolicy Niemiec z szefem wydziału rosyjskiego w Auswärtiges Amt („referentem ds. Rosji”) Ago von Maltzanem wprost postawił pytanie, „czy istnieje możliwość stworzenia kombinacji między miejscową [niemiecką] a Czerwoną Armią w celu wspólnego zwalczania Polski”⁵⁹.

Chociaż urzędnik niemieckiego MSZ udzielił wymijającej odpowiedzi (inna być nie mogła, zważywszy na niestabilną sytuację wewnętrzną Niemiec i oczekiwanie na rozstrzygnięcia paryskiej konferencji pokojowej), to nie była ona również odmowna. Z chwilą gdy bolszewicka ofensywa nabrała rozpędu wiosną i latem 1920 roku, Berlin coraz wyraźniej porzucał ten wstrzemięźliwy ton.

21 lipca 1920 roku rząd niemiecki formalnie ogłosił neutralność wobec toczącej się wojny polsko-niemieckiej⁶⁰. Zważywszy jednak, że w praktyce decyzja ta bezpośrednio uderzyła w polski potencjał obronny poprzez wstrzymanie transportu z uzbrojeniem dla polskiej armii przez niemieckie terytorium, można mówić w tym przypadku o iluzorycznej neutralności przy jednoczesnych dostawach sprzętu wojskowego z Niemiec do Rosji⁶¹. Tym bardziej że w tym samym czasie trwały poufne kontakty dowództwa Reichswehry z bolszewickim dowództwem w sprawie nawiązania bliższej współpracy w „zwalczaniu Polski”. Na uwagę zwraca fakt, że pośrednikiem między Seecktem a bolszewickim komisarzem ds. wojny Efraimem Skliańskim był turecki generał Enver Pasza – jeden z architektów ludobójstwa Ormian w Turcji w 1915 roku (jako minister wojny), który po 1918 roku przebywał w Berlinie, a latem 1920 roku za wiedzą i z pomocą władz niemieckich przekroczył granicę w Prusach Wschodnich i udał się na obszary zajęte przez bolszewików⁶².

Na początku sierpnia 1920 roku – a więc gdy wydawało się (nie tylko w Niemczech), że dni niepodległej Polski są policzone – szef niemieckiej dyplomacji Walter Simons zaproponował swojemu bolszewickiemu odpowiednikowi (Georgijowi Cziczerinowi) podjęcie rozmów niemiecko-rosyjskich w kwestii powrotu do „dobrosąsiedzkich relacji” w oparciu o granice z 1914 roku⁶³. Jak wiadomo, podobną deklarację ponad rok wcześniej złożyli rządowi niemieckiemu bolszewicy (por. wyżej). W sierpniu 1920 roku Lenin nie spieszył się z udzieleniem odpowiedzi. W obliczu rychłego upadku Warszawy wszelkie tego typu zobowiązania

⁵⁹ G. Koenen, dz. cyt., s. 294.

⁶⁰ P. Hauser, dz. cyt., s. 259.

⁶¹ J. Szczepański, dz. cyt., s. 76-77.

⁶² M. Yamauchi, *The green crescent under the red star. Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo 1991, s. 14-15; G. Koenen, dz. cyt., s. 294-295.

⁶³ P. Madajczyk, dz. cyt., s. 176.

z punktu widzenia strategicznych celów polityki bolszewickiej („zanieść płomień rewolucji na Zachód”) byłyby przedwczesne.

Wstrzeżliwa postawa przywódcy bolszewików również mogła być uwarunkowana wiedzą, że w niemieckich elitach politycznych wojskowych oczekiwanie na upadek Polski nie oznaczało automatycznie szukania długofalowej współpracy z Rosją bolszewicką. Przykładem takiej postawy był gen. Seeckt, który latem 1920 roku miał jak najgorszą opinię o jakości bojowej wojsk sowieckich w kontekście oceny szans na ich dalszy marsz na zachód (po przewidywanym upadku Polski). Zalecał „całkowicie odrzucić międzynarodowy bolszewizm”, a w memoriale z 31 lipca 1920 roku do niemieckiego MSZ proponował osiągnięcie porozumienia z Rosją w sprawie powrotu do granic z 1914 roku. Odpowiadałoby to „nadziejom narodu niemieckiego”. Z drugiej jednak strony odradzał wprowadzenia wojsk niemieckich na ziemię byłego zaboru pruskiego, ponieważ skonfliktowałyby to Niemcy zarówno z aliantami zachodnimi, jak i z Rosją. „Możemy wykazać nasze prawa do Prus Zachodnich [Pomorza Nadwiślańskiego] i Wielkopolski w inny sposób i niezależnie od kwestii, czy wojna się przedłuży lub nie”⁶⁴.

Omawiając – nawet skrótowo – zagadnienie: „Niemcy wobec wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku”, nie sposób nie odnieść się do postawy Niemców spoza wysoko postawionych sfer dyplomatyczno-wojskowych. Również wielu tzw. zwykłych Niemców w toczącym się konflikcie przyjmowało postawę wroga wobec Polski. Warto w tym kontekście przypomnieć strajk niemieckich dokerów latem 1920 roku w Gdańsku, który skutecznie utrudniał rozładunek transportów z uzbrojeniem i amunicją dla Wojska Polskiego⁶⁵.

Raporty sporządzane przez polską administrację w Wielkopolsce w okresie apogeum bolszewickiej ofensywy (lipiec – sierpień 1920) informowały, że Niemcy w wielu miejscach byłego zaboru pruskiego demonstrowali swoje przekonanie o rychłym upadku polskiego państwa, nie przyjmując w swoich sklepach zapłaty w polskiej walucie. Na porządku dziennym były również dezercje z Wojska Polskiego żołnierzy niemieckiego pochodzenia. Wśród Niemców w Polsce rozpowszechniana i chętnie przyjmowana była propaganda o niskich walorach bojowych polskiego żołnierza. „Do wojska idą tylko ci, którzy nie mają w domu co jeść” – głosiło jedno z antypolskich hasel⁶⁶.

Z kolei w niektórych miejscowościach północnego Mazowsza oraz Mazur (np. w Działdowie), które zostały zajęte przez prawe skrzydło nacierającej latem 1920 roku na Warszawę armii bolszewickiej, zamieszkująca je mniejszość niemiecka nie kryła swojego zadowolenia z wkraczania na te obszary Armii Czerwonej,

⁶⁴ J. Centek, dz. cyt., s. 272-273.

⁶⁵ Generalnie w Gdańsku panowały bardzo nieprzychylnie nastroje wobec Polski. Zob. J. Szczepański, dz. cyt., s. 78-79.

⁶⁶ Tamże, s. 75 (cytat na s. 76).

traktując ją jako wyzwolicielkę spod „ucisku polskiego imperializmu”. Obawy przed „inwazją ze Wschodu” – żywe na tych obszarach od ofensywy armii rosyjskiej z sierpnia 1914 roku – były mniejsze aniżeli radość z powodu perspektywy przełamania „polskiego korytarza” i „powrotu do Rzeszy”⁶⁷.

Należy również zwrócić uwagę na fakt, że w bolszewickich oddziałach maszerujących latem 1920 roku na Warszawę służyło tysiące Niemców. Z jednej strony byli to zadeklarowani komuniści (tzw. spartakusowcy), z drugiej – oficerowie dawnej niemieckiej armii cesarskiej. Jednych i drugich łączył antypolonizm. Polski wywiad wojskowy oceniał w sierpniu 1920 roku ogólną liczbę tych niemieckich ochotników służących pod czerwonym sztandarem na niemal sto tysięcy (w tym ok. 80 tysięcy „spartakusowców”)⁶⁸. Latem 1920 roku w szeregu miejsc frontu polsko-bolszewickiego zaobserwowano udział całych zwartych formacji niemieckich walczących po stronie bolszewickiej (np. pod Sierpcem i Mławą)⁶⁹. Do tego trzeba doliczyć przemykanie oczu przez władze niemieckie na fakt masowych ucieczek do Rosji wielu żołnierzy z 300 tysięcy jeńców rosyjskich, którzy w czasie pierwszej wojny światowej trafili do obozów na terenie Rzeszy. W 1920 roku wielu z nich zasiliło szeregi Armii Czerwonej. Po bolszewickiej klęsce pod Warszawą tysiące żołnierzy bolszewickich przeszło granicę niemiecką w Prusach Wschodnich, gdzie trafili do miejsc internowania, z których wielu z nich uciekło przy całkowitej bierności władz niemieckich.

Lenin o dalszej współpracy z Niemcami

Przemawiając niemal dokładnie miesiąc po klęsce Armii Czerwonej pod Warszawą, Lenin w czasie partyjnej konferencji w Moskwie 22 września 1920 roku podkreślił, że zniszczenie Polski miało być pierwszym etapem w celu unicestwienia „całego wersalskiego pokoju”. Jeszcze bardziej wymownie brzmiała diagnoza przywódcy bolszewików, który stwierdził, że w momencie zbliżania się Armii Czerwonej do granic Rzeszy Niemieckiej w Prusach Wschodnich utworzył się w wielu miejscach życzliwy dla nacierających oddziałów „wspólny blok złożony ze skrajnych nacjonalistów [niemieckich] i komunistów”, „czarnej sotni i bolszewików”. Fakty te prowadziły Lenina do wniosku, że „niemiecka burżuazja jest w gruncie rzeczy za nami”⁷⁰.

6 grudnia 1920 roku przemawiając do moskiewskiego aktywu partii bolszewickiej, Lenin podkreślał, że Niemcy – mimo przegranej Wielkiej Wojny – „są ciągle pod względem gospodarczego rozwoju drugim krajem na świecie”, a „pod

⁶⁷ Tamże, s. 82; P. Hauser, dz. cyt., s. 260-261.

⁶⁸ J. Szczepański, dz. cyt., s. 77, 80; P. Madajczyk, dz. cyt., s. 178-179.

⁶⁹ J. Szczepański, dz. cyt., s. 81.

⁷⁰ G. Koenen, dz. cyt., s. 285.

względem rozwoju elektroprzemysłu Niemcy nawet wyprzedzają Amerykę”. Na tym fakcie Lenin budował swoją nadzieję na współpracę niemieckiego kapitału i specjalistów w elektryfikacji Rosji, czyli w budowaniu sowieckiego komunizmu, wszak – jak mówił przywódca Rosji bolszewickiej w innym miejscu – komunizm to „władza rad plus elektryfikacja”⁷¹.

Droga do Rapallo (1922) i traktatu berlińskiego (1926) była więc otwarta. Oferta przywódcy rosyjskich bolszewików znalazła, jak widzieliśmy, przychylny grunt w Rzeszy Niemieckiej. Mimo że artykułowano tam sceptycyzm co do celowości długofalowej współpracy z bolszewikami (por. stanowisko gen. Hansa von Seeckta z lipca 1920 roku), to jednak – jak pokazała przyszłość – zwyciężyło przekonanie, że z bolszewikami „można robić interesy”. Ponadto współpraca z Moskwą miała zdecydowanie antypolskie tło. To z kolei pozwalało przewyższać fragmentaryzację niemieckiej opinii publicznej wstrząsanej po listopadzie 1918 roku „nowym Kulturkampfem”.

Słowa kluczowe: *niemiecka polityka zagraniczna, stosunki niemiecko-bolszewickie, wojna polsko-bolszewicka 1920 roku.*

Summary

Germany towards Poland and Russia in 1920

The article deals with the problem of German political culture after the revolution of 1918 and the German foreign policy with regard to Poland and the bolshevik Russia in 1920. It is to be pointed out that during first years of the Weimar Republic ist political scene was very much desintegrated. The German political culture at that time was being torn apart by the lack of “inner legitimisation” of the new republic. A “new Kulturkampf” was the mark of these years. Not with standing this fact, main political forces in Germany were unified in their anti-Polish stance. In this regard they considered the bolshevik Russia as an useful ally against “Polish imperialism”. Although Berlin officially remained neutral during the Polish – Bolshevik war of 1920, the German diplomacy and high military circles were in favor of combing back to the pre-war (i.e. before 1918) German – Russian border.

Keywords: *German foreign policy, German-Bolshevik relations, Polish-Bolshevik war of 1920.*

⁷¹ Tamże.

Bibliografia

- Ajnenkiel A. (red.), *Rok 1920 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, Warszawa 2001.
- Behrens G., *Der Mythos der deutschen Überlegenheit. Die deutschen Demokraten und die Entstehung des polnischen Staates 1916-1922*, Frankfurt am Main 2013.
- Bruendel S., *Volksgemeinschaft oder Volksstaat. Die „Ideen von 1914“ und die Neuordnung Deutschlands im Ersten Weltkrieg*, Berlin 2003.
- Centek J., *Hans von Seeckt. Twórca Reichsheer*, Kraków 2006.
- Conze E., *Die grosse Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt*, München 2018.
- Di Fabio U., *Die Weimarer Verfassung. Aufbruch und Scheitern. Eine verfassungshistorische Analyse*, München 2018.
- Gutjahr W.D., *Revolution muß sein: Karl Radek, die Biographie*, Köln/Weimar/Wien 2012.
- Koenen G., *Der Russland – Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900-1945*, München 2005.
- Kornat M., *Niższość cywilizacyjna wrogiego narodu. Niemieckie dyskursy o Polsce i Polakach 1919-1945*, Warszawa 2020.
- Koryn A. (red.), *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, Warszawa 1991.
- Krumeich G., *Die unbewältigte Niederlage. Das Trauma des Ersten Weltkrieges und die Weimarer Republik*, Freiburg in Breisgau 2018.
- Krumeich G., Fehlmann S. (hrsg.), *Versailles 1919. Ziele – Wirkung – Wahrnehmung*, Essen 2001.
- Kubiak S., *Niemcy a Wielkopolska 1918-1919*, Poznań 1969.
- Leinwand A.J., *Czerwonym młotem w orła białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008.
- Leonhard J., *Der überforderte Frieden. Versailles und die Welt 1923-1918*, München 2018.
- McMeekin S., *Największa grabież w historii. Jak bolszewicy złupili Rosję*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2013.
- Nowak A., *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.
- Platthaus A., *Der Krieg nach dem Krieg. Deutschland zwischen Revolution und Versailles 1918/19*, Berlin 2018.
- Polak B. (red.), *Niemcy a Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Materiały z VIII Ogólnopolskiego Seminarium Historyków Powstania Wielkopolskiego*, Koszalin 1994.
- Schivelbusch W., *Die Kultur der Niederlage. Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918*, Frankfurt am Main 2007.
- Schölzel C., *Walther Rathenau. Eine Biographie*, Paderborn 2006.
- Sobczak J., *Propaganda zagraniczna Niemiec weimarskich wobec Polski*, Poznań 1973.
- Szczepański J., *Niemcy wobec najazdu bolszewickiego na Polskę w 1920 roku*, „Res Historica” 2011, 31, s. 73-84.
- Vollmer M., *Die Macht der Bilder. Thomas Mann und der Erste Weltkrieg*, Berlin 2014.
- Wagner G., *Deutschland und der polnisch-sowjetische Krieg 1920*, Wiesbaden 1979.
- Winkler H.A., *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, Berlin 2005.
- Yamauchi M., *The green crescent under the red star. Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo 1991.
- Zeidler M., *Reichswehr und Rote Armee 1920-1933*, München 1994.

Островский Леонид Казимирович*

Новосибирский государственный архитектурно-строительный университет (Сибстрин) – Nowosybirsk (Rosja)

ORCID: 0000-0002-5549-826X

Польское население и польские военные формирования в Новониколаевске в годы Гражданской войны в России (1917 – 1920 гг.)

В период Гражданской войны город Новониколаевск становится одним из центров экономической, политической и культурной жизни поляков Сибири. Польское население Новониколаевска в эти годы состояло из трех групп: первая – это поляки, которые сравнительно давно проживали в городе; вторая – это беженцы и третья военнопленные и военнослужащие 5-й польской дивизии, которая находилась в Новониколаевске.

В годы Гражданской войны изменился состав населения городов Сибири. В 1917 г. население Новониколаевска составляло почти 70 тыс. и среди городов Западной Сибири Новониколаевск по численности жителей уступает только Омску (113 тыс.) и Томску (101 тыс.). По данным городской управы Новониколаевска население города к 1918 г. достигло 130 тыс. человек¹. Исследователи называют и другие цифры. В начале Первой мировой войны население города увеличилось вдвое, до 110 тыс., примерно половина жителей города составляли военнослужащие. В Новониколаевском гарнизоне насчитывалось от 40 до 70 тыс. военнослужащих². По сведениям, поступившим в Томскую губернскую земскую управу в 1919 г. польское население Новониколаевска

* Leonid Ostrowski – profesor Wydziału Historii i Filozofii Państwowego Uniwersytetu Architektury i Inżynierii Lądowej w Nowosybirsku (Sibstrin). Ukończył Nowosybirski Uniwersytet Państwowy w 1980 r. Od lat studenckich zajmuje się tematyką losów Polaków na Syberii, której to poświęconych zostało ponad 80 prac naukowych. Jest autorem monografii pt. „*Polacy na Syberii Zachodniej końca XIX – pierwszej ćwierci XX wieku*”. W 2016 r. autor książki został uhonorowany nagrodą „Przeglądu Wschodniego”.

¹ *Государственный архив Новгородской области (ГАОН Ф. Д97-. Оп. 1. Д. 265. Л. 1.*

² Ю. А. Фабрика, «Новониколаевск переобременен войсками...» (Новониколаевск и новониколаевцы в Первой мировой войне 1918 – 1914 гг.) // Сибирь и войны XIX – XX веков. Тезисы Всероссийской (с международным участием) научной конференции (г. Новосибирск, 10- 8 июня 2014 г.). *Новосибирск 2014*, s. 104.

и Новониколаевского уезда составляло от 6 до 9 тыс.³. Таким образом, польское население города составляло примерно 5 – 8%.

Значительную часть населения городов Западной Сибири в годы Первой мировой войны составляли беженцы. Исследователи выделяют две волны беженства. Вначале оно носило стихийный, индивидуальный и добровольный характер. Бедствия, обрушившиеся на население, вынуждали его покидать зоны военных действий. Ситуация с польскими беженцами изменилась в 1915 г., когда австро-германские войска захватили большую часть Царства Польского и начался массовый наплыв беженцев в восточные регионы страны.

На заседании городской Думы Новониколаевска 23 сентября 1915 г. было принято решение о создании Комитета о беженцах под председательством городского головы. Среди членов комитета от горожан находился настоятель костела Юркун⁴.

В Новониколаевске списки беженцев, подлежащих выселению из города, были переданы городским комитетом о беженцах полицмейстеру. Однако выселение беженцев на сельскохозяйственные работы тормозилось. 7 июня 1916 года Новониколаевский комитет о беженцах сообщал: «Беженские пайки в городе в полтора раза более таковых вне городов, почти все продукты в сельской местности и дороже и труднее достаются»⁵.

В Новониколаевске власти приняли решение о приостановлении выдачи пайков, но в связи с протестами беженцев выдача пайков возобновилась. Проводившие работу в городе местные национальные организации не выдворяли своих подопечных на сельскохозяйственные работы. Новониколаевский городской комитет о беженцах отмечал, что польский и латышский комитеты выдавали пайки, а беженцы «православные» выдворяются из города. Польский и латышский комитеты действовали независимо от Городского комитета, так как получали денежные средства из Петрограда от центральных национальных комитетов⁶.

Центральный обывательский комитет губерний Царства Польского стремился организовать беженцев из сельских жителей в большие партии. Организация больших партий была возможна лишь при наличии во главе группы беженцев старост (лавников) и инструкторов как посредников между партией и уполномоченными, поселяя партии в деревнях и организуя их в группы для организации труда в деревне⁷. Некоторые беженцы смогли устроиться в Новониколаевске в качестве рабочих или служащих.

³ ГАНУ, Ф. Д97-. Оп. 1. Д. 284. Л. 176.

⁴ ГАНУ, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 195. Л. 87.

⁵ ГАТО, Ф. 7. Оп. 1. Д. 88. Л. 94об.

⁶ ГАТО, Ф. 7. Оп. 1. Д. 88. Л. 95 – 94.

⁷ ГАТО, Ф. 7. Оп. 1. Д. 97. Л. 39.

В Новониколаевске к августу 1916 года находилось 657 польских беженцев. Из них дети до 14 лет и старики составляли почти половину, а именно 44,5%⁸.

В Новониколаевск первые польские беженцы прибыли из Ломжинской губернии в начале осени 1915 года и на 17 октября численность их составила 54 человека. В большинстве своем это были женщины и дети. В Новониколаевске беженцы проживали в бараках, к которым была пристроена кухня для организации их питания. Здесь же находился приемный покой. Медицинскую помощь беженцам оказывали врач и фельдшер. К 1 февраля 1916 года в Новониколаевске размещалось 580 польских беженцев из них женщины, дети и старики составляли 78%. К лету 1916 года число польских беженцев в Новониколаевске возросло до 639 человек. Из них продовольственный паек в размере 4 рублей получали 552 человека. Квартирный паек получали 445 человек, кроме того в Новониколаевске работал приют для 30 детей польских беженцев⁹.

Как и в других городах Сибири, беженцы польской национальности в Новониколаевске по численности занимали второе место после русских.

Осенью 1919 г. власти Новониколаевска обратились к министру внутренних дел Сибирского Временного правительства по вопросу беженцев. Городская Дума на заседании 12 октября обсудила вопрос о расквартировании беженцев, в связи заявлением правительственного уполномоченного, что распределительным пунктом для беженцев назначается Новониколаевск. Дума заявила, что Новониколаевск не может быть распределительным пунктом, таковым должен быть Челябинск и Омск, где находятся правительственные учреждения. Дума отмечала, что город переживает острый квартирный кризис. Население Новониколаевска доходило до 130 тыс., в городе не хватало квартир для нужд военных ведомств, зданий для школ. В заключение Дума отмечала, что большая часть беженцев оставалась в Новониколаевске на жительство, а это усложняло квартирный кризис¹⁰.

Прибытие беженцев изменило национальный состав населения городов Сибири. В 1914 году по сравнению с 1908 годом численность поляков, латышей, литовцев и эстонцев в Новониколаевске увеличилось в два раза с 1763 до 3562 человек. В годы Первой мировой войны в 1915–1916 гг. численность польского населения сначала сократилась примерно до 2,5 тысяч человек. В 1917 г. численность поляков и прибалтийских народов в Новониколаевске вновь выросла более, чем в два раза, до 6 221 и составила 5,8% населения города¹¹. Численно выросло и польское население Барнаула с 0,2% в 1897 г. до

⁸ ГАТО, Ф. 7. Оп. 1. Д. 5. Л. 33, 40.

⁹ ГАТО. Ф. 7. Оп. 1. Д. 12. Л. 1–48; Д. 97. Л. 164–169.

¹⁰ ГАНУ. Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 258. Л. 177–177об.

¹¹ Весь Новониколаевск. Адресно-справочная книга на 1925–1924 год., *Новониколаевск 1924*. С. 30.

1,2% в 1920 году¹². Прирост польского населения Новониколаевска, Барнаула и других городов и населенных пунктов Западной Сибири связан, в том числе с наплывом на территорию края большой массы беженцев.

С воззванием о помощи беженцам обратился ПВК (Польский военный комитет) и польское командование. В обращении говорилось, что наступление большевиков вызвало новую волну беженцев. ПВК призывал оказать им моральную и материальную помощь, организовать эвакуацию и дать приют. С этой целью создавалась комиссия, в состав которой входили представители командования, ПВК и ПНК, ее задачами были: организовать пункты питания, сбор данных, где можно разместить беженцев, поиск работы, оказание наиболее нуждающимся денежной помощи. Комиссия размещалась в Новониколаевске в «CAFÉ de PARIS». Беженцы принимались в комиссии в кафе, в польской столовой и в клубе «Польского солдата», в других местах у комендантов сборных пунктов, делегатов ПВК и ПНК. Обращение подписали представитель ПВК Я. Войцеховский, представитель командования А. Ксенжопольский, капеллан Медушевский, казначей Мискевич, члены комиссии Янина Гуринович, Карлинский от ПНК (Польский национальный комитет), А. Уздовский и Ф. Вайдек¹³.

Значительную часть населения городов Сибири с началом Первой мировой войны составляли военнопленные. В крупных сибирских городах, таких как Томск, Омск, Барнаул и Новониколаевск в годы войны военнопленные составляли почти десятую часть населения¹⁴.

Во время Первой мировой войны по всей России возникла острая нехватка рабочих рук, что привело к использованию труда военнопленных в разных областях: городском хозяйстве, сельском хозяйстве, лесничествах, в ремесле и промышленности. Военнопленных трудились на многих предприятиях Новониколаевска: в сапожных мастерских, слесарями на заводе «Самотруд», в качестве шорников, портных, на табачной фабрике и лесопильном заводе¹⁵.

Труд военнопленных играл большую роль в экономике Новониколаевска. В марте-апреле 1920 года была проведена регистрация всех бывших военнопленных в городе и уезде с целью возвращения на родину, а также использования специалистов в народном хозяйстве. Доля иностранных рабочих на ряде предприятий города была велика: на Сухарном заводе – 65%, городском

¹² Ю. С. Булыгин, Ю. С. Дьяченко, В. А. Скубневский, *Население // Барнаул. Энциклопедия. Барнаул 2000*, С. 199 – 198.

¹³ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), I. 122.97.26.

¹⁴ Э. Е. Шуმიлова, *Немцы в восприятии горожан Западной Сибири в 1917 – 1914 гг. // Сибирь и войны XIX – XX веков. Тезисы Всероссийской (с международным участием) научной конференции (г. Новосибирск, 10- 8 июня 2014 г.)*. Новосибирск, 2014. С. 129.

¹⁵ ГАНО, Ф. Р1133-. Оп. 1. Д. 174. Л. 25; Д. 164. Л. 49.

холодильнике – 25%, кожевенном заводе Крюкова – 45 %, кожевенном заводе Шамовского – 80%, в Буграх – 30%¹⁶.

После Февральской революции 1917 года начинается подъем польского общественного движения в городах Сибири. После революции создаются условия для участия пленных в общественной и политической жизни. 24 марта 1917 г. в Петрограде был образован Союз военных поляков. В Декларации Союза говорилось, что организация стремится к объединению всех поляков, проходивших службу в Российской армии. Объединение военных поляков проходило под лозунгом национальной независимости польских земель. Союз заявлял, что всю работу он будет проводить в тесной координации с общественностью в Польше, эмиграции и всеми военными поляками в России¹⁷.

После этого в России возникают союзы и объединения польских военных, которые создаются поляками-военными и в сибирских городах (Омске, Новониколаевске, Томске, Иркутске). Союзы военных поляков в Томске и Новониколаевске возникли в апреле – мае 1917 г.¹⁸. В Новониколаевске работало общество военнопленных поляков «Самопомощь», которое выдавало военнопленным полякам удостоверения личности¹⁹.

В марте 1917 г. состоялись собрания польских колоний в Томске, Новониколаевске, на которых выражалась солидарность с действиями нового правительства России. На собраниях в Новониколаевске принято решение об издании газеты на польском языке для всей польско-литовской колонии в Сибири²⁰.

Газета «Голос Сибири» в Новониколаевске 20 июля 1917 г. сообщала, что в школе при костеле начинает действовать народный университет, курсы польского языка для взрослых, при курсах планировалось преподавание бухгалтерии на польском и русском языках²¹.

В Новониколаевске в 1918 – 1920 гг. по адресу: улица Асинкритовская, 72 работала столовая польского кооператива. В 1919 году владельцы «Польской

¹⁶ М. Н. Колоткин, Комитет иностранных коммунистов // Энциклопедия Новосибирск. Новосибирск 2003, С. 431.

¹⁷ ГА РФ. Ф. Р- 5111. Оп. 1. Д. 29. Л. 197.

¹⁸ И. В. Нам, Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и Гражданской войны (1922 – 1917 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Часть I, Томск 2008, С. 274.

¹⁹ ГАНУ. Ф. Р1133-. Оп. 1. Д. 173. Л. 120; Д. 168. Л. 11 - 11об.

²⁰ Национальные меньшинства Томской губернии. Хроника общественной и культурной жизни. 1919 – 1885 / Кутилова Л. А., Нам И. В., Наумова Н. И., Сафонов В. А., Томск 1999, С. 105.

²¹ Т. Г. Недзелюк, Конфессиональное сообщество католиков Сибири: влияние мировоззрения на повседневную жизнь (1917 – 1830 гг.), Новосибирск 2016, С. 182.

чайной-столовой» внесли за нее в городскую казну оклад в 500 руб, а также в июне 1919 года был внесен трактирный сбор в размере 1 тыс. рублей²².

Заведующим столовой польского кооператива являлся Владислав Сливинский, который происходил из провинции Познань и работал на родине в качестве ресторатора, в Сибирь был сослан как военнообязанный в 1914 г.²³

Поварами в польской столовой в 1920 г. работали военнопленные Франц Блашик, Станислав Каминский, Петр Скотник, Антон Шатковский, Иван Яцковяк и Эмиль Виатровский, родом из Львова²⁴.

Главным вопросом в деятельности польских общественных организаций стал вопрос о создании польских вооруженных формирований. Вопрос о создании польских воинских формирований в Сибири стоял в центре проходивших осенью 1918 г. съездов поляков в Харбине и Новониколаевске. На съезде в Харбине был создан ПНК, подчинявшийся Польскому национальному комитету в Париже.

4 августа 1918 г. на съезде польских организаций в Челябинске ПВК отдал руководство польскими отрядами в Сибири майору Чуме²⁵. В тоже время для решения важных для польских организаций вопросов шла подготовка съезда поляков Сибири.

Подготовкой I съезда поляков Сибири занимался Исполнительный комитет польских организаций в Новониколаевске. В Новониколаевск прибывают делегаты из разных городов Сибири, и на заседаниях комитета шло обсуждение наиболее важных организационных и политических вопросов. На заседании, которое состоялось во второй половине августа 1918 г. присутствовали: делегат из Омска Алоизий Гуральский, а также Станислав Жуберт, Станислав Трелла, Вагнер и Врублевский. На нем говорилось о начавшейся регистрации поляков в Сибири. Делегат от Омска Гуральский утверждал, что очень мало городов и организаций Сибири, к которым обратились с просьбой о направлении своих делегатов на Бюро организации съезда и предлагал возложить ответственность за предупреждение польских организаций городов, лежащих в зоне влияния Рады Омска, а это – Тобольск, Курган, Ишим, Тюмень, Каинск на польскую организацию Омска²⁶.

Исполнительный комитет польских организаций в Новониколаевске 20 июля 1918 г. обратился с воззванием к полякам. В обращении говорилось,

²² ГАНО. Ф. Д97-. Оп. 1. Д. 347. Л. 3об.

²³ ГАНО. Ф. P1133-. Оп. 1. Д. 175. Л. 47.

²⁴ ГАНО. Ф. P1133-. Оп. 1. Д. 166. Л. 67; Д. 169. Л. 6; Д. 175. Л. 41; Д. 178. Л. 10; Д. 180. Л. 61.

²⁵ W. A. Czarnecki, *Wspomnienia sapersa z 5 dywizji Syberyjskiej ps. «Kotwicz». 1918 – 1921*, red. naukowa J. Wiśniewski, Wrocław 2011, s. 15.

²⁶ ГА РФ, Ф. P-5122. Оп. 1. Д. 242. Л. 4 – 4 об.

что в мировой войне наступил переломный момент. В этой ситуации поляки должны выступить за независимость Польши. В обращении говорилось, что русские солдаты не будут отстаивать «польские интересы» и поляки могут рассчитывать только на свои силы. «Только польский солдат может изгнать врага, можно рассчитывать на антинемецкую коалицию, тогда, когда мы сильны». Далее говорилось о необходимости создания польской армии. В качестве недостатка работы польских организаций указывалось, что эта работа не ведется по плану, поэтому необходимо создать межпартийную организацию, которая будет представлять всех живущих в Сибири поляков. Данная организация выделит Центральное Правление, решения которого должны выполняться²⁷.

На заседании 22 августа 1918 г. говорилось о том, что Исполнительный комитет польских организаций в Новониколаевске должен установить контакты с Межпартийной Радой в Москве. В центре обсуждений находился вопрос о политике Сибирского правительства в отношении польских военнопленных. Речь шла о том, чтобы местные организации имели право выдавать польские паспорта всем военнопленным полякам, которые пожелают такой паспорт получить²⁸.

30 августа 1918 г. состоялось чрезвычайное заседание Исполнительного комитета польских организаций. На нем присутствовали делегаты, представлявшие польские организации из Новониколаевска, Петропавловска, Семипалатинска и Томска. Данные организации принимали участие в работе Бюро по организации съезда поляков. Иногородние делегаты выразили признательность Исполнительному комитету польских организаций в Новониколаевске за работу по объединению поляков Сибири²⁹.

С этой целью Новониколаевский Исполнительный комитет польских организаций приглашал польские организации на I Всесибирский съезд поляков. Представительство по два делегата от города, или 1 делегат от 100 членов партии. Каждому делегату съезда поляков предлагалось представить свои предложения по следующим вопросам: выборы Центрального Правления или Рады; местонахождение Центрального Правления; источники его финансирования; статистика поляков, проживающих в регионе; взаимодействие Центрального Правления с местной властью; установление тесных контактов Центрального Правления с Междупартийной Радой в Москве; политика Временного правительства по отношению к польским военнопленным подданным Центральных держав; вопрос о создании польских легионов и отношение поляков Сибири к созданию легиона в Омске; вопрос о принудительной мобилизации поляков с целью создания Польской армии и рабочих отрядов; вопрос о признании

²⁷ ГА РФ, Ф. Р-5122. Оп. 1. Д. 242. Л. 18 – 19.

²⁸ ГА РФ, Ф. Р-5122. Оп. 1. Д. 242. Л. 1 – 3 об.

²⁹ ГА РФ, Ф. Р-5122. Оп. 1. Д. 242. Л. 16 об.

правительством Сибири паспортов, выдаваемых полякам местными польскими организациями³⁰.

Исполнительный комитет польских организаций в Новониколаевске в докладе в Совет министров Временного Сибирского правительства отмечал, что война выдвинула польский вопрос. Участие поляков, очутившихся за рубежом в борьбе с немецкой коалицией должно способствовать созданию центральной организации, это стремление вылилось в создание ПНК в Париже. Польское общество в Сибири не может остаться равнодушным в деле возрождения своей родины, не может не принять участия в создании основ государственного строительства, показателем чего являются польские военные организации. Необходимо создание центрального органа, который мог бы быть подлинным отражением настроения польского общества в Сибири. По мнению некоторых польских организаций в Сибири во главе с Исполнительным комитетом в Новониколаевске такой орган может быть создан все-сибирским съездом представителей польских организаций. Исполнительный комитет польских организаций в Новониколаевске просил Сибирское правительство о предоставлении права созвать 1 –й Всесибирский съезд поляков в Новониколаевске, срок созыва которого намечен на 9 октября³¹.

1 сентября 1918 г. Исполнительный комитет польских организаций в Новониколаевске и Организационное бюро I съезда выступили с еще одним воззванием. В нем отмечалось, что комиссия, созданная Исполнительным комитетом учредила Организационное бюро съезда и призывала польские организации городов Сибири присылать своих представителей для подготовительной работы. Указывалось на необходимость провести перепись польского населения. Ставилась задача провести выборы делегатов 1 октября. Каждая польская организация имела право направить делегата на съезд, если ее численность составляла не менее 50 членов. Причем, организации, насчитывавшие 50 – 100 членов направляли 1 делегата, организации, насчитывавшие 150 – 200 членов направляли 2 делегатов, организации, насчитывавшие 250 – 300 членов направляли 3 делегатов и т. д. Каждая организация имела право кроме делегатов направить на съезд 1 «заслуженного» поляка в качестве «действительного члена» съезда. Открытие съезда намечалось в Новониколаевске на 9 октября. Было подобрано здание, где должен был проходить съезд. В заключение говорилось, что для делегатов было приготовлено жилье, а в Новониколаевске нет дефицита продовольствия. К воззванию прилагались обращение 20 июля исполнительного комитета польских организаций Новониколаевска, регламент и программа съезда³².

³⁰ ГА РФ, Ф. Р-5122. Оп. 1. Д. 242. Л. 19.

³¹ САУ, I. 122. 97. 32.

³² ГА РФ. Ф. Р5122-. Оп. 1. Д. 242. Л. 21.

I Всесибирский съезд поляков проходил в Новониколаевске с 11 по 21 октября 1918 г. (по другим данным с 8 по 24 октября). В нем участвовало около 300 делегатов из почти всех городов Сибири. Присутствовали председатель чехословацкого национального совета Глос и представитель эстонских организаций Кукк. В организации съезда в Новониколаевске активное участие принимал представитель поляков Енисейской губернии Карл Рипа. На съезде были оглашены приветствия от французского и английского консулов, чехословацкого национального совета, всесибирского комитета эстонских колоний и командующего польскими войсками в России³³. К сожалению, на Всесибирском съезде поляков в Новониколаевске не удалось решить противоречия между польскими организациями в Сибири.

Новониколаевск в годы Гражданской войны становится местом, где находилось руководство крупных польских общественных организаций.

В начале января 1919 г. в Новониколаевске состоялась конференция ПВК и командования польскими войсками, на котором был избран новый состав комитета: председателем стал генерал Жуковский, вице-председателем Садовский, секретарем Ольшанецкий, членами комитета Гинтовт, Сосинский и Янковский. Постоянное пребывание ПВК назначалось в Новониколаевске³⁴.

2 февраля 1919 г. в Омске в помещении «Огниска» состоялось заседание президиума ПВК под председательством генерала Жуковского. По результатам заседания его участники постановили оставаться в контакте с чехами, делать шаги для сближения с японцами. На заседании было решено ликвидировать издательство «Wiadomosci Polskie», а типографию перевести в Новониколаевск. Кроме того, руководство ПВК постановило перенести бюро из Екатеринбурга в Новониколаевск³⁵.

С ноября 1918 г. и до осени этого года в Новониколаевске, где находилась штабквартира польского командования, выходило 3 издания «Głos Polski», «Żołnierz Polski w Wschodniej Rosji» и «Harczerz Polski na Syberii». «Głos Polski» являлся главным органом «Польского военного комитета в России» и выходил под редакцией Рудольфа Кавчака. Газету издавало Центральное информационное бюро печати ПВК³⁶.

Польские печатные издания распространялись через киоски: возле штаба в Новониколаевске, киоск в Томске, железнодорожные киоски в Томске, Тайге

³³ Съезды, конференции и совещания социально-классовых, политических, религиозных, национальных организаций в Томской губернии (март 1917 – ноябрь 1918 гг.), *Часть 2. Томск* 1992, С. 308.

³⁴ САУ, I. 122. 97. 53; I. 122. 97. 29.

³⁵ САУ. I. 122. 97. 19.

³⁶ САУ. I. 122. 97. 25; I. 122. 97. 26.

и Нижнеудинске, у городского корпуса в Барабинске. «Głos Polski» можно было приобрести в киосках Омска и Тюмени³⁷.

Типография ПВК в Новониколаевске выполняла заказы штаба 5-й дивизии и печатала различные документы. Так, в типографиях ПВК в Новониколаевске и Иркутске печатались легитимационные свидетельства, которые выдавались полякам, желавшим выйти из российского подданства³⁸.

После занятия большевиками Казани, Симбирска и Самары польские отряды в октябре 1918 г. отступили к Уфе, а в качестве штаб-квартиры для польских формирований назначался Новониколаевск. 10 октября 1918 г. майор Чума отдал приказ об эвакуации польских отрядов в Новониколаевск³⁹, где польские части размещались на территории военного городка.

В середине октября 1918 г. первые польские транспорты двинулись из Уфы в Новониколаевск. Но в Уфе эвакуация была задержана. Под угрозой разоружения русское командование потребовало выделить силы для борьбы с большевиками⁴⁰. Благодаря помощи русских властей и чехословацкого командования поляки располагали в Новониколаевске большими казармами и плацем, а также могли использовать военный лагерь, который располагался неподалеку от города на берегу Оби⁴¹.

По воспоминаниям подпольщиков зимой 1918 г. в Новониколаевск «стали съезжаться поляки со всей Сибири». Военнопленных собрали в военном городке, с целью привлечь их в состав польской дивизии⁴². Настроения в кругах польского общества в Сибири были очень противоречивыми. Здесь существовали Комитеты помощи жертвам войны, существовали организации польских военных, сибирские поляки проявляли большой интерес к положению в Польше. Но когда раздались призывы о вступлении в польскую дивизию, то одни заговорили о том, что их сдерживает присяга, данная ранее, другие не хотели вмешательства во внутренние дела России.

³⁷ САУ. I. 122. 97. 82.

³⁸ ГАНО. Ф. Р1-. Оп. 3. Д. 174. Л. 585.

³⁹ W. Rezmer, *Generał Walerian Czuma, dowódca wojsk polskich we Wschodniej Rosji na Syberii* // Поляки в социокультурном пространстве сибирской деревни. Материалы Международной научно-практической конференции (Омск – Тара, 7 – 10 августа 2009 г.). Омск 2012, С. 117.

⁴⁰ J. Wiśniewski, *Wojsko Polskie we Wschodniej Rosji i na Syberii. 1918 – 1920*, w: W. A. Czarnecki, *Wspomnienia sapera z 5 dywizji Syberyjskiej ps. «Kotwicz»*. 1918 – 1921, Wrocław, 2011. S. 147.

⁴¹ Я. Висьневский, *Войско Польское в Сибири во время революции и гражданской войны в России* // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды. Сборник статей польских и российских исследователей. М., 2009. С. 232.

⁴² ГАНО. Ф. П5-. Оп. 7. Д. 33. Л. 5 – 4.

Вести о формировании в Сибири польской дивизии доходили до самых глухих мест. В дивизию из разных мест Сибири стали прибывать потомки польских повстанцев. В рядах дивизии служили сыновья польских предпринимателей. Повстанца 1863 года Ивана Красимовича Альбин Красимович, сын Ипполита Андронового Максимилиан, сын предпринимателя и издателя польской газеты в Новониколаевске Г. Ю. Булышко Генрих Генрихович Булышко⁴³. Капитан Булышко в 1919 г. являлся комендантом станции Новониколаевск⁴⁴.

Поляки, проживавшие в городах Сибири, стремились поддержать польских солдат. По воспоминаниям В. Маньковского, польская колония Томска поддержала создание 5-й польской дивизии и материально, и молодежь в большом количестве становилась в ее ряды⁴⁵. 19 ноября 1918 г. от делегата ПВК в Новониколаевске Скорного поступило 1891 руб. в пользу Польского Красного креста. Скорный отправил пожертвование от неизвестного в сумме 40 руб. на адрес госпиталя. В июле 1919 г. от кооператива «Дом польский» в Новониколаевске на нужды госпиталя поступило 2 тысячи рублей⁴⁶.

Сборы пожертвований в пользу польских войск, вечера в пользу польской армии и солдат инвалидов в 1918 – 1919 гг. проводили поляки в Томске, Омске, Петропавловске, Барнауле и Кургане.

Начальник штаба Польских войск в Восточной России и Сибири капитан Воликовский в докладе Галлеру 19 января 1919 г. оценивал численность польских войск в 8 тыс. человек⁴⁷.

По данным властей Новониколаевска на 26 марта 1919 года польскими частями было занято 13 барачных лагерей военнопленных и 8 барачных лагерей № 2, где проживало 7350 военных, еще 2301 человек проживали в городе в зданиях школ, гимназий, магазинов, кафе⁴⁸. Таким образом, в Новониколаевске находилось 9651 чел. польских военных.

Комендант интендатуры полковник Новаковский докладывал, что в конце июля 1919 г. 5-я дивизия насчитывала 1 тыс. офицеров и около 11 тыс. солдат⁴⁹. Таким образом, в Новониколаевске в 1919 году проживало от 3 до 6 тыс.

⁴³ Информация от внука И. М. Красимовича С. Ф. Корытковского получена автором 1997. 23.10; ГА РФ. Ф. Р-3333. Оп. 4. Д. 709. Л. 3; ГАНО. Ф. Р-1. Оп.1. Д. 492. Л. 39.

⁴⁴ S. Bohdanowicz, dz. cyt., s. 36.

⁴⁵ W. Mańkowski, *Polacy w Tomsku w latach 1910 – 1921*// Sybirak. 1938. № 3 (15). S. 49.

⁴⁶ САУ. I. 122. 91. 173.

⁴⁷ J. Neja, *Charakterystyka środowiska V dywizji strzelców polskich na Syberii // Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, Wrocław 1998, s. 278.

⁴⁸ ГАНО. Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 344. Л. 38 – 38 об.

⁴⁹ D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we Wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918 – 1920*, Olsztyn 2009, s. 244.

гражданского польского населения и примерно 10 тыс. польских военных. В этот период в городе находилась самая крупная польская колония за Уралом, а доля поляков в Новониколаевске приближалась к 10% населения города.

Большое значение командование дивизии придавало культурно-просветительской работе среди личного состава дивизии. По воспоминаниям Р. Дыбосского в июле 1919 г., когда он прибыл в дивизию с Дальнего Востока, культурно-просветительская комиссия при командовании дивизии уже работала, и вскоре Дыбосский возглавил ее деятельность⁵⁰.

В Новониколаевске был открыт Польский солдатский клуб, где солдаты могли поужинать, выпить чаю или кофе. В клубе играл полковой оркестр, проходили лекции и беседы. Клуб посещали офицеры и их жены. Из газет в клубе можно было прочитать русскую прессу, польские «Echo Harbińskie» и «Żołnierz Polski w Wschodniej Rosji»⁵¹.

К сожалению не все гладко было в отношениях польских военных с населением Новониколаевска. Газета «Алтайский день» 23 октября 1919 г. сообщила о приказе начальника штаба польских войск, где было распоряжение польским частям, запрещающее впредь реквизировать сено, как у привозящих в город крестьян, так и у частных лиц, делающих заготовки на зиму⁵².

По сообщению газеты «Заря» 5 марта 1919 г. действия польских войск по отношению к мирному обывателю далеко не союзнические. Это скорее завоеватели в покоренной ими стране. В Новониколаевске на складе Нобеля явились две женщины и предъявили записку, выданную одной из местных частей польской военной организации, стали требовать отпуска керосина. Так как отпуск всех нефтяных продуктов производится по карточкам управления делами комитета по топливу (Обенитона), то приказчик отказал. Одна из женщин заявила, что за керосином придет ее муж. На следующий день в склад явились два военных поляка, приказчик вновь отказал, один из военных ударил приказчика, на следующий день явился наряд из вооруженных 8 поляков, без ордера арестовали приказчика и увели в застенок польской полевой жандармерии. В своей заметке А. Сазонов отмечает, что ему понятна паника новониколаевцев, когда прошел слух что от них увозят родных сибирских стрелков «лучше бы увели поляков в тот же Ирбит и Тюмень»⁵³.

В распоряжение польских войск в Новониколаевске перешла значительная часть домов. В Новониколаевске в распоряжение польской дивизии переходят:

⁵⁰ R. Dyboski, *Szabla i duch (na Syberji czternaście lat temu) // Sybiracy. 1918 – 1933. Ku upamiętnieniu 15-jej rocznicy powstania wojska polskiego na Syberji*, Warszawa: Drukarnia naukowa w Warszawie, b.r. s. 14.

⁵¹ S. Bohdanowicz, *dz. cyt.*, s. 43.

⁵² *Алтайский день. 23.1919 октября.*

⁵³ САУ, I. 122. 97. 29.

конюшни Кривцовой, помещения по улицам Гудимовской и Гондати, которые были отведены в распоряжение начальника штаба 5-й польской дивизии. В сентябре 1919 г. в распоряжение начальника штаба 5-й польской дивизии переходит здание цирка на Базарной площади⁵⁴.

Нахождение в городе большого количества военных создавало большие неудобства и трудности для населения, особенно для работы школ. В 1919 г. из 14 школьных зданий в Новониколаевске шесть находились в распоряжении польских войск: школы на улицах Красноярская, Вагановская и Будаговская были заняты лазаретами польских войск. В школе на улице Александровской располагался штаб польских войск, в здании Высшего начального училища находился штаб 5-й дивизии польских войск, а в школе на улице Змеиногорской находилась офицерская школа польских войск⁵⁵.

30 мая 1919 г. в Городскую управу было направлено письмо, где говорилось, что 30 мая в Учительском институте состоялось совещание «начальствующих средних учебных заведений и заведующих высших начальных училищ» Новониколаевска. На совещании говорилось об условиях возобновления учебных занятий «в будущем учебном году», ввиду того, что школьные помещения заняты под постой главным образом польских войск. Совещание решило через делегата ходатайствовать в Омске по вопросу освобождения помещений от постоя⁵⁶.

12 июня 1919 г. управа Новониколаевска в письме министру народного просвещения отмечала, что учебные средние и низшие заведения в городе вследствие реквизиции для нужд военного ведомства и польских войсковых частей оказались в тяжелом положении. В течение истекшего года учебные заведения занимались по два и три в одном здании, а некоторые должны были отменить занятия. Польскими войсками было занято шесть больших зданий начальных школ, три гимназии, два наемных помещения начальных школ, здание Высшего начального училища и помещение Учительского института. Под лазареты заняты три больших здания начальных школ. Кроме того, в частных домах города «более значительные помещения отведены, главным образом, для польских учреждений» и многие учебные заведения находятся под угрозой полного закрытия в будущем учебном году⁵⁷.

В ноябре 1919 г. от постоя польских частей были освобождены казармы Остановочного пункта за линией Омской железной дороги, где, по данным квартирмейстера 5-й польской дивизии в корпусах № 1,2 и 7 размещалось

⁵⁴ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 96. Л. 151.

⁵⁵ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 258. Л. 133.

⁵⁶ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 278. Л. 180.

⁵⁷ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 278. Л. 185.

1750 человек и 400 лошадей. В помещении Солдатского клуба в доме Захарова размещалось 200 человек⁵⁸.

В городе польские военные занимали здания коммерческого клуба и 10-го приходского смешанного училища. В здании коммерческого клуба в зрительном зале занималась музыкальная команда во главе с капельмейстером 3-го полка. В верхних этажах здания помещались конюхи польских войск⁵⁹.

К сожалению, пребывание польских военных в городе было связано с различными скандалами, в которых были замешаны польские солдаты и офицеры. Так, в здании Коммерческого клуба была похищена аппаратура для электрического освещения, а в училище пропали хрустальные чернильницы, бронзовые перочистки, книги и другое имущество. Городская управа 15 марта 1919 г. в своем обращении к представителю французской миссии просила содействия «к прекращению бесчинств польских частей»⁶⁰.

12 марта 1919 года начальник Штаба польских войск сообщал в Городскую управу, что зал Коммерческого клуба освобожден и предоставлен в распоряжение Городской управы⁶¹.

21 марта 1919 г. в акте приемки здания Коммерческого клуба старшина Шалль указал, что польские войска самовольно захватили «движимое имущество клуба, причем часть этого имущества поломана и приведена в негодность, а часть совершенно вывезена из клуба...»⁶².

В записке начальнику гарнизона Новониколаевска 24 октября 1919 г. отмечалось, что городская управа приобрела лагеря 17-го полка на берегу Оби, где летом проживали польские войска, и приступила к оборудованию помещений под химический завод. Далее отмечалось, что «солдаты польской армии продолжают ездить в лагеря, где ломают полы, окна и прочие материалы и увозят их». Городская управа просила принять меры к недопущению расхищения городского имущества и обращалась с подобной просьбой и к начальнику польских войск. Начальник штаба Польской дивизии майор Хлусевич 8 ноября 1919 г. «сделал соответствующее распоряжение воинской части, которая была расквартирована в лагере»⁶³.

Городской голова Новониколаевска 25 сентября 1919 г. сообщал министру внутренних дел, что город перегружен населением, и разместить тысячу воткинцев можно при условии выселения коренных жителей. Ввиду скученности населения в городе началась эпидемия тифа. Городской голова просил

⁵⁸ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 96. Л. 102.

⁵⁹ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 96. Л. 234.

⁶⁰ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 307. Л. 17 – 18об.

⁶¹ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 355. Л. 52.

⁶² ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 96. Л. 169об.

⁶³ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 339. Л. 26 – 26 об, 47.

объявить въезд в Новониколаевск воспрещенным и считать недопустимым формирование в городе новых воинских частей⁶⁴. Власти Новониколаевска и представители общественности в лице городского головы, управляющие банками, председатель биржевого комитета обратились к председателю Совета министров с письмом. В письме говорилось, что ежедневное прибытие в город войсковых частей и беженцев в связи с отсутствием помещений создают угрожающее положение. Войсковые части самовольно захватывают помещения, а тем временем в городе «развивается эпидемия тифа». Власти города выступили с ходатайством о приостановлении движения через Новониколаевск войсковых частей и беженцев и о выводе тех частей, которые «...еще не размещены и живут в вагонах при станции на путях железной дороги, а также тех войск, которые размещены в городе слишком плотно и части национальных войск»⁶⁵.

Осенью 1919 г. в Новониколаевске сложилось тяжелое положение с топливом. В октябре 1919 г. исполнявший обязанности помощника интенданта 5-й дивизии поручик Пеховский обратился с просьбой отпустить из городского склада до установления зимнего пути или за наличный расчет 40 сажень дров, необходимых для хлебопекарни 5-й дивизии. Просьба отклонена «за неимением дров». Подобным образом была отклонена просьба об отпуске дров интенданства 5-й дивизии⁶⁶. 12 ноября 1919 г. начальник хозяйственной части 1-го полка им. Костюшко обратился в городскую управу с просьбой о выделении 150 пудов каменного угля, но данная просьба также не была удовлетворена. Угля для продажи не было⁶⁷.

В Новониколаевске было организовано три контрразведки: русская, чехословацкая и польская. В полевой жандармерии польских войск, которая располагалась в Новониколаевске на Вокзальной улице, в 1919 г. служило 5 офицеров, 40 унтер-офицеров и 50 солдат⁶⁸.

Злоупотребления со стороны польской жандармерии вызывали жалобы жителей Новониколаевска. Так, Управление Новониколаевской городской милиции в 1919 г. сообщало о незаконных обысках, которые проводили в городе польские военные. 23 марта 1919 г. польские военные, находясь в нетрезвом состоянии, и не предъявляя ордеров, произвели обыск в квартире жителя Новониколаевска К. Я. Злобина. В результате незаконного обыска у Злобина

⁶⁴ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 258. Л. 160.

⁶⁵ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 258. Л. 188.

⁶⁶ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 340. Л. 222, 199.

⁶⁷ ГАНО, Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 340. Л. 283 – 284.

⁶⁸ И. В. Нам, Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и Гражданской войны (1922 – 1917 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Часть II, Томск 2008, С. 890.

было конфисковано имущество. По сообщению Начальника Ипподромского участка городской милиции Новониколаевска жительница Новониколаевска Е. А. Костылева была необоснованно обвинена в краже 6000 рублей. По сведениям, полученным полицией Новониколаевска, деньги принадлежали подпоручику 2-го Польского полка Ясковскому, который пьянствовал, в результате чего пропали казенные деньги⁶⁹.

Барон А. Будберг в своем дневнике 6 сентября 1919 г. отмечал, что много жалоб поступало «на безобразия и насилия, чинимые польскими войсками в районе Новониколаевска», которые выражались в грабежах, насильственной фуражировке. Поляки рассчитывались с населением по ничтожным ценам, захватывали эшелоны и баржи с грузами⁷⁰.

Польский очевидец событий Р. Дыбоский вспоминает о выставке 180 самоваров, привезенных в качестве трофеев, ограблении поезда американского Красного Креста⁷¹. Другой мемуарист П. Смолик несколько раз наблюдал триумфальное возвращение польских батальонов, которые гнали стада скота и лошадей и везли обозы с добычей⁷².

По воспоминаниям Денисова в январе 1919 г. поляки несли охрану Новониколаевска, и выезжали в ближайшие деревни на подавление крестьянских восстаний. По возвращении из похода поляки приводили коров, свиней, а также перины и подушки, которые распродавались на базаре⁷³. Польские солдаты по возвращении из экспедиций перепродавали торговцам на базаре, китайцам награбленное добро: полушубки, самовары, одежду. Командование издало приказ о том, что семьи польских офицеров и солдат могут приобретать дойных коров и целые стада скота паслись в окрестностях Новониколаевска под охраной польских военных⁷⁴.

8 сентября 1919 г. городская управа Новониколаевска обратилась к начальнику польских войск с просьбой отдать распоряжение о прекращении пастьбы скота польских войск на местах без разрешения управы, выбранных для пастьбы скота польских войск, так как будет отведено особое место для

⁶⁹ 10 лет на службе городу: Новониколаевская Городская Дума в документах и материалах: 1909 – 1919, Новосибирск 2008, С. 489.

⁷⁰ А. Будберг, Дневник белогвардейца (колчаковская эпопея) // Дневник белогвардейца. Новосибирск 1991, С. 307.

⁷¹ R. Dyboski, *Siedem lat w Rosji i na Syberji (1915 – 1921)*, Kraków – Lublin 1922, s. 125.

⁷² P. Smolik, *Przez lądy i oceany (sześć lat na Dalekim Wschodzie)*, Warszawa – Kraków, b.r., s. 109.

⁷³ ГАНО. Ф. П-5. Оп. 3. Д. 145. Л. 5.

⁷⁴ W. Rezmer, *Wieś syberyjska w relacjach i wspomnieniach Polaków-żołnierzy 5 dywizji strzelców polskich (1919 – 1921)* // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Материалы VII Международной научно-практической конференции. Часть 1. Омск, 2008. С. 298.

выпаса. Пастух Центральной части Ф. Владыкин в своем заявлении отмечал, что на отведенное для табуна Центрального участка место стали пригонять для выпаса польские пастухи⁷⁵.

Людские потери, которые несли польские войска в ходе экспедиций против партизан, отражались на моральном состоянии польских солдат. По воспоминаниям С. Богдановича похороны первых погибших польских солдат в Новониколаевске превратились в настоящую манифестацию, в которой участвовало командование дивизии и представители союзных армий⁷⁶.

По словам Ю. Биркенмайера, даже у старых солдат сердца обливались кровью, когда они шли вслед за огромной похоронной процессией с телами убитых, тянущейся по улицам Новониколаевска на военное кладбище⁷⁷.

Моральное разложение нашло выражение в пьянстве, особенно среди офицеров штурмового батальона. 16 декабря 1918 г. Чума отдал приказ, так как в шинке на улице Кузнецкой 9 (Малорусская столовая) было несколько случаев нарушения общественного порядка со стороны военнослужащих, то по данному приказу запрещалось там покупать алкоголь⁷⁸.

Начальник штаба Лихтарович 27 апреля 1919 г. выпустил обращение по поводу того, что солдаты напиваются водкой и самогонкой в Нахаловке (район на берегу Оби). В ночь на 17 апреля в драке солдат 3-го полка и улан был убит улан Янковский. Приказом начальника штаба польским солдатам запрещалось посещение Нахаловки⁷⁹.

Другой проблемой, с которой столкнулось командование польской дивизии, являлись многочисленные браки солдат и офицеров с местными женщинами. По нашим данным, в костеле Новониколаевска за 1915 - 1916 гг. было совершено 26 бракосочетания представителей польской общины, но браки с военнопленными не зафиксированы. За 1917 г. из 46 браков 12 (26%) – это были браки с подданными Германии и Австро-Венгрии, которые были военнопленными или военнообязанными, за 1918 г. из 131 бракосочетания браков с подданными Германии и Австро-Венгрии насчитывалось уже 31 (23,6%), а за 1919 г. из 151 бракосочетания браков с подданными Германии и Австро-Венгрии насчитывалось 61, что составляло 40% всех бракосочетаний⁸⁰.

Данные браки стали столь частыми, что командование вынуждено было их запретить специальным приказом. По воспоминаниям С. Богдановича ле-

⁷⁵ ГАНО. Ф. Д97-. Оп. 1. Д. 352. Л. 118 – 119.

⁷⁶ S. Bohdanowicz. *Ochotnik*. Warszawa, 2006, s. 52.

⁷⁷ J. Birkenmajer, *Polska dywizja w tajgach Syberii*, Kraków 2015, s. 51.

⁷⁸ САВ. I. 122. 91. 758.

⁷⁹ САВ. I. 122. 91. 758. 84

⁸⁰ Подсчитано по: ГАНО. Ф. Д156-. Оп. 1. Д. 2857. Л. 83 – 200.

том 1919 г. в Новониколаевске почти ежедневно праздновались свадьбы и «... польское войско кишело женщинами и детьми. Многие женились на русских женщинах и в войске появились русские семьи»⁸¹. Наличие большого количества женщин и детей в рядах польских формирований в Новониколаевске затруднял их эвакуацию.

Польские войска находились в Новониколаевске до их эвакуации, которая проходила в очень сложных условиях. Она началась в конце ноября 1919 г., когда войска большевиков были уже в районе Барабинска.

Переходя к выводам, отметим, что с началом Первой мировой войны меняется состав польского населения Новониколаевска. Среди польского населения города значительную часть стали составлять беженцы и военнопленные. После расположения в Новониколаевске польских военных формирований в городе формируется крупнейшая польская колония за Уралом. Тысячи поляков, воевавших на стороне Германии, и ее союзников, оказались в лагерях военнопленных на территории России. В сентябре 1914 г. военнопленные стали прибывать в Сибирь. Главный вопрос, который возникает с прибытием военнопленных перед местной властью и общественностью – это материальное положение пленных и удовлетворение их материальных и духовных нужд. В положительную сторону положение военнопленных изменилось после Февральской революции 1917 г. После Февральской революции в России возникают союзы и объединения польских военных, которые создаются поляками – военными и в сибирских городах. Союзы военных поляков стали основой формирования польских военных частей на территории России. Весной 1919 г. польские военные части, переправленные в Новониколаевск, соединились в единую 5-ю дивизию польских стрелков. История польских вооруженных формирований в Сибири позволяет сделать вывод, что события Первой мировой войны, Революции в России, образования независимой Польши с одной стороны способствовали подъему патриотических чувств среди поляков Сибири, с другой стороны среди поляков, как и в русском обществе в целом углубились социальные и политические противоречия и конфликты. К этому следует добавить конфликты польских военных с населением города, ухудшение положения с топливом и продовольствием, начало эпидемии тифа от чего страдало как гражданское население, так и военные.

Ключевые слова: польское население, польские военные формирования, Новониколаевск, Гражданская война

⁸¹ S. Bohdanowicz, *Ochotnik*, Warszawa 2006, s. 61.

Streszczenie

Ludność polska i polskie formacje wojskowe w Nowonikołajewsku w czasie wojny domowej w Rosji (1917 – 1920)

Na podstawie danych archiwalnych i opublikowanych Autor artykułu przedstawił zmiany, jakie zaszły w składzie polskiej ludności Nowonikołajewska od początku I wojny światowej. Zwrócił uwagę, że zmiany, jakie zaszły w składzie polskiej ludności miasta w czasie wojny domowej, napływem polskich uchodźców i jeńcami wojennymi. Artykuł dotyczy działalności polskich organizacji publicznych (PKW i KNP) w udzielaniu pomocy w ucieczce, pomocy w ucieczce. W centrum zainteresowania polskich organizacji publicznych na Syberii była kwestia tworzenia polskich oddziałów zbrojnych w regionie, więc rozważałem Polaków Syberii w Nowonikołajewsku, gdzie ten problem był jednym z głównych. Ważnym zadaniem pracy było pokazanie, jak Nowonikołajewsk staje się siedzibą dla pełnych odkurzaczy. Artykuł analizuje relacje wojska polskiego z mieszkańcami miasta. Ujawniono czynniki wpływające na klimat moralny w polskich jednostkach wojskowych w Nowonikołajewsku.

Słowa kluczowe: *ludność polska na Syberii, polskie formacje wojskowe, Nowonikołajewsk, wojna domowa*

Summary

Polish population and Polish military formations in Novonikołajewsk during the civil war in Russia (1917 – 1920)

On the basis of archival and published data, the author of the article presented the changes that had occurred in the composition of the Polish population of Novonikołajevsk since the beginning of World War I. He pointed out that the changes that had taken place in the composition of the city's Polish population during the civil war were caused by the influx of Polish refugees and prisoners of war. The article concerns the activities of Polish public organizations (PKW and KNP) in providing help in escape, help in escape. The focus of Polish public organizations in Siberia was the creation of Polish armed units in the region, so I considered the Poles of Siberia in Novonikołajevsk, where this problem was one of the main problems. An important task of the work was to show how Novo-Nikolaevsk becomes the seat for full vacuum cleaners. The article analyzes the relations of the Polish army with the inhabitants of the city. Factors influencing the moral climate in Polish military units in Novonikołajewsk were revealed.

Keywords: *Polish population in Siberia, Polish military formations, Novonikołajewsk, civil war*

Bibliografia

Archiwalia

Centralne Archiwum Wojskowe (Warszawa)

Wojsko Polskie na Syberii

Polski Komitet Wojenny na Syberje

Государственный архив Российской Федерации (Москва)

Ф. Р-3333. Оп. 4. Д. 709.

Ф. Р- 5111. Оп. 1. Д. 29.

Ф. Р-5122. Оп. 1. Д. 242.

Государственный архив Новосибирской области (Новосибирск)

Ф. Д-97. Оп. 1. Д. 96, Д. 195, Д. 258, Д. 265, Д. 278, Д. 284, Д. 307, Д. 339 – 340, Д. 344, Д. 347, Д. 352, Д. 355.

Ф. Д-156. Оп. 1. Д. 2857.

Ф. П-5. Оп. 7. Д. 33.

Ф. П-5. Оп. 3. Д. 145.

Ф. Р-1. Оп. 3. Д. 174.

Ф. Р-1. Оп.1. Д. 492.

Ф. Р-1133. Оп. 1. Д. 164, Д. 166, Д. 168, Д. 169, Д. 173 - 175, Д. 178, Д. 180.

Государственный архив Томской области (Томск)

Ф. 7. Оп. 1. Д. 5, Д. 12, Д. 88, Д. 97.

Периодическая печать

Алтайский день. 1919. 23 октября.

Źródła drukowane

Весь Новониколаевск. Адресно-справочная книга на 1924 – 1925 год. С краткой историей и планом города, Новониколаевск 1925,

10 лет на службе городу: Новониколаевская Городская Дума в документах и материалах: 1909 – 1919, Новосибирск: Центр архив. технологий, 2008.

Национальные меньшинства Томской губернии. Хроника общественной и культурной жизни. 1885 – 1919 / Кутилова Л. А., Нам И. В., Наумова Н. И., Сафонов В. А. Томск: Изд-во ТГУ, 1999.

Съезды, конференции и совещания социально-классовых, политических, религиозных, национальных организаций в Томской губернии (март 1917 – ноябрь 1918 гг.). Часть 2. Томск, 1992.

Wspomnienia

Bohdanowicz S, *Ochotnik*, Warszawa: Ośrodek Karta, 2006. 264 s.

Czarnecki W. A. *Wspomnienia sapersa z 5 dywizji Syberyjskiej ps. «Kotwicz»*. 1918 – 1921, Wrocław: Franciszkańskie wydawnictwo Św. Antoniego, 2011. 153 s.

Dyboski R, *Siedem lat w Rosji i na Syberji (1915 – 1921)*. Kraków, Lublin: Gebetner i Wolf, 1922. 6, 253 s.

Dyboski R., *Szabla i duch (na Syberji czternaście lat temu)*, w: *Sybiracy. 1918 – 1933. Ku upamiętnieniu 15-iej rocznicy powstania wojska polskiego na Syberji*, Warszawa, b.r. s. 13 – 16.

Mańkowski W. *Polacy w Tomsku w latach 1910 – 1921*, „Sybirak” 1938. № 3 (15), s. 41 – 54.

- Smolik P, *Przez łądy i oceany (sześć lat na Dalekim Wschodzie)*, Warszawa – Kraków, b. r.
- Будберг А. *Дневник белогвардейца (колчаковская эпопея) // Дневник белогвардейца.* Новосибирск: Новосибирское книжное издательство 1991, С. 163 – 322.

Monografie i artykuły naukowe

- Birkenmajer J., *Polska dywizja w tajgach Syberii*, Kraków: Cztery Strony, 2015,
- Neja J., *Charakterystyka środowiska V dywizji strzelców polskich na Syberii*, w: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, Wrocław 1998, s. 277 – 284.
- Radziwiłłowicz D., *Polskie formacje zbrojne we Wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918 – 1920*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2009.
- Rezmer W., *Wież syberyjska w relacjach i wspomnieniach Polaków-żołnierzy 5 dywizji strzelców polskich (1919 – 1921) // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития.* Материалы VII Международной научно-практической конференции. Часть 1. Омск, 2008. С. 292 – 303.
- Rezmer W., *Generał Walerian Czuma, dowódca wojsk polskich we Wschodniej Rosji na Syberii // Поляки в социокультурном пространстве сибирской деревни.* Материалы Международной научно-практической конференции (Омск – Тара, 7 – 10 августа 2009 г.). Омск 2012. С. 112 – 125.
- Wiśniewski J., *Wojsko Polskie we Wschodniej Rosji i na Syberii. 1918 – 1920*, w: Czarniecki W. A., *Wspomnienia sapera z 5 dywizji Syberyjskiej ps. «Kotwicz». 1918 – 1921*, Wrocław, 2011. s. 143 – 153.
- Булыгин Ю. С., Дьяченко Ю. С., Скубневский В. А., *Население // Барнаул. Энциклопедия.* Барнаул, 2000. С. 198 – 199.
- Висьневский Я., *Wojsko Polskie w Sibiri во время революции и гражданской войны в России // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды.* Сборник статей польских и российских исследователей, Москва, Институт славяноведения РАН 2009. С. 217 – 259.
- Колоткин М. Н., *Комитет иностранных коммунистов // Энциклопедия Новосибирск.* Новосибирск, 2003. С. 431.
- Нам И. В., *Национальные меньшинства Сибири и Дальнего Востока в условиях революции и Гражданской войны (1917 – 1922 гг.)*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Часть I – II Томск 2008.
- Недзелюк Т. Г., *Конфессиональное сообщество католиков Сибири: влияние мировоззрения на повседневную жизнь (1830 – 1917 гг.)*. Новосибирск: Изд-во СибАГС, 2016.
- Фабрика Ю. А., *«Новониколаевск переобременен войсками...» (Новониколаевск и новониколаевцы в Первой мировой войне 1914 – 1918 гг.) // Сибирь и войны XIX – XX веков.* Тезисы Всероссийской (с международным участием) научной конференции (г. Новосибирск, 8 -10 июня 2014 г.). Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2014. С. 103 – 106.
- Шумилова Э. Е., *Немцы в восприятии горожан Западной Сибири в 1914 – 1917 гг. // Сибирь и войны XIX – XX веков.* Тезисы Всероссийской (с международным участием) научной конференции (г. Новосибирск, 8 -10 июня 2014 г.). Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2014, С. 129 – 131.

Jan Wiśniewski*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ORCID: 0000-0002-2385-5867

STRUKTURA I ORGANIZACJA WOJSK POLSKICH NA DALEKIM WSCHODZIE W 1920 ROKU**

Na początku grudnia 1919 roku rozpoczęła się ewakuacja Wojsk Polskich z Nowonikołajewska (obecnie Nowosybirsk). Polskie oddziały miały stanowić ariergardę wycofujących się z Syberii na rosyjski Daleki Wschód sił sprzymierzonych, złożonych z trzech dywizji Korpusu Czechosłowackiego, pułku wojsk rumuńskich, batalionu jugosłowiańskiego, i batalionu łotewskiego¹. Stanowiąca

* Jan Wiśniewski – doktor nauk humanistycznych, wykładowca w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Specjalizuje się w historii I wojny światowej, wojny domowej w Rosji oraz współczesnych konfliktów zbrojnych na obszarze byłego ZSRR. Stypendysta m.in. PAU – Fundacji Lanckorońskich i Narodowego Centrum Nauki. Prowadzi również badania dotyczące represji komunistycznych wobec szkolnictwa katolickiego w PRL. Autor trzech monografii i edycji źródłowych oraz ponad pięćdziesięciu artykułów naukowych w czasopiśmie krajowych i zagranicznych.

** Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego nr 2017/25/B/HS3/02877 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

¹ I. Șerban, *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (I), „Apulum” XXXVI, s. 449-460; Э. Екабсонс, В. Щербинскис, *Участие Лотышей в военных формированиях Белых во время гражданской войны в России 1917-1920*, w: *Россия и Балтия. Народы и страны. Вторая половина XIX – 30-е гг. XX в.*, Москва 2000, С. 88-89; J. Freimanis, *Kāda Troickas bataljona kareivja gaitas svešumā un dzimtenē*, „Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls” 2002, nr 4, s. 131-150; I. Șerban, *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (II), „Apulum” XXXVII, s. 155; V. Cădere, *Însemnările șefului de misiune*, doc. D. Ivănescu și S. Ivănescu, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 139-190; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанком рату у Русји*, Београд 2005, s. 83-151; D. Ivănescu, *Repatrierea voluntarilor și a prizonierilor de război români din Siberia*, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 95-118; Я. Висьневский, *Войско Польское в Сибири во время революции и гражданской войны в России // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды. Сборник статей польских и российских исследователей*, Москва, Институт славяноведения РАН 2009. С. 217 – 259; Я. Висьневский, *Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 – март 1919 гг.)*, // *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспективы развития*, Omsk 2010, cz. I, С. 288-298. Batalion Litewski, wchodzący w skład Wojsk Polski na Syberii z powodu agitacji bolszewickiej zbuntował się 25 listopada 1919 roku i przeszedł na stronę sowiecką.

główne zgrupowanie sił - 5 Dywizja Strzelców Polskich, w ciężkich bojach (walki koło stacji Tutalskaja, Litwinowo i Tajga) i w trudnych zimowych warunkach (mrozy sięgające -40°C) dotarły w okolice Krasnojarska, gdzie na skutek rozkazów dowódcy sił sprzymierzonych na Syberii gen. Pierra Maurice Janiña i postawy części dowództwa Korpusu Czechosłowackiego, została 10 stycznia 1920 roku zmuszona do kapitulacji pod stacją Klukwiennaja².

Wielu polskich oficerów i żołnierzy z oddziałów, które skapitulowały pod Klukwiennają, nie chciała się pogodzić z decyzją o kapitulacji. Rozwiązaniem pozostały ucieczki na własną rękę dalej na wschód. Wobec szczupłości swych sił bolszewicy nie byli w stanie przeciwstawić się ucieczkom większych grup. Mogli jedynie zatrzymywać pojedynczych polskich oficerów i żołnierzy. W tym momencie spóźnioną pomoc okazali żołnierze i dowódcy Korpusu Czechosłowackiego, którzy pozwolili polskim uciekinierom na schronienie się w swych wagonach³. Dzięki temu blisko 300 polskich oficerów i żołnierzy uniknęło niewoli bolszewickiej.⁴ Część żołnierzy polskich przedostała się wraz z wycofującymi się oddziałami rosyjskimi (resztki armii gen. Władimira Kappela) polnymi drogami do Mandżurii⁵. Niewielkim grupkom udało się przedostać również przez stopy Mongolii, gdzie pomocy często udzielali im kozacy lub Buriaci⁶. Celem Polaków było dotarcie do obsadzonej przez polską załogę placówki dowodzonej przez chor. Antoniego Lerneta – Punktu Kontrolnego na stacji Mandżuria⁷, a później dalej do Punktu Zbornego w Harbinie (komendant kpt. Ryszard Zakrzewski) lub do Przedstawicielstwa Dowództwa Wojska Polskiego (DWP) we Władywostoku. W obydwu tych miastach tj. Harbinie i Władywostoku znajdowały się znaczne zapasy materiałów wojskowych oraz środki finansowe⁸. Ponadto do Harbina

K. Navakas, *Sibiro Lietuvių Batalionas Vytauto Didžiojo vardo*, „Mūsų Žinynas”, Kaunas 1922, nr 8, s. 373-399; P. Linkevičius, *Lietuviai Sibire*, [w:] *Karo archyvas*, 1925, t. 1, s. 25-71; V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918-1920*, Vilnius 1998, s. 166-200, J. Wiśniewski, *Oddziały litewskie u boku wojsk polskich na Syberii w latach 1918-1920*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2013, nr 2, s. 7-28; J. Wiśniewski, *Lietuvos kariniai daliniai Sibire 1918-1920 metais (Politiniai ir kariniai klausimai)*, „Karo archyvas” 2015, nr XXX, s. 44-76.

² H. Bagińskiego, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990, s. 585-586; S. Wojstowski, *O polskiej legii syberyjskiej – artykuły*, Warszawa 1937, s. 577.

³ S. Biegański, *Polacy na Syberii*, Warszawa 1928, s. 64.

⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), Fond „Sibírské archívy” (FSA), Archiv pplk dr M. Hessa, k. 11. Pismo pplk dr Hessa do Targowskiego z dn. 19 marca 1920 r.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Wojsko Polskie na Syberii (WP na Syberii) I.122.91.74, Sprawozdanie z sytuacji politycznej na Dalekim Wschodzie z dn. 1 lutego 1920 r.

⁶ Archiwum Akt Nowych (AAN), Attachés wojskowi, A-II 105/10, Pismo z maja 1920 (podpis nieczytelny)

⁷ CAW, Komisja Likwidacyjna WP na Syberii (KLWP), I.122.92.2. Raport ppor. Lerneta dla MSWoj. z dn. 2 maja 1922 r.

⁸ CAW, WP na Syberii I.122.91.125. Wykaz stanu pododdziałów WP w Harbinie z dnia

dotarła ewakuowana Baza Intendentury Wojska Polskiego. W Harbinie stał również polski Pociąg Sanitarny nr 9, który zdołano wcześniej ewakuować z Irkucka⁹. Pozwalało to myśleć o pomocy dla żołnierzy, a nawet o odtworzeniu polskich jednostek wojskowych na terenach będących cały czas pod kontrolą państw sojuszniczych. Szef Przedstawicielstwa DWP we Władywostoku płk inż. Józef Burhardt na podstawie informacji uzyskanych od uciekinierów oceniał, iż bolszewickiej niewoli uniknęło około 1 tys. oficerów i żołnierzy oraz 300 rodzin wojskowych¹⁰. Trzeba również pamiętać, że na terenie nie pozostającym pod kontrolą wojsk czy partyzantów bolszewickich na rosyjskim Dalekim Wschodzie były rozmieszczone jeszcze inne Punkty Zborne w następujących miastach: Błagowieszczeńsku, Czycie i Chabarowsku. W każdym z nich stacjonowała grupa żołnierzy dowodzonych przez oficera. Zostały one zlikwidowane na przełomie stycznia i lutego 1920 roku¹¹.

W dniach 9 i 15 lutego 1920 roku do portu w Szanghaju wpłynęły statki „Amazone” i „Persia”, na których pokładach znajdowali się członkowie misji Wysokiego Komisarza Rzeczypospolitej Polskiej i ministra pełnomocnego na Syberię i Daleki Wschód Józefa Targowskiego¹² (późniejszy poseł polski w Japonii). W oficjalnej tytularze i randze – niespotykanej w polskiej hierarchii służb dyplomatyczno-konsularnych – prawdopodobnie wzorowano się na misji przedstawiciela władz czechosłowackich wysłanego na Syberię w latach 1919-1920 Františka Václava Krejčego, który uzyskał bardzo szerokie pełnomocnictwa do działania i podejmowania decyzji od władz w Pradze¹³. Komisarzowi towarzyszyło siedmiu urzędników Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Czterech dyplomatów: radca poselstwa baron

3 marca 1920 r.; CAW, WP na Syberii I.122.91.36, Wykaz stanu Placu Zbornego w Harbinie z 3 kwietnia 1920 r.; CAW, WP na Syberii I.122.91.47. Protokół z posiedzenia Komisji Ewakuacyjnej z dnia 30 kwietnia 1920 r. Pododdział stacjonujący w Punkcie Zbornym w Harbinie nazywany był również Kompanią Reprezentacyjną WP w Harbinie.

⁹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.36 Raport komendanta Punktu Zbornego w Harbinie z 2 kwietnia 1920 r.

¹⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.74, Sprawozdanie z sytuacji politycznej na Dalekim Wschodzie z dn. 1 lutego 1920 r.

¹¹ CAW, L. Russsyan, *Wojsko Polskie na Syberii*, w: *Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej (1904-1921)*, Warszawa 1937 (maszynopis), s. 168-169.

¹² Józef Targowski – (ur. 1883) był znanym działaczem w środowisku ziemiańskim. Ukończył w Wiedniu Wyższą Szkołę Rolniczą, a potem przyrodniczo-rolnicze wykształcenie uzupełnił w Niemczech i Wielkiej Brytanii. Od 1910 roku był członkiem prezydium Centralnego Towarzystwa Rolniczego. W 1917 roku współzałożył Związek Ziemian Królestwa Polskiego i pełnił w nim funkcję prezesa. W 1918 roku wchodził w skład Rady Stanu Królestwa Polskiego. L. Kuchtówna, *Józef Targowski jako minister pełnomocny i wysoki komisarz Rzeczypospolitej Polskiej na Syberię*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 2007, s. 530.

¹³ F. V. Krejčí, *Poselstvo vlády k čsl. wojsku na Sibiři*, Praha 1924, s. 14-22.

Aleksander Lago (dawny dyplomata austriacki), sekretarz poselstwa hrabia Krystyn Ostrowski, attaché handlowy Konrad Iłski (późniejszy zastępca komisarza) i attaché honorowy Karol Frycz (wybitny scenograf, odpowiedzialny podczas misji za kwestie prasowo-informacyjne). Służbę konsularną reprezentowało trzech urzędników: konsul I klasy Michał Morgulec (konsul generalny), konsul II klasy Karol Karczewski i sekretarz konsularny II klasy Stanisław Łukaszewicz¹⁴. Wraz z misją dyplomatyczną przybyła również długo oczekiwana Polskiej Misja Wojskowa. Na jej czele stał gen. ppor. Antoni Longin Baranowski¹⁵. W skład misji wchodziło jeszcze kilku oficerów: płk Marian Mossakowski, kpt. Grabowski, por. Zatorski, por. Julian Appenzeller i kpt. Mieczysław Burhardt. W chwili przybycia do Szanghaju szefowie obu misji nie orientowali się jeszcze w sytuacji jaka zaistniała na początku 1920 roku na rosyjskim Dalekim Wschodzie. Ich wyjazd z Warszawy nastąpił 9 listopada 1919 roku. Poprzez Paryż – gdzie członkowie misji 22 listopada odbyli spotkanie dotyczące sytuacji na Syberii z przedstawicielami francuskiego MSZ oraz pracującymi w stolicy Francji polskimi dyplomatami – dotarli do Marsylii¹⁶.

¹⁴ O misji dalekowschodniej zob.: W. Michowicz, *Organizacja polskiej aparatury dyplomatycznej w latach 1918-1939*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV: 1918-1939, Warszawa 1995, s. 29; E. Pałasz-Rutkowska, A. T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996, s. 63,68-70; L. Kuchtówna, *Karol Frycz*, Warszawa 2004, s. 181-204; W. Skóra, *Organizacja i pierwszy okres działalności polskich konsulatów w Harbinie i Władywostoku w latach 1920-1924*, w: *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, pod red. A. Furiera, Szczecin 2008, s. 75-100.

¹⁵ Antoni Longin Baranowski – (ur. 1854) zawodowy oficer armii rosyjskiej. Wstąpił do Czugujeńskiej Szkoły Junkrów Piechoty w Czugujewie. Dwa lata później, po ukończeniu szkoły i awansie na chorążego (ros. *Прапорщик*) został przydzielony do 123 Kozłowskiego Pułku Piechoty (ros. *123-й пехотный Козловский полк*), który wchodził w skład 31 Dywizji Piechoty i stacjonował w Kursku. W tym czasie wziął udział w powstaniu serbskim (1876), wojnie rosyjsko-tureckiej (1877-1878). 14 maja 1896 roku awansował na podpułkownika. W latach 1904-1905 walczył na wojnie rosyjsko-japońskiej. Był ranny. W 1907 roku został awansowany na pułkownika. W 1908 roku objął dowództwo 25 Pułku Strzelców stacjonującego w Irkucku. 1 marca 1911 roku został przeniesiony w stan spoczynku z prawem noszenia munduru. W trakcie I wojny światowej zmobilizowany do armii carskiej brał udział w walkach od 1915 do przełomu 1917/1918. 21 maja 1916 roku został awansowany na generała majora. Od maja 1919 roku w Wojsku Polskim. W październiku 1919 roku został szefem Polskiej Misji Wojskowej na Syberii. Na tym stanowisku 1 maja 1920 roku został zatwierdzony w stopniu generała podporucznika, w grupie oficerów byłych korpusów wschodnich i byłej armii rosyjskiej. Po powrocie z Syberii został zastępcą dowódcy I Korpusu Wojska Litwy Środkowej. Od 26 lutego 1921 roku czasowo, w zastępstwie, pełnił obowiązki dowódcy Grupy Wojsk Litwy Środkowej, która powstała z przemianowania I Korpusu. Z dniem 1 kwietnia 1921 roku został przeniesiony w stan spoczynku. Zmarł 31 maja 1922 roku w Wilnie. Pochowany na cmentarzu wojskowym na Antokolu. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (IJP NJ), *Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza sygn. 701/2/36*, p. 365, *telegram gen. Wojciecha Falewicza do Naczelnika Państwa nadany w Grodnie 27 września 1919 roku*; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 72.

¹⁶ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II: listopad 1918- kwiecień 1920*, Warszawa 1961, s. 449-451, *Notatka sporządzona przez Poselstwo RP w Paryżu o konfe-*

Udało się tutaj otrzymać osiem miejsc na francuski statek „Amazone”, który wypłynął do Szanghaju 28 grudnia 1919 roku. Reszta osób personelu obu misji dotarła do Chin poprzez Stany Zjednoczone. Według instrukcji najbardziej pilną sprawą jaką miały się zająć obie misje była ewakuacja wojsk polskich do kraju. Po dodatkowych konsultacjach w Paryżu, po blisko czterech miesiącach podróży członkowie obu misji dotarli w końcu na Daleki Wschód¹⁷.

Na przybycie długo oczekiwanych przedstawicieli państwa polskiego oczekiwali z wielkim wyęsknieniem nie tylko wojskowi, lecz także cała społeczność polska przebywająca w tym tak odległym od ojczyzny zakątku świata¹⁸. Kilka dni później, 22 lutego, gen. Baranowski przekształcił Misję w Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego na Syberii (NDWP na Syberii). Szefem sztabu został przebywający już od 1918 r. na Syberii ppłk Jan Skorobohaty-Jakubowski, adiutantem sztabu – por. Julian Appenzeller¹⁹. W rozkazie do żołnierzy gen. Baranowski pisał:

„Otrzymałem rozkaz Naczelnego Wodza objąć dowództwo nad wszystkimi wojskami jakie znajdują się na Syberii i przywieźć je do kraju celem połączenia ich z macierzystą armią polską”²⁰.

Przybycie misji miało zbawienny wpływ na nastroje wśród ocalałych z klęski oficerów i żołnierzy, którzy uwierzyli, że kraj o nich nie zapomniał²¹. Wielu pol-

rencji we francuskim MSZ z udziałem przedstawicieli delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu w sprawie misji wysokiego komisarza polskiego na Syberii z 26 listopada 1919 r.

- ¹⁷ J. Wiśniewski, *Ewakuacja wojsk polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 roku*, „Zesłaniec” 2004, nr 16, s. 15-37.
- ¹⁸ Więcej na temat działań wojsk polskich we wschodniej Rosji i na Syberii: H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990, (reprint), s. 535-594; J. P. Wiśniewski, *Ewakuacja oddziałów polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 r.*, „Zesłaniec” 2004, nr 4, 15-37; Я. Висьневски, *Войско Польское в Сибири во время революции и Гражданской войны в России*, [w] *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые взгляды*, ред. М. Волос, А. Орехов, Москва 2009, s. 217-259; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918-1920*, Olsztyn 2009.
- ¹⁹ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Wojsko Polskie na Syberii (WP na Syberii), I.122.91.127, Rozkaz gen. Baranowskiego z 22 lutego 1920 r.; CAW, L. Russyan, *Wojsko Polskie na Syberii*, w: *Spis polskich organizacji...*, s. 163-164; J. Sierociński, *Armja Polska we Francji*, Warszawa 1929, s. 241. Więcej na temat pobytu J. Skorobohatego-Jakubowskiego na Syberii: *Działalność wojskowa Jana Skorobohatego-Jakubowskiego na Syberii 1918-1920*, „Zesłaniec” 2008, nr 37, s. 79-92.
- ²⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.127, Rozkaz gen. Baranowskiego z 22 lutego 1920 r.
- ²¹ Wojska bolszewickie jesienią 1919 r. odniosły szereg sukcesów nad wojskami adm. Aleksandra Kołczaka. Zajęcie 14 listopada 1919 r. dotychczasowej stolicy Kołczaka - Omska spowodowało demoralizację armii rosyjskiej. Wobec tych faktów dowództwo wojsk sprzymierzonych na czele z francuskim gen. dyw. Pierr'em M. Janin'em podjęło decyzję o ewakuacji wojsk sprzymierzonych na wschód. Rozpoczęło się gromadzenie odpowiedniej ilości wagonów potrzebnych do transportu nie tylko wojsk, ale również zaopatrzenia, a w przypadku Polaków również przebywających z żołnierzami rodzin. Prośby wysłania cywilów przed eszelonami wojskowymi zostały odrzucone przez dowództwo sprzymierzonych.

skich oficerów i żołnierzy z oddziałów, które skapitulowały pod Klukwienną, po wielu trudach dotarło lub też docierało do terenów znajdujących się pod kontrolą sojuszników. Wobec szczupłości swych sił bolszewicy nie byli w stanie przeciwstawić się ucieczkom małych grup polskich oficerów i żołnierzy. Najstarszym stopniem spośród oficerów, którzy przedostali się spod stacji Klukwienną dalej na wschód, był dowódca 5 Dywizji Strzelców Polskich płk Kazimierz Rumsza. On też zajął się początkowo organizowaniem z rozbitków z 5 Dywizji nowych polskich jednostek. Jednak jego działania spotkały się z opozycją wśród większości przybyłych do Harbina oficerów, którzy uważali go za jedną z osób najbardziej odpowiedzialnych za klęskę naszych wojsk na Syberii. Wypominano mu szczególnie zbytnią uległość względem Rosjan – ze szkodą dla polskich interesów, konflikt z pułkownikiem Walerianem Czumą²² i dowódcami czechosłowackimi oraz despotyczne traktowanie podkomendnych²³. Rozkazom płk Rumszy oraz towarzyszących mu oficerów – ppłk Ludwika Lichtarowicza, szefa Sztabu Dowództwa WP i mjr Benedykta Chłusiewicza, szefa Sztabu 5 Dywizji Strzelców oraz kilku innych, związanych wcześniej z „orientacją prorosyjską” w Sztabie Dowództwa WP – nie chciał się podporządkować również szef Przedstawicielstwa DWP we Władystoku płk inż. Józef Burhardt²⁴. Uważał on za licujące z honorem żołnierskim zacho-

5 Dywizja Strzelców otrzymała zadanie osłaniania odwrotu. Skomplikowana sytuacja na froncie spowodowała w sztabie polskim istotne rozbieżności między niektórymi oficerami – szczególnie między dowódcą sił polskich na Syberii płk Walerianem Czumą a dowódcą 5 Dywizji Strzelców Polskich płk Kazimierzem Rumszą. Nastąpił również w tym samym czasie konflikt między dowództwem polskim a czechosłowackim, i w rezultacie dowództwo czechosłowackie nie udzieliło 5 Dywizji jakiegokolwiek pomocy podczas walk odwrotowych. Polacy, tocząc zaciekle walki z partyzantami, jak i regularnymi oddziałami bolszewickiej 5 Armii, dotarli do stacji Tajga. Tutaj w 3-dniowym boju straż tylna pod dowództwem kpt. Józefa Werobeja powstrzymała przeciwnika. Jednak katastrofalny stan techniczny linii kolejowej, ciągły brak paliwa oraz wyczerpanie fizyczne i moralne, a przy tym zatrzymanie ruchu czechosłowackich eszelonów doprowadziło do katastrofy. Pod stacją Klukwienną stanęły całkowicie polskie eszelony. Dowództwo po naradzie zdecydowało się przystąpić do pertraktacji z bolszewikami. 10 stycznia 1920 roku w myśl zawartych warunków kapitulacji, oddziały polskie złożyły broń. Część żołnierzy nie pogodziła się z kapitulacją i przebiła się dalej na wschód, poprzez Irkuck, aż do Harbina..

²² Płk Walerian Czuma był dowódcą Wojska Polskiego we Wschodniej Rosji i na Syberii. Największą i właściwie jedyną większą jednostką była 5 Dywizja Strzelców Polskich.

²³ AMZV, FSA, Archiv plnomocníka čs. vlády vo Vladivostoku dr V. Girsu, k. 15, Referat voj. úředníka V. tř. Bohumila Rohlíka o činnosti za dobu od 15.-12 1919 do 4. března 1920; CAW, Oddział II Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych (Oddział II MSWoj.), I.300.76.261, Pismo gen. Baranowskiego do Oddziału II MSWoj. z 4 października 1920 r.

²⁴ Płk inż. Józef Burhardt był Przedstawicielem Dowództwa WP od 4 lipca 1919 r. Przedstawicielstwo powstało rozkazem Dowódcy WP we Wschodniej Rosji i na Syberii płk Czumi 10 czerwca 1919 r. na miejsce zlikwidowanej Polskiej Misji Wojskowej we Władystoku. Płk Burhardt objął stanowisko po ciężko chorym ppłk Stanisławie Mereckim. Do zadań Przedstawicielstwa – podobnie jak wcześniej Misji – należało reprezentowanie polskich władz wojskowych wobec władz i przedstawicieli armii sprzymierzonych oraz współdziałanie z organami zaopatrzenia WP, ułatwiając tym organom zakup, transport itd. Przedstawicielowi podporządkowano, na prawach

wanie się oficerów na czele z płk Rumszą podczas odwrotu wojsk polskich, którzy mimo klęski na Syberii nie poczuli się do winy i pozostawali w dalszym ciągu na stanowiskach dowódczych. Rozgoryczony tą sytuacją złożył nawet pisemną prośbę o dymisję z zajmowanego stanowiska²⁵. Kres wzajemnym oskarżeniom położyło dopiero przybycie misji Targowskiego oraz gen. Baranowskiego²⁶.

W Szanghaju przedstawiciele obu misji zastały sprzeczne informacje dotyczące losu wojsk polskich na Syberii. Aby sprawdzić niepotwierdzone wiadomości oraz uzyskać pozwolenie na przejazd przez terytorium chińskie oddziałów polskich Targowski wraz z konsulem generalnym Michałem Morgulcem i częścią personelu misji dyplomatycznej oraz podlegającym mu służbowo gen. Baranowskim postanowili udać się do Pekinu, gdzie mieściły się siedziby przedstawicieli dyplomatycznych mocarstw Ententy. Jednak wobec braku konkretnych danych o liczbie mających być przewożonych żołnierzy oraz potwierdzonych informacji o ich losie rozmowy zakończyły się niepowodzeniem. Po powrocie do Szanghaju doszło do spotkania z wyższymi oficerami wojsk polskich na Syberii, którzy uniknęli niewoli bolszewickiej: płk Rumszą, dowódcą 3 Pułku Strzelców 5 Dywizji ppłk Romualdem Kohutnickim i szefem misji wojskowej przysłanej na początku lutego 1919 r. przez gen. Józefa Hallera jeszcze z Francji mjr Jarosławem Okulicz-Kozarynem. To oni potwierdzili wcześniejsze informacje o kapitulacji pod Klukwienną oraz przedstawili skalę klęski. Podczas rozmów wyrazili również swój żal, że rząd polski, pomimo wcześniejszych monitów – czy to pisemnych czy prezentowanych przez specjalnych kurierów i wysłanników – nie zdecydował się na wcześniejsze przysłanie misji. Mogła ona – według nich – umocnić pozycję dowództwa WP względem sojuszników oraz umożliwić wcześniejszą ewakuację wojsk polskich z Syberii, a co za tym idzie, uratować zdecydowaną większość z ponad 11 tys. żołnierzy polskich przed pójściem do niewoli bolszewickiej²⁷.

Przybycie polskiego przedstawiciela politycznego korzystnie wpłynęło również na zachowanie kolonii polskich rozsianych od Władywostoku, Harbina i Chabarowska, aż po Szanghaj, które miały w końcu pełną ochronę dyplomatyczną

dowódcy garnizonu, Punkt Zborny we Władywostoku wraz z podkomendnymi pododdziałami oraz wszystkich przebywających w okręgu żołnierzami WP.: CAW, WP na Syberii, I.122.91.752, Rozkaz DWP we Wschodniej Rosji i na Syberii z 14 lipca 1919 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.81, Zakres obowiązków Misji Wojskowej we Władywostoku z marca 1919 r.

²⁵ CAW, Polski Komitet Wojenny (PKW), I.122.97.21, Pismo płk Burhardta do płk Rumszy (b.d.)

²⁶ Płk Walerian Czuma był dowódcą Wojska Polskiego we Wschodniej Rosji i na Syberii. Największą i właściwie jedyną większą jednostką była 5 Dywizja Strzelców Polskich. Na temat napięć między płk. Walerianem Czumą a płk Kazimierzem Rumszą: J. Wiśniewski, *Oficerowie wojsk polskich na Syberii i Dalekim Wschodzie wobec Rosji i rządu admirała Kołczaka*, [w] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, praca zbiorowa pod red. J. Wojtkowiaka, Poznań 2013, s. 117-134.

²⁷ Archiwum PAN (APAN), J. Targowski, *Pamiętnik o charakterze diariusza z wyprawy na Daleki Wschód*, sygn. 45, s. 72-74; D. Radziwiłłowicz, dz. cyt., s. 457.

oraz zapewnioną pomoc materialną – choć w znacznie ograniczonym zakresie. Wysoki Komisarz Targowski, według instrukcji, był reprezentantem RP nie tylko na rosyjski Daleki Wschód, ale również na Chiny i Japonię. Do Tokio Targowski wysłał sekretarza poselstwa Aleksander Lago wraz z przedstawicielem Ministerstwa Handlu i Przemysłu Konradem Ilskim. Konsul Generalny Michał Morgulec miał pracować w Harbinie, natomiast w Szanghaju konsul Otton Sas-Hubicki, a we Władywostoku konsul Karol Karczewski²⁸.

Wysoki Komisarz Rzeczypospolitej Polskiej Targowski musiał również rozstrzygnąć trwający już blisko dwa lata konflikt między dwiema polskimi organizacjami politycznymi działającymi na Syberii i Dalekim Wschodzie – Polskim Komitetem Wojennym (PKW) i Polskim Komitetem Narodowym na Syberię (PKN). Konflikt ten, który w dość dużym stopniu zaważył na postrzeganiu całej sprawy polskiej przez przedstawicieli Ententy na omawianym obszarze oraz umożliwił innym stronom wykorzystywanie tych rozbieżności do własnych celów – chodzi tu głównie o Rosjan – a także miał wpływ na skuteczność i energię poczynań polskich organizacji względem innych podmiotów, zakończył się 12 marca 1920 r. Tego dnia nastąpiło rozwiązanie PKW i PKN przez przebywającego w tym czasie w Harbinie Wysokiego Komisarza RP. Targowski w swoim dzienniku przedstawił to jako najbardziej skomplikowaną i zawiłą sprawę polską na Syberii i Dalekim Wschodzie. „PKN – prawe skrzydło tutejszego społeczeństwa, a komitet wojenny [chodzi o PKW – przyp. J.W.] – bardziej postępowe czy radykalne, ale poza tym obydwie grupy są nastawione patriotycznie. Każda z nich chciałaby mnie w swym gronie i mieć [swym] rzecznikiem. Myślę, że wobec tego najlepiej obie organizacje powoli zlikwidować” [...] Wyjaśniłem, że muszę łączyć wszystkie kierunki, być jako przedstawiciel państwa bezstronnym arbitrem dla wszystkich obywateli, a nie stronnikiem jakiegokolwiek jednej partii²⁹.

Po uporządkowaniu spraw związanych z działaniami polityczno-administracyjnymi podstawowym zadaniem komisarza Targowskiego, jak i gen. Baranowskiego, pozostała ewakuacja niedobitków wojsk polskich. Zanim to nastąpiło gen. Baranowski jeszcze w Szanghaju wydał rozkazy dotyczące reorganizacji oddziałów polskich. Były dowódca 5 Dywizji miał natychmiast rozpocząć formowanie brygady kadrowej pozostając nadal na stanowisku dowódcy dywizji. Do pomocy został mu przydzielony mjr Benedykt Chłusewicz³⁰. Z żołnierzy, którzy uszli niewoli bolszewickiej, jak i wcześniej obecnych w Harbinie³¹, mia-

²⁸ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/4 i 5, Pisma konsułów z Szanghaju i Władywostoku do Poselstwa Polskiego w Tokio z stycznia 1921 r. W. Skóra, dz. cyt., s. 78-80.

²⁹ APAN, J. Targowski, dz. cyt., s. 73.

³⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.127. Rozkaz gen. Baranowskiego z 23 lutego 1920 r.

³¹ W Harbinie mieścił się Okręgowy Punkt Zborny (komendant kpt. Ryszard Zakrzewski) przy którym miała stacjonować według etatu kompania piechoty. Etat nie był nigdy wypełniony. Przeciętnie kompania liczyła około 50 żołnierzy. CAW, WP na Syberii, I.122.91.752, Rozkaz DWP we Wschodniej Rosji i Syberii z 5 sierpnia 1919 r.; CAW, *Spis polskich organizacji ...*, s. 168.

no rozpocząć tworzenie Odrębnego Batalionu Piechoty pod dowództwem kpt. Józefa Werobeja³². Po zapoznaniu się z sytuacją polityczną delegacja polska udała się 24 lutego do Harbina, do którego dotarła na początku marca. Sytuacja wśród stacjonujących w tym mieście żołnierzy była napięta. Trwał tam niemal otwarty konflikt między częścią oficerów i żołnierzami a grupą płk Kazimierza Rumszy. Przybycie dowództwa uspokoiło nieco sytuację, jednak całkowicie jej nie rozładowało. Ostatecznie gen. Baranowski w porozumieniu z Wysokim Komisarzem Targowskim, wydał rozkaz wyjazdu płk Rumszy oraz ppłk Lichtarowiczowi, mjr Chłusewiczowi, mjr Okulicz-Kozarynowi, por. Sierocińskiemu i urzędnikowi WP Piechowskiemu.³³ W oficjalnym uzasadnieniu wysłania płk Rumszy do kraju było: *zawieszenie papierów pierwszorzędnej wagi i zdanie sprawozdania przed Naczelnym Dowództwem Wojsk Polskich*³⁴. Jednak jak przyznał później sam gen. Baranowski, iż wobec ogólnie wrogiego stosunku żołnierzy i znacznej części oficerów do płk Rumszy, który wyrażał się m.in. w konflikcie z płk Burchardtem, było to jedyne rozwiązanie. Wysłanie grupy oficerów poprzedzone zostało nieoficjalnym śledztwem, z którego raport został przekazany Naczelnemu Dowództwu w Warszawie³⁵. Sam Rumsza zdawał sobie sprawę ze swej niepopularności wśród żołnierzy i prosił „o odesłanie go do kraju nie z eszelonami”³⁶. Po wyjeździe grupy oficerów z płk Rumszą na czele, gen. Baranowski rozwiązał 5 Dywizję, a poszczególne pododdziały podporządkował bezpośrednio NDWP na Syberii³⁷. Jeszcze przed wyjazdem dowództwa 5 Dywizji zaczęto formowanie kolejnych pododdziałów m.in. rozpoczęto organizować oddział artylerii pod dowództwem mjr Ludwika Jurkiewicza³⁸. Liczył on w kwietniu 31 oficerów i żołnierzy³⁹. Spośród ocalałych kawalerzystów z I Pułku Ułanów zorganizowano oddział jazdy pod dowództwem mjr Anatola Jezierskiego⁴⁰. Liczył on z kolei 37 oficerów i żołnierzy⁴¹. Oficerowie,

³² CAW, WP na Syberii, I.122.91.127. Rozkaz ppłk Skorobohatego–Jakubowskiego z 22 lutego 1920 r.

³³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 9 marca 1920 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz ppłk Skorobohatego–Jakubowskiego z 10 marca 1920 r.

³⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 9 marca 1920 r.

³⁵ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Protokół z konferencji w sprawie byłej 5 Dywizji z 18 września 1920 r.; D. Radziwiłłowicz, dz. cyt., s. 461.

³⁶ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Pismo gen. Baranowskiego do Oddziału II Sztabu MSWoj. z 4 października 1920 r.

³⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 9 marca 1920 r.

³⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114, Rozkaz gen. Baranowskiego z 5 marca 1920 r.

³⁹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny żołnierzy na Syberii po reorganizacji WP z 1 kwietnia 1920 r.

⁴⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114, Rozkaz gen. Baranowskiego z 5 marca 1920 r.

⁴¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny żołnierzy na Syberii po reorganizacji WP z 1 kwietnia 1920 r.

dla których nie znaleziono etatu stworzyli Legię Oficerską liczącą w kwietniu 88 osób⁴². Dowodził nią mjr Franciszek Dindorf-Ankowicz⁴³. Natomiast Odrębny Batalion Piechoty kpt. Werobeja został przekształcony w Odrębny Batalion I Pułku Strzelców im. T. Kościuszki⁴⁴ liczący 460 oficerów i żołnierzy⁴⁵. Ponadto w Harbinie znajdowało się w szpitalach 5 oficerów, 55 żołnierzy i 103 ozdrowieńców.⁴⁶ Zostali oni później przetransportowani do Władywostoku. Łącznie można szacować, że w Harbinie na początku kwietnia 1920 r. znajdowało się około 800 oficerów i szeregowych. Ilu dokładnie spośród nich uniknęło niewoli po kapitulacji 5 Dywizji i przedarło się do Harbina – trudno ustalić.

Nie zapomniano również o pozostałych w niewoli żołnierzach 5 Dywizji. Z polecenia dowództwa wysłano kilku tajnych emisariuszy do obozów jeńców polskich w Krasnojarsku, z wiadomościami o przybyciu polskiej misji wojskowej i planowanej ewakuacji.⁴⁷

Po załatwieniu najpilniejszych spraw w Harbinie gen. Baranowski 10 marca udał się do Władywostoku. Dotarcie do tego miasta zajęło nieco czasu z powodu trudności w uzyskaniu pozwolenia władz czechosłowackich na przejazd z Mandżurii do Władywostoku. W tym mieście, przed tragicznymi wydarzeniami stycznia 1920 r. mieściło się Przedstawicielstwo Dowództwa Wojsk Polskich na Syberii, Okręgowy Punkt Zborny oraz Kompania Reprezentacyjna WP we Władywostoku⁴⁸. Stan garnizonu, którym dowodził płk Burhardt, był bardzo dobry. Członkowie NDWP na Syberii zastali ład i porządek, co dla gen. Baranowskiego, służącego przez długi okres czasu w armii carskiej, niemal zachwycało⁴⁹. Napływ rekrutów spowodował zwiększenie stanu ilościowego polskiego garnizonu. Dzięki temu w kwietniu 1920 roku utworzono pod dowództwem mjr Zygmunta Szymonowicza Batalion Strzelców Polskich. W jego skład wchodziły trzy kompanie piechoty oraz Legia Oficerska. Dnia 5 czerwca 1920 roku batalion liczył 322 oficerów i żołnierzy⁵⁰. Obok świeżych rekrutów powołanych spośród

⁴² CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny oficerów Odrębnego Batalionu i Legii Oficerskiej z 1 kwietnia 1920 r.

⁴³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Rozkaz gen. Baranowskiego z 5 marca 1920 r.

⁴⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Rozkaz gen. Baranowskiego z 11 marca 1920 r.

⁴⁵ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny oficerów i żołnierzy WP w Harbinie z 7 kwietnia 1920 r.

⁴⁶ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny żołnierzy na Syberii po reorganizacji WP z 1 kwietnia 1920 r.

⁴⁷ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.262, Raport z misji kurierskiej (b.d.); H. Bagiński, op. cit., s. 588.

⁴⁸ CAW, Spis polskich organizacji ..., s. 166-168.

⁴⁹ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Stan garnizonu we Władywostoku; CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 2 kwietnia 1920 r.

⁵⁰ CAW, 122.91.769. Rozkaz dowódcy Batalionu Strzelców Polskich we Władywostoku z 5 czerwca 1920 r.

Polaków zamieszkujących Syberię Wschodnią, znaleźli się w nim oficerowie i żołnierze 5 Dywizji. Nie ma jednak danych źródłowych pozwalających określić ich liczbę. Wzrost liczebności oddziałów polskich we Władywostoku spotkał się ze sprzeciwem strony francuskiej. Skompromitowany swoim wcześniejszym postępowaniem względem Polaków – gen. Janin chciał, by „ochotników do służby wojskowej już nie przyjmować, lecz traktować tak samo jak jeńców wojennych”⁵¹. Strona polska te dyspozycje zignorowała⁵². Oprócz żołnierzy i rekonwalescentów na stacji „Echo” oraz chorych w szpitalach, we Władywostoku przebywało w tym czasie jeszcze około 200 dzieci znajdujących się pod opieką Amerykańskiego Czerwonego Krzyża, rodziny oficerów i żołnierzy oraz grupa robotników – kolejarzy. Razem miało się znajdować pod opieką władz polskich około 1150 osób (dane na połowę marca)⁵³. Pomoc służył i sprawował opiekę dyplomatyczną nad przebywającą we Władywostoku ludnością polską wspomniany wcześniej konsul Karczewski⁵⁴. Pomocy udzieliła wówczas również strona japońska, która w późniejszym czasie wsparła ewakuację polskich dzieci z Władywostoku do Polski⁵⁵.

Po dokonaniu inspekcji garnizonu władywostockiego, która wypadła bardzo dobrze, gen. Baranowski wyjechał do Japonii, w celu uzyskania poparcia ze strony pozytywnie nastawionych wobec Polaków władz japońskich, posiadających znaczne siły zbrojne na terenie rosyjskiego Dalekiego Wschodu i w Mandżurii, sprawujących w tym czasie realną kontrolę nad tymi terytoriami⁵⁶. Dzięki przychylnemu stanowisku władz japońskich, szczególnie wojskowych oraz staraniom komisarza Targowskiego we Francuskiej Misji Wojskowej we Władywostoku, udało mu się uzyskać pomoc w ewakuacji żołnierzy i ludności cywilnej. Trwały również negocjacje z Brytyjczykami w sprawie czarteru statku z przeznaczeniem

⁵¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Telegram gen. Janina do gen. Lavevque z 1 marca 1920 r.

⁵² Polacy kierowali się w tym czasie już tylko własnymi wytycznymi, które mówiły, iż: a) ochotnik musi przedstawić dowód z konsulatu, że jest obywatelem polskim; b) musi złożyć zobowiązanie na piśmie, że będzie służył w wojsku nadal, po powrocie do kraju; c) do WP mogą być przyjmowani oficerowie Polacy, w takim stopniu, na jaki mają dokument, jeżeli są zdolni do pełnienia służby frontowej i chcą dalej służyć w WP; d) wiek przybyłych ochotników do 30 lat.: CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Pismo Przedstawiciel DWP do Komendanta Placu Zbornego we Władywostoku z 24 marca 1920 r.

⁵³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 1 kwietnia 1920 r.

⁵⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo płk Burhardta do płk Górskiego (b.d.)

⁵⁵ Działał wówczas we Władywostoku Polski Komitet Ratunkowy Dzieci Dalekiego Wschodu. Więcej na ten temat: W. Theiss, *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919–1923*, Warszawa 1991; T. Matsumoto, W. Theiss, *Dzieci syberyjskie. Pomoc Japonii dzieciom polskim w latach 1919-1922*, Warszawa 2018.

⁵⁶ CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Pismo NDWP na Syberii do płk Burhardta z 15 marca 1920 r.

dla ewakuowanych żołnierzy polskich. Ostatecznie do transportu Polaków został przydzielony brytyjski statek „Jarosław”⁵⁷.

Wyjazd Polaków z Harbina rozpoczął się 6 kwietnia 1920 r. Dzięki pomocy ze strony władz japońskich, które udostępniły potrzebne wagony i lokomotywy, ewakuacja przebiegała sprawnie. Ewakuowani żołnierze oraz ich rodziny zostali przewiezieni czterema eszelonami, do portu Dairen⁵⁸. Wybór tego portu spowodowany był trudnościami związanymi z przejazdem koleją do Władywostoku. W tym czasie doszło do starć między siłami bolszewickimi a „białych” Rosjan w pobliżu Władywostoku. Ponadto z tego portu trwała ewakuacja znacznych sił Korpusu Czeskosłowackiego⁵⁹, co mogło skomplikować załadunek polskich żołnierzy. Tuż przed wyjazdem z Harbina, gen. Baranowski powierzył dowództwo nad wszystkimi punktami zbórnymi w Mandżurii ppłk Kazimierzowi Wojtkiewiczowi. Miały mu podlegać Punkt Zbórny w Harbinie (2 oficerów, 26 żołnierzy) i na st. Mandżurii (1 oficer, 3 żołnierzy) oraz Pociąg Sanitarny nr 9 w Harbinie (1 lekarz i 3 osoby personelu). Głównym zadaniem tych punktów miało być niesienie pomocy zbiegłym z niewoli bolszewickiej oficerom i żołnierzom 5 Dywizji Strzelców⁶⁰.

Pierwszy transport repatriantów do kraju drogą morską odszedł na statku „Jarosław” z portu Dairen 16 kwietnia 1920 roku. Okręt był przeładowany. Mogło się na nim wygodnie mieścić tylko 500 osób, lecz zaokrętowano ponad 1300 ludzi. Powodowało to zaduch, ścisk i upał. Społeczność na statku podzieliła się na kilka grup. Najwyżej stała grupa oficerów sztabu. Mieli oni takie wygody jak oficerowie angielscy. Gorsze warunki panowały w kajutach pod pokładem dla reszty oficerów, żołnierzy i ich rodzin. W najcięższym położeniu znaleźli się cywile z rodzinami. Żywność była podawana na statku w zbyt małych porcjach bez dostatecznej ilości warzyw i owoców. Jednostajność i jałowość pożywienia powodowały liczne choroby układu pokarmowego.⁶¹ Podczas podróży zano-

⁵⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo gen. Baranowskiego do Targowskiego (b.d.); H. Bagiński, *op. cit.*, s. 588. Wcześniej należał on do rosyjskiej floty handlowej.

⁵⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo ppłk Wojtkiewicza z 6 kwietnia 1920 r. Przewóz wojsk do Władywostoku nie mógł się odbyć z powodu sprzeciwu władz czechosłowackich.

⁵⁹ Ewakuacja wojsk czechosłowackich objęła 25 transportowców, na których miało zostać przewiezionych 72.644 osób, w tym: 3.004 oficerów, 53.455 żołnierzy i podoficerów, 4.914 inwalidów, 1.726 żon i 717 dzieci. CAW, Oddz. II Szt.MSWoj., I.300.76.263, raport MNO dla parlamentu Republiki Czechosłowackiej (b.d.); Ústřední vojenský archiv – Vojenský historický archiv (ÚVA – VHA), MV – OvR, k. 52, raport kpt. Tlaskála z 1 czerwca 1920 r.

⁶⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.73, Raport ppłk Wojtkiewicza do płk Burhardta z 25 kwietnia 1920 r.

⁶¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.214. Raport Głównego Lekarza transportu na statku „Jarosław” z 12 maja 1920 r.

towano dużą liczbę zgonów – 15⁶². Mijając po drodze Nagasaki (19-21 kwietnia), Hong-Kong (2 maja), Singapur (20 maja), Kolombo (26 maja), Port Said (8 czerwca) i Anglię (23 czerwca) zatrzymując się po drodze dla dokonania napraw i uzupełnienia wody pitnej statek dopłynął 1 lipca 1920 roku do Gdańska⁶³. Łącznie na statku „Jarosław” przybyło 1320 osób, w tym 897 wojskowych (128 oficerów, 21 lekarzy, 24 urzędników wojskowych, 12 siostr miłosierdzia, 700 żołnierzy) i 323 osób cywilnych⁶⁴. Po oficjalnym powitaniu w Gdańsku przez przedstawicieli władz polskich, Sybiryacy zostali przewiezieni w głąb kraju. 27 chorych i rannych trafiło do szpitala w Grudziądzu, 280 cywilów skierowano do Warszawy, a 380 oficerów, lekarzy i ich rodzin skierowano do Grupy pod Grudziądem. Resztę wysłano do Chełmna. Przybywających żołnierzy podporządkowano Dowództwu Okręgu Generalnego Pomorze⁶⁵. Z tych żołnierzy od 12 lipca rozpoczęto formowanie Brygady Syberyjskiej. Miejscem formowania 1 pułku pod dowództwem Dindorfa – Ankowicza był Toruń, a 2 pułku pod dowództwem kpt. Werobeja – Grudziądz. Dowódcą został płk Rumsza. Po uzupełnieniu stanu ochotnikami z Włocławka, Kalisza, Łodzi i Kutna do 5 tys. żołnierzy, brygada wyruszyła na front, gdzie weszła w skład 5 Armii gen. Władysława Sikorskiego, z którą walczyła nad Wkrą i na północnym Mazowszu⁶⁶.

Wyjeżdżając z Harbina gen. Baranowski złożył dowództwo pozostałych na Syberii oddziałów w ręce płk Burhardta. Był to dobry wybór. Płk Burhardt był nie tylko dobrym organizatorem, ale przy tym miał dobre stosunki z Japończykami i Francuzami⁶⁷. Oficjalnie płk Burhardt objął swoje obowiązki 13 maja 1920 r., przekształcając Przedstawicielstwo DWP w Sztab Dowództwa WP na Syberii. Szefem sztabu został płk Ludwik Głowacki – dotychczasowy komendant Punktu Zbornego we Władywostoku⁶⁸. Płk Burhardt miał już pewne doświadczenie w organizowaniu transportów inwalidów – żołnierzy WP do kraju. Jeszcze w 1919 r. dzięki współpracy z czechosłowackim Wydziałem Ewakuacyjnym udało

⁶² CAW, WP na Syberii, I.122.91.214. Raport komendanta transportu na statku „Jarosław” z 16 maja 1920 r.

⁶³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.214. Raport komendanta transportu na statku „Jarosław” z 1 lipca 1920 r.

⁶⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.763. Wykaz liczbowy oficerów, lekarzy, urzędników, żołnierzy, weteranów 1863 r., jeńców, rodzin oficerskich i żołnierskich i osób cywilnych przybyłych do Gdańska 1 lipca 1920 r. na statku „Jarosław”.

⁶⁵ CAW, WP na Syberii, I.122.91.757, Sprawozdanie z działalności Komisji Likwidacyjnej WP na Syberii (b.d.)

⁶⁶ H. Bagiński, op. cit., s. 593-594; W. Sikorski, *Na Wisłą i Wkrę. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Warszawa 1928, s. 68 i nast.; L. Wyszczelski, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000, s. 223 i nast.

⁶⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, I.122.91.126 Rozkaz gen. Baranowskiego z 6 kwietnia 1920 r.

⁶⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.95, Rozkaz Dowódcy WP na Syberii z 13 maja 1920 r.

się ewakuować trzema transportami blisko 90 polskich żołnierzy i inwalidów. Pierwsza partia inwalidów w liczbie 60 żołnierzy pod komendą 2 oficerów – mjr Antoniego Nowakowskiego i kpt. Nizińskiego, udała się 9 października 1919 r. na francuskim statku do Marsylii (na statku dominowali inwalidzi narodowości czeskiej i słowackiej)⁶⁹. Po nich, 9 grudnia, została wyprawiona grupa 10 inwalidów na wyczarterowanym przez Czechów statku „Yonan Maru”. Następna, 21 osobowa grupa została wyprawiona na czechosłowackim statku „Tras as Montes” 17 grudnia⁷⁰. Oba statki miały przewieźć Polaków do Triestu, skąd kolejną mieli dotrzeć już do granic Rzeczypospolitej. Transporty tychże inwalidów wzbudzały w polskim dowództwie we Władywostoku duże kontrowersje. Większość z przewożonych żołnierzy – inwalidów pochodziła z rozwiązanego z powodu buntu 4 Pułku Strzelców. Dlatego też płk Burhardt pisząc do płk Czumy proponował, aby do następnych transportów zabierać rannych lub chorych przede wszystkim spośród żołnierzy, biorących wcześniej udział w walkach, a jeśli byłaby możliwość również ludzi potrzebnych w przyszłości w kraju takich jak naukowcy, nauczyciele i inżynierowie⁷¹. Te postulaty nie zostały już zrealizowane z powodu kapitulacji oddziałów polskich pod Klukwiennąją.

Strona czechosłowacka od każdej przewożonej osoby brała po 300 jenów. Był to duży wydatek dla strony polskiej, dlatego też płk Burhardt poszukiwał innej możliwości przewozu żołnierzy do kraju. Dzięki jego staraniom udało się zorganizować samodzielny transport polskich żołnierzy. Samym transportem zajął się kpt. mar. Tadeusz Bocheński, któremu udało się wyczarterować statek „Gweneth”. Dzięki temu zaoszczędzono znaczne środki finansowe⁷². Pomocy w zorganizowaniu transportu udzieliła strona francuska, pokrywając w całości koszty przejazdu⁷³. Transport wyruszył w styczniu 1920 r. Było to 239 inwalidów – żołnierzy oraz niewielka grupka cywilnej ludności polskiej. Razem około 260 osób. Komendantem statku został ppłk Władysław Hickel. Działem gospodarczym miał zarządzać płk Franciszek Skorupski, a opiekę lekarską miał sprawować dr

⁶⁹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.753, Rozkaz Dowódcy WP na Syberii z 27 października 1919 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla płk Czumy z 18 grudnia 1919 r.

⁷⁰ Oba statki były wyczarterowane przez stronę czechosłowacką. Na ich pokładach transportowano pierwsze zwarte oddziały wojsk czechosłowackich z Syberii m.in. 1 Pułk Strzelców. AMZV, FSA, Archiv plnomocníka čs. vlády vo Vladivostoku V. Girsů, k. 54, rozkaz Urzędu Ewakuacyjnego z 18 grudnia 1919 r.

⁷¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla płk Czumy z 18 grudnia 1919 r.

⁷² CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla Ministerstwa Spraw Wojskowych z 9 grudnia 1919 r.

⁷³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.47, Rozkazy do Garnizonu WP we Władywostoku – listopad 1919 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla płk Czumy z 18 grudnia 1919 r.

Jastrzębski. Statek pod banderą polską wypłynął z Władywostoku 25 lutego 1920 r. do Gdańska⁷⁴.

Jedną z pierwszych decyzji płk Burhardta na stanowisku Dowódcy Wojsk Polskich na Syberii było powołanie specjalnej instytucji do przygotowania i prowadzenia dalszej ewakuacji. Została nią Komisja Ewakuacyjna, która powstała 20 kwietnia 1920 r. W jej skład wchodził: przewodniczący płk Marian Mossakowski (jeden z oficerów przybyłych wraz gen. Baranowskim) oraz członkowie: kpt. Lucjan Miller i porucznicy Witold Balcer, Alojzy Piotrowski i Zygmunt Jasiński. Jej celem było zorganizowanie odpowiednich środków transportu, przygotowanie ludzi do przewozu (dokonanie szczepień i oględzin lekarskich oraz zabezpieczenie majątku skarbowego). W jej kompetencjach leżało zatwierdzenie wszystkich formalności przy wyjeździe takich jak atesty, wizy, paszporty i wypłacenie wszystkich poborów⁷⁵. Dalszej ewakuacji na koszt Państwa Polskiego mieli podlegać: wojskowi, o ile byli w WP przed 1 marca 1920 r. i nie byli z niego zwolnieni, rodziny tychże wojskowych, inwalidzi i rodziny inwalidów wojskowych, weterani powstania styczniowego 1863 r., jeńcy wojenni⁷⁶. Przepisy te zostały później częściowo zmienione, gdyż rozpoczęto ewakuację żołnierzy wstępujących do WP po 1 marca 1920 r. z tym zastrzeżeniem, że po powrocie do kraju muszą dalej służyć w armii polskiej⁷⁷.

W celu dalszej ewakuacji WP płk Burhardt udał się do Nagasaki, gdzie podobnie jak wcześniej gen. Baranowski starał się uzyskać pomoc ze strony władz japońskich⁷⁸. Dzięki przychylnemu stanowisku rządu japońskiego i Francuskiej Misji Wojskowej udało się zorganizować kolejny transport, który wyruszył 20 czerwca 1920 roku z Władywostoku. Najpierw Polacy wraz z podróżującymi z nimi Łotyszami, po przejściu kwarantanny i szczepień w szpitalach japońskich we Władywostoku, zostali zaokrętowani na japońskie statki „Neisei Maru” i „Chikuzan Maru”, którymi dotarli do Nagasaki, gdzie spotkali się z przebywającym

⁷⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.601-602, Rozkazy do Garnizonu WP we Władywostoku z 26 lutego 1920 r.

⁷⁵ CAW, WP na Syberii I.122.91.47, Protokół z posiedzenia Komisji Ewakuacyjnej z 30 kwietnia 1920 r.

⁷⁶ CAW, WP na Syberii I.122.91.47, Pismo Wysokiego Komisarza RP na Syberii do NDWP na Syberii z 30 kwietnia 1920 r.

⁷⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Pismo NDWP na Syberii do Komendanta Placu Zbornego we Władywostoku z czerwca 1920 r. Natomiast Komisja Ewakuacyjna chciała aby ochotników do WP nie przyjmować od 2 maja 1920 r. Postulat ten jednak nie został uwzględniony i ewakuacji podlegali wszyscy żołnierze, którzy wstąpili do WP przed ostatnim transportem: CAW, WP na Syberii, I.122.91.47, Protokół nr 3 z posiedzenia Komisji Ewakuacyjnej z 1 maja 1920 r.

⁷⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.85, Rozkaz płk Górskiego o czasowym objęciu dowodzenia oddziałami WP z czerwca 1920 r.

jeszcze na wyspach japońskich płk Burhardtem⁷⁹. Po kilkudniowym wypoczynku pasażerowie wsiedli na pokład statku „Woroneż”. Tymże transportem udawało się do kraju 332 oficerów i żołnierzy oraz 102 członków rodzin. Podróż statkiem była wyczerpująca, zanotowano również kilka wypadków śmierci. W przeciwieństwie do „Jarosławia” panowała jednak na nim wysoka higiena. Komendantem transportu został płk Ludwik Głowacki⁸⁰.

Po wyjeździe płk Głowackiego szefem Sztabu Dowództwa WP na Syberii został mianowany płk Bronisław Górski. Z oficerów i żołnierzy którzy nie wyjechali wraz z tym transportem utworzono w czerwcu 1920 r. Odrębny Oddział Wojska Polskiego⁸¹. Napływ rekruta, głównie z obozów jenieckich (przede wszystkim z obozu w Nikolsku Ussuryjskim) doprowadził do utworzenia batalionu w składzie dwóch kompanii piechoty oraz Legii Oficerskiej. Dowódcą tego oddziału został płk Władysław Nowohorski⁸². Oprócz byłych jeńców do WP zaczęli również wstępować Polacy – wyżsi oficerowie byłej armii rosyjskiej. Trzeba tutaj zaznaczyć, iż oficerowie ci wcześniej odmawiali wstępowania do WP motywując to „*lepszą płacą i możliwością otrzymania wyższej szarży*”⁸³, a po klęsce oddziałów „białych” przypomnieli sobie o swoim pochodzeniu i rozpoczęli starania o przyznanie, najpierw obywatelstwa, a później zgody na wstąpienie do WP. Ich podania były w większości rozpatrywane pozytywnie, mimo, iż zdarzały się np. przypadki braku znajomości języka polskiego⁸⁴. Słynna szczególnie była podróż rosyjskiego gen. mjr Aleksandra M. Michajłowa wraz z małżonką. Komisarz Targowski wyraził na nią zgodę, ponieważ – według niego – naciskał na to gen. Janin, który miał jeszcze duży wpływ na przydział statków potrzebnych do ewakuacji wojsk⁸⁵. Płk Burhardt i Wysoki Komisarz RP Targowski byli zdania, że nie można zabraniać wstępowania osobom, które uważają się za Polaków i chcą służyć w WP. Ponadto uważali, iż z powodu prawdopodobnego przejęcia władzy przez bolszewików na rosyjskim Dalekim Wschodzie oficerowie ci mogliby ponieść śmierć, być więzieni lub w inny sposób szykowani. Z tego też powodu trzeba było im pomóc⁸⁶. Można jednak stwierdzić, że takie postępowanie nie było w pełni słuszne gdyż w czasie ewakuacji wracał do kraju element właściwie obcy narodowo. Pokrycie jeszcze

⁷⁹ Płk Burhardt wrócił z Japonii do Władywostoku 5 lipca 1920 r.

⁸⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.144. Spis imienny żołnierzy WP i ich rodzin z 14 lipca 1920 r.

⁸¹ CAW, Spis polskich ..., s. 169.

⁸² CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Rozkaz dowódcy Odrębnego Oddziału WP z 31 lipca 1920 r.

⁸³ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Pismo ppłk Miedzińskiego do płk Platowskiego z 18 listopada 1920 r.

⁸⁴ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/10, Sprawozdanie dla posła Morgulca w Harbinie (b.d.)

⁸⁵ APAN, J. Targowski, *op. cit.*, s. 84; D. Radziwiłłowicz, dz. cyt., s. 466.

⁸⁶ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo płk Burhardta do płk Górskiego z 18 lipca 1920 r.

kosztów przejazdu przez stronę polską zakrawa na pewne kuriozum. Nie dość, że władze polskie organizowały przejazd, to jeszcze płaciły ludziom, których często poza nazwiskiem czy pochodzeniem nic nie łączyło z Polską.

W końcu sierpnia 1920 r. rozpoczęto przygotowania do wysłania trzeciego transportu zwartych oddziałów WP z Władywostoku. Żołnierze z tych oddziałów zostali wcieleni do ostatniego transportu wojsk polskich, który wyruszył do kraju z Władywostoku na statku „Brandenburg” 30 sierpnia 1920 r. Podróżowało nim 95 oficerów i 233 żołnierzy⁸⁷, jednak tylko 11 z nich służyło wcześniej w 5 Dywizji na Syberii. Jak wspominał były wiceprezes PKW Dziewałtowski-Gintowt: [...] *wszyscy inni [oprócz żołnierzy byłej 5 Dywizji – przyp. J.W.] zostali przyjęci przez płk Burhardta do Wojska Polskiego na krótko przed odejściem statku z Władywostoku, czy też z obozów jenieckich, czy to z wojska Siemionowa i innych zbankrutowanych oddziałów. W dalszej części pisał o nie najlepszych stosunkach panujących na tym statku: Na liście wojskowej jadą na statku Moskale (lekarz, siostra miłosierdzia), a znaczna większość pozostałych pasażerów, to ludzie tylko polskiego pochodzenia. Jedyne mała garstka oficerów pragnie służyć Ojczyźnie; inni rozmawiają między sobą w języku niemieckim lub rosyjskim i marzą o wysokim kursie amerykańskich dolarów w Polsce*⁸⁸. Oprócz wojskowych, statkiem podróżowało również 756 osób cywilnych⁸⁹. Komendantem transportu został płk Bronisław Górski, zastępcą komendanta został płk Bolesław Sierzputowski, natomiast opiekę lekarską miał sprawować ppłk dr Aleksander Iochelson⁹⁰. Wraz z wyjazdem tego transportu został zamknięty Punkt Zborny we Władywostoku⁹¹. Pod koniec listopada 1920 r. „Brandenburg” przybył do Gdańska⁹².

Łącznie można przyjąć, iż w zorganizowanych transportach zostało ewakuowanych około 3191 osób, w tym 1488 oficerów i żołnierzy. Wraz z wcześniejszymi transportami czechosłowackimi (ranni, inwalidzi) i późniejszymi, luźnymi grupami, zostało ewakuowanych około 1800 oficerów i żołnierzy. Niektórzy z nich wzięli jeszcze udział w walkach z bolszewikami, tym razem już na ziemi polskiej.

⁸⁷ CAW, WP na Syberii I.122.91.214. Rozkaz z 30 sierpnia 1920 r.

⁸⁸ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.263, Pismo Dziewałtowskiego-Gintowt do Oddziału II Sztabu MSWoj., 31 października 1920 r.

⁸⁹ CAW, WP na Syberii I.122.91.132, Spisy osobowy transportu „Brandenburg” na dzień 1 września 1920 r.

⁹⁰ CAW, WP na Syberii I.122.91.742, Rozkaz płk Burhardta z 4 sierpnia 1920 r.; CAW, WP na Syberii I.122.91.214. Rozkaz komendanta transportu na statku „Brandenburg” z 24 sierpnia 1920 r.

⁹¹ CAW, WP na Syberii I.122.91.742, Rozkaz Komendanta Placu Zbornego we Władywostoku kpt. Sadowskiego z 24 sierpnia 1920 r.

⁹² CAW, Relacje, 400.2405. Relacja G. Chrościela.

Po wyjeździe ostatniego transportu, rozkazem płk Burhardta zostały zwinięte wszystkie punkty zborne. We wrześniu 1920 r. w Tokio odbyło się spotkanie Wysokiego Komisarza Targowskiego z konsulami i Dowódcą Wojsk Polskich na Syberii płk Burhardtem w sprawie dalszej ewakuacji żołnierzy, którym udało się wydostać z obozów bolszewickich na Syberii. Ustalono wtedy, że całą akcję repatriacyjną byłych wojskowych 5 Dywizji oraz ich rodzin powierzy się Konsulowi Generalnemu na Syberię Michałowi Morgulcowi w Harbinie, któremu przydzielono do pomocy ppor. Lerneta (byłego komendanta Punktu Zbornego na st. Mandżuria, a od 3 kwietnia 1920 r. komendanta Punktu Zbornego w Harbinie). Dzięki ich działalności do stycznia 1921 r., udało się wysłać do kraju 13 oficerów i 140 żołnierzy⁹³. Również konsulom we Władywostoku i Szanghaju udało się wysłać do kraju kilkunastu byłych żołnierzy. Po przyjeździe do Japonii attaché wojskowego płk Pawła Aleksandrowicza, sprawy związane z ewakuacją wojskowych znalazły się w jego gestii. Sama ewakuacja trwała jeszcze przez cały rok 1921. Z Harbina ewakuowano w tym czasie 245 osób⁹⁴, natomiast o repatriantach wysłanych do kraju z Władywostoku nie ma na ten temat danych, choć konsul Karczewski donosił, iż pod jego ochroną w połowie 1921 r. znajduje się ok. 600 osób⁹⁵. Ostatnia grupa byłych wojskowych dotarła do Harbina jeszcze na początku grudnia 1921 r.⁹⁶ Strona polska wspierała również ewakuację żołnierzy litewskich służących wcześniej w Odrębnym Batalionie Litewskim im. Witolda Wielkiego przy 5 Dywizji Strzelców Polskich⁹⁷.

Przybycie Wysokiego Komisarza RP Targowskiego oraz Polskiej Misji Wojskowej gen. Baranowskiego pozwoliło uporządkować sprawy związane z organizacją resztek polskich oddziałów oraz umożliwiło ich ewakuację. Jednak przybycie wspomnianych misji było spóźnione przynajmniej o kilka miesięcy. Większość polskich oficerów i żołnierzy dostała się do niewoli sowieckiej pod stacją Klukwiennaja i podczas walk odwrotowych we wschodniej Syberii.

Słowa kluczowe: *Wojsko Polskie na Syberii, Daleki Wschód, Harbin, Walerian Czuma, Kazimierz Rumsza, 5 Dywizja Strzelców, Józef Targowski*

⁹³ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/10, Listy oficerów i żołnierzy przybyłych do Harbina i wysłanych do kraju od września 1920 do stycznia 1921 r.

⁹⁴ CAW, KLWP, I.122.92.2. Raport ppor. Lerneta dla MSWoj. z 2 maja 1922 r.

⁹⁵ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/10, Pismo Karczewskiego do płk Aleksandrowicza (b.d.)

⁹⁶ CAW, KLWP, I.122.92.2. Raport ppor. Lerneta do płk Aleksandrowicza z 9 grudnia 1921 r.

⁹⁷ Na temat misji litewskiej działającej w 1920 we Władywostoku oraz pomocy ze strony Polaków: CAW, WP na Syberii, I.122.91.73, Meldunek informacyjny Dowództwa Wojska Polskiego we Władywostoku z 5 maja 1920 r.; J. P. Wiśniewski, *Odrębny Batalion Litewski im. Witolda Wielkiego przy 5 Dywizji Strzelców Polskich*, [w] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa prof. M. Wojciechowskiego*, Toruń 2005, s. 969-986.

Summary

The organization and structure of Polish troops in the Far East in 1920

From the autumn of 1919 – as a result of the great Bolshevik offensive - the 5th Rifle Division (Siberian) retreated east as the rear guard of the remaining „white” troops, stopping the enemy pursuit. Her march to Zabajkala was accompanied by heavy fights in the difficult conditions of the Siberian winter, including in the vicinity of the railway stations Tutalskaya, Litvinov and near the city of Taiga. In January 1920, after establishing secret contacts between the Czechoslovak Corps and the Bolsheviks, the echelons of the 5th Polish Rifle Division were surrounded and on January 10, 1920, they had to capitulate and lay down their arms near the Klukwiennaja railway station (120 km east of Krasnoyarsk). The remnants of the division, not agreeing to surrender, organized in Harbin into a Separate Infantry Battalion under the command of Captain Józef Werobe and other units. After their evacuation by sea to Gdańsk in 1920, there was also a transport of Polish soldiers who were still in Vladivostok. Some of these soldiers took part in the battles with the Bolsheviks in Poland.

Keywords: *Polish Army in Siberia, Far East, Harbin, Walerian Czuma, Kazimierz Rumsza, 5th Rifle Division, Józef Targowski*

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV) Praha,

- Fond „Sibírské archívý” – Archiv pplk dr M. Hessa
- Archiv plnomocníka čs. vlády vo Vladivostoku dr V. Girsu

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) Warszawa,

- Wojsko Polskie na Syberii
- Komisja Likwidacyjna WP na Syberii
- L. Russyan, *Wojsko Polskie na Syberii, w: Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej (1904-1921)*, Warszawa 1937 (maszynopis)
- Polski Komitet Wojenny
- Ministerstwo Spraw Wojskowych
- Relacje

Archiwum Akt Nowych (AAN) Warszawa,

- Attachés wojskowi

Archiwum PAN (APAN) Warszawa,

- J. Targowski, *Pamiętnik o charakterze diariusza z wyprawy na Daleki Wschód*,

Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (IJP NJ) Nowy Jork,

- Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza

Ústřední vojenský archiv – Vojenský historický archiv (ÚVA – VHA) Praga,

- Ministerstvo vojenství – oddelení v Rusku (1918-1920)

Źródła drukowane:

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II: listopad 1918- kwiecień 1920, Warszawa 1961

Opracowania:

- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990 (reprint).
- Biegański S., *Polacy na Syberii*, Warszawa 1928.
- Cădere V., Însemnările șefului de misiune, doc. D. Ivănescu și S. Ivănescu, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 139-190.
- Freimanis J., *Kāda Troickas bataljona kareivja gaitas svešumā un dzimtenē*, „Latvijas Vēstures Iiustitūta Žurnāls” 2002, nr 4, s. 131-150;
- Ivănescu D., *Repatrierea voluntarilor și a prizonierilor de război români din Siberia*, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 95-118.
- Krejčí F. V., *Poselstvo vlády k čsl. vojsku na Sibíři*, Praha 1924.
- Kuchtówna L., *Józef Targowski jako minister pełnomocny i wysoki komisarz Rzeczypospolitej Polskiej na Syberię*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 2007, s. 529-538.
- Kuchtówna L., *Karol Frycz*, Warszawa 2004.
- Lesčius V., *Lietuvos kariuomenė 1918-1920*, Vilnius 1998.
- Linkevičius P., *Lietuviai Sibire*, [w:] *Karo archyvas*, 1925, t. 1, s. 25-71.
- Matsumoto T., Theiss W., *Dzieci syberyjskie. Pomoc Japonii dzieciom polskim w latach 1919-1922*, Warszawa 2018.
- Michowicz W., *Organizacja polskiej aparatury dyplomatycznej w latach 1918-1939*, w: *Historia dyplomacji polskiej, t. IV: 1918-1939*, Warszawa 1995.
- Navakas K., *Sibiro Lietuvių Batalionas Vytauto Didžiojo vardo*, „Mūsų Žinynas”, Kaunas 1922, nr 8, s. 373-399.
- Pałasz-Rutkowska E., Romer A. T., *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996.
- Radziwiłłowicz D., *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918-1920*, Olsztyn 2009.
- Șerban I., *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (I), „Apulum” XXXVI, s. 449-460.
- Șerban I., *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (II), „Apulum” XXXVII, 140-172.
- Sikorski W., *Na Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Warszawa 1928.
- Skóra W., *Organizacja i pierwszy okres działalności polskich konsulatów w Harbinie i Władywostoku w latach 1920-1924*, w: *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, pod red. A. Furiera, Szczecin 2008, s. 75-100.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Theiss W., *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919—1923*, Warszawa 1991;
- Wiśniewski J., *Działalność wojskowa Jana Skorobohatego-Jakubowskiego na Syberii 1918-1920*, „Zesłaniec” 2008, nr 37, s. 79-92.
- Wiśniewski J., *Ewakuacja wojsk polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 roku*, „Zesłaniec” 2004, nr 16, s. 15-37.
- Wiśniewski J., *Lietuvos kariniai daliniai Sibire 1918-1920 metais (Politiniai ir kariniai klausimai)*, „Karo archyvas” 2015, nr XXX, s. 44-76.

- Wiśniewski J., *Oddziały litewskie u boku wojsk polskich na Syberii w latach 1918-1920*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2013, nr 2, s. 7-28.
- Wiśniewski J., *Odrębny Batalion Litewski im. Witolda Wielkiego przy 5 Dywizji Strzelców Polskich, [w] Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa prof. M. Wojciechowskiego*, Toruń 2005, s. 969-986.
- Wiśniewski J., *Oficerowie wojsk polskich na Syberii i Dalekim Wschodzie wobec Rosji i rządu admirała Kołczaka*, [w] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, praca zbiorowa pod red. J. Wojtkowiaka, Poznań 2013, s. 117-134.
- Wojstomski J., *O polskiej legii syberyjskiej - artykuły*, Warszawa 1937.
- Wyszczelski L., *Bitwa na przedpolach* Warszawa, Warszawa 2000.
- Висьневский Я., Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 – март 1919 гг.), // *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспективы развития*, Omsk 2010, cz. I, С. 288-298, Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 – март 1919 гг.), // *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспективы развития*, Omsk 2010, cz. I, С. 288-298.
- Висьневский Я., *Войско Польское в Сибири во время революции и гражданской войны в России // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды. Сборник статей польских и российских исследователей*, Москва, Институт славяноведения РАН 2009. С. 217 – 259;
- Екабсонс Э., Щербинскис В., Участие Латышей в военных формированиях Белых во время гражданской войны в России 1917-1920, [w] *Россия и Балтия. Народы и страны. Вторая половина XIX – 30-е гг. XX в.*, Москва 2000, С. 88-89;
- Поповић Н. Б., *Срби у грађанском рату у Русији*, Београд 2005

Tomasz Gajownik*

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0003-2580-5107

ZWALCZANIE SZPIEGOSTWA, AKCJI WYWROTOWEJ I NADUŻYĆ W WOJSKU POLSKIM W OKRESIE WOJNY POLSKO – BOLSZEWICKIEJ WEDŁUG SPRAWOZDANIA ODDZIAŁU II SZTABU MINISTERSTWA SPRAW WOJSKOWYCH Z 30 MAJA 1920 ROKU

W okresie wojny polsko – bolszewickiej, z racji specyfiki sytuacji wewnętrznej jak i zewnętrznej, w kwestiach bezpieczeństwa prym wiodły organy wojskowe ku temu przeznaczone. Militaryzacja państwa, wynikająca z rosnących potrzeb nie tylko na froncie przeciwrosyjskim, prowadziła do stopniowego rozszerzania zakresu ich kompetencji na poszczególne dziedziny życia. Czynnikiem determinującymi wykorzystanie armii była trudna sytuacja społeczna, sprzyjająca prowadzeniu agitacji antypaństwowej, brak sprawnego aparatu kontroli nad właściwą realizacją polityki ekonomicznej, co skutkowało licznymi aferami gospodarczymi oraz nadużyciami, czy wreszcie stała i pogłębiająca się penetracja państwa przez służby specjalne, cywilne oraz wojskowe, państw sąsiednich, z którymi Rzeczpospolita miała stosunki wrogie, nieuregulowane lub była w stanie niewypowiedzianej wojny.

Z punktu widzenia trudności, z jakimi borykał się kraj, a zwłaszcza toczących walk o granice, szczególną wagę przywiązywano do sprawnej organizacji i rozbudowy Wojska Polskiego. Józef Piłsudski zdecydowanie wierzył i powtarzał, iż o przyszłości granic wschodnich będzie decydowało rozstrzygnięcie militarne. Siły zbrojne miały za zadanie spełniać rolę nie tylko narzędzia służącego realizacji

* Tomasz Gajownik – dr hab. Absolwent historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zatrudniony w Instytucie Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na stanowisku adiunkta. Zainteresowania badawcze: historia XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem historii państw bałtyckich oraz historii polskiego wywiadu wojskowego w latach 1918-1945. Jest autorem kilkudziesięciu publikacji, w tym monografii poświęconych działalności Oddziału II SGWP na Litwie w latach 1921-1939 oraz działalności attachés wojskowych II RP w krajach bałtyckich.

tej koncepcji, ale zapewnienia spokoju wewnątrz państwa. Tworzone cywilne struktury bezpieczeństwa nie były w stanie do końca sprostać problemom, które wywoływał chaos towarzyszący mozolnemu budowaniu podstaw państwowości. Tym bardziej, że był on w pewnym stopniu kreowany przez sąsiadów, którym zależało na, jak najpełniejszej, destabilizacji państwa polskiego. Dlatego, między innymi, dużą wagę przykładano do wykrywania i ujawniania działalności wymierzonej przeciwko strukturom wojskowym. Najbardziej charakterystyczne jej formy sprowadzały się do prób zdobycia informacji o organizacji Wojska Polskiego, programach wyszkolenia, typach uzbrojenia, planach operacyjnych, czyli tych wszystkich elementów składających się na kanon klasycznie uprawianego szpiegostwa; bardzo niebezpiecznej, z powodu trudnych warunków życiowych społeczeństwa, agitacji wyrotowej w armii a także będących pochodną ciężkiej sytuacji mieszkańców aktów nadużyć, co uprawnia do stwierdzenia, iż te właśnie rodzaje zagrożeń stanowiły nie tylko grupę największego ryzyka dla stabilnego rozwoju sił zbrojnych, ale także ogromne wyzwanie dla organów bezpieczeństwa.

Wskazane powyżej zagadnienia znalazły się w centrum zainteresowania, powołanych do ich rozpracowywania, organów kontrwywiadu wojskowego. Już w momencie powołania do życia Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, w październiku 1918 roku, w ramach Wydziału II Informacyjnego, który w swych rękach skupił całokształt spraw związanych z organizacją i działalnością wojskowych służb specjalnych, powstała Sekcja IIc kierowana przez porucznika Bronisława Witeckiego, z myślą o prowadzeniu prac z zakresu kontrwywiadu. W styczniu 1919 roku problematyka prac kontrwywiadowczych znalazła się wśród zadań powierzonych Sekcji Spraw Wojskowo – Policyjnych, której kierownictwo powierzono majorowi Karolowi Bołdeskułowi. W sekcji tej służył por. Witecki. Kolejne zmiany organizacyjne, którym towarzyszyły rotacje uplasowania już nie wydziału, ale oddziału w obrębie struktury Sztabu Generalnego WP (Wydział II/Oddział VI/Oddział II SG), skutkowały tym, że ostatecznie zagadnienia kontrwywiadowcze znalazły się w gestii Biura Wywiadowczego w maju 1919 roku (poprzez włączenie do biura Sekcji Wojskowo – Policyjnej). W kwietniu 1919 roku natomiast wydzielona została Sekcja Spraw Politycznych (w ramach Oddziału II), która zajmowała się m. in. sprawami agitacji wyrotowej w armii¹.

¹ Szczegółowa charakterystyka organizacji, zmian i kompetencji Oddziału II Sztabu Generalnego/Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, zob. R. Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno – organizacyjne aspekty funkcjonowania*, wyd. 2 popr. i uzup., Częstochowa 2014, s. 17-27; A. Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002, s. 10-18; A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, 16-27; A. Krzak, *Organizacja i zadania kontrwywiadu wojskowego centralnego i terenowego szczebla ze szczególnym uwzględnieniem Samodzielnych Referatów Informacyjnych w latach 1918 – 1939*, [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*, t. II, red. Z. Nawrocki, „Biblioteka Przeglądu Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, Emów 2014, s. 17-43.

W drugiej połowie 1919 roku doszło do reorganizacji służby kontrwywiadowczej, co było wynikiem realizacji wdrażanych od marca zmian strukturalno – zadaniowych naczelnych władz wojskowych. W związku z wprowadzonym podziałem kompetencji w zakresie spraw organizacji i funkcjonowania Wojska Polskiego na froncie oraz poza nim między Ministerstwem Spraw Wojskowych (MSWojsk), a Naczelnym Dowództwem Wojska Polskiego (NDWP), z racji objęcia przez ten pierwszy swym zasięgiem całokształtu zagadnień i prac administracji wojskowej na obszarach nie objętych walkami, kwestie kontrwywiadowcze jako te o charakterze wewnętrznym miały zostać przekazane ze NDWP do MSWojsk. Dlatego pod koniec czerwca 1919 roku wyłączono z Biura Wywiadowczego Sekcję Spraw Policyjno – Wojskowych i wraz z Sekcją Spraw Politycznych przekazano do tworzonego, w MSWojsk., Departamentu Informacyjnego, gdzie uplasowano je w randze wydziałów razem z wydziałem dozoru kontroli, który z kolei został wyłączony spod jurysdykcji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW)².

Kierownictwo pracami departamentu zostało powierzone kapitanowi Bogusławowi Miedzińskiemu³, jednemu z zaufanych podwładnych Józefa Piłsudskiego, a sam departament podlegał II wiceministrowi spraw wojskowych, którym był od marca 1919 roku generał Kazimierz Sosnkowski. Na strukturę departamentu składały się wydziały: informacyjny (informowanie władz i dowództw wojskowych o panujących nastrojach, zwalczanie agitacji wśród żołnierzy) – kapitan Marian Bukołowicz; defensywny (przeciwdziałanie akcji szpiegowskiej państw obcych) – porucznik Witecki oraz dozoru korespondencji (cenzura) – porucznik Andrzej Kulwieć⁴. W sierpniu 1919 roku kierownikiem wydziału informacyjnego został porucznik Mieczysław Kozar – Słobódzki, a dodatkowo powołano do życia oddział lotny pod dowództwem podporucznika Józefa Korczaka⁵.

W ramach zmian przeprowadzonych na początku 1920 roku, zatwierdzonych rozkazem ministra spraw wojskowych z 20 lutego, w obrębie ministerstwa nastąpiły zmiany nazewnictwa (departamenty zostały zamienione na oddziały) oraz organizacyjne. Wprowadzono nową strukturę na wzór francuski, tworząc sztab ministerstwa, któremu miały podlegać oddziały. Na miejsce Departamentu Informacyjnego powołano do życia Oddział II Sztabu MSWojsk., który tworzyły

² T. Böhm, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918 – 1939*, Warszawa 1994, s. 54; A. Krzak, *op. cit.*, s. 21; B. Miedziński, *Wspomnienia (dokończenie)*, „Zeszyty Historyczne”, wyd. Instytut Literacki w Paryżu, 1976, t. 37, s. 208, 214-215. W lutym 1919 roku Sztab Generalny został włączony do NDWP, zob. T. Böhm, *op. cit.*, s. 60.

³ Interesujący biogram B. Miedzińskiego przedstawił Wiesław Jurkowski, zob. W. Jurkowski, *Bogusław Miedziński*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5, s. 217-233.

⁴ A. Peplowski, *op. cit.*, s. 11; A. Misiuk, *op. cit.*, s. 17; T. Böhm, *op. cit.*, s. 54-55; A. Krzak, *op. cit.*, s. 23.

⁵ Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 86 z 20.08.1919, poz. 3003.

trzy sekcje: I. ogólna – organizacyjna (kapitan Aleksander Tomaszewski), II. defensywy (porucznik Witecki) oraz III. informacyjna (kapitan Kozar – Słobódzki)⁶.

Na szczeblu terenowym występował podział administracji wojskowej w oparciu o Okręgi Generalne, których organem zarządzającym było Dowództwo Okręgu Generalnego⁷. W obrębie dowództwa utworzono wydziały II-ie (oddziały informacyjne), które miały się zająć ogólnym kierowaniem i prowadzeniem służby wywiadowczej w obrębie całego okręgu i w rejonach za granicami państwa polskiego, wskazanymi przez centralę. W ramach działalności wewnętrznej (w DOG) miano zajmować się śledzeniem ruchu politycznego, sytuacji militarnej obcych państw na podległym obszarze i prowadzenie działalności kontrwywiadowczej wobec obcych służb wywiadowczych. Koordynowaniem prac w zakresie służby defensywnej wydziałów zajmowała się sekcja II Oddziału II Sztabu MSWojsk⁸. W ramach współpracy Oddział II Sztabu MSWojsk. miał współdziałać z organami żandarmerii wojskowej oraz Policji Państwowej. Pomoc żandarmerii i policji w okresie wojny polsko – bolszewickiej, w zakresie spraw kontrwywiadowczych i współpracy z Oddziałem II, sprowadzała się do realizacji zadań o charakterze asystencyjnym, obserwacyjnym czy prewencyjnym.

Trudne położenie państwa polskiego zarówno w sferze spraw wewnętrznych jak i zagranicznych wymuszało stosowanie często działań nieszablonowych, na granicy prawa lub go przekraczających. W latach 1919 – 1920 ważyły się losy egzystencji państwa, które dopiero co odzyskało wolność po 123 latach niewoli. Trzeba także pamiętać o tym, że podejmowane przez sąsiadów próby osłabiania Polski przybierały różne formy i były to przedsięwzięcia przygotowywane wyłącznie z myślą o uzyskaniu określonego efektu, jakim w ostatecznym rozrachunku, miał stać się upadek Rzeczypospolitej. Wspomniane wcześniej niektóre tylko metody, jakimi posługiwano się w celu wywołania napięć, dezorganizacji przejawów życia politycznego, społecznego czy gospodarczego wymuszały ze strony organów bezpieczeństwa podejmowanie kroków oraz działań, które opinia publiczna odbierała co najmniej jako kontrowersyjne, a często traktowane były jako zamach na demokratyczne zasady państwa. Tego typu reakcje skutkowały próbami tłumaczenia się ze strony władz wojskowych, które chcąc wyjaśnić swoje postępowanie, nie mogły sięgać po materiał dowodowy w postaci akt śledztw ze względu nie tylko na charakter spraw (afery), ale przede wszystkim w obawie

⁶ P. K. Marszałek, *Najwyższe władze wojskowe w systemie ustrojowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław 2011, s. 143; A. Misiuk, *op. cit.*, s. 24.

⁷ Więcej zob. W. Jarno, *Struktura Dowództwa Okręgu Generalnego Łódź i jej reorganizacja w związku z powstaniem Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV w Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Historica” 1998, nr 61, s. 139-141.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe, Zespół Oddziału II Sztabu Generalnego i Głównego 1921-1939, sygnatura I.303.4.10 (CAW, O. II SG, sygnatura teczki). Prowizoryczna instrukcja wywiadowcza z 28.12.1918; A. Peplowski, *op. cit.*, s. 11.

przed zdradzeniem metod jakimi posługiwano się w celu rozpracowania konkretnej afery, co prowadziłoby do ujawnienia charakteru pracy organów kontrwywiadowczych i stanowiło największe zagrożenie dla ludzi odpowiadających za bezpieczeństwo państwa.

Inaczej sytuacja wyglądała w przypadku korespondencji wewnętrznej między organami wojskowymi. Jednym z kluczowych zadań, służących prezentacji skali podejmowanych przedsięwzięć, stopnia ich realizacji oraz osiągniętych efektów były składane zwierzchnikom sprawozdania z prowadzonej działalności, zawierające krótkie resume wskazanych elementów. Spełniały one różnorodną rolę: od informacyjnej, przez statystyczną, a na opiniotwórczej kończąc. Jedną z ważniejszych kwestii poruszanych w tego rodzaju dokumentacji były charakterystyki prowadzonych przez kontrwywiad operacji, co pozwalało na dokonanie pewnej, ogólnej oceny skali poszczególnych zagrożeń i opracowanie wniosków co do dalszych kroków, jakie należało podjąć w zakresie prac kontrwywiadowczych. Dlatego dokumentację cechowała określona zwięzłość treści, jej przejrzystość w omówieniu podjętych kroków w sprawach, które znalazły się w zasięgu zainteresowania organów wojskowych, do pewnego stopnia otwartość poglądów autora/autorów, a także prezentacja różnego rodzaju form obrony własnego postępowania, o ile takowa była uzasadniona i niezbędna. Przygotowujący tego typu sprawozdania zdawali sobie sprawę, iż odpowiednio napisany dokument mógł dostarczyć przełożonym argumentów w celu wykorzystania ich do opracowania linii obrony na wypadek ataków ze strony czynników cywilnych, opozycji parlamentarnej czy wreszcie prasy chcących wykazać nie licujące z literą prawa postępowanie władz wojskowych. Jednym z ciekawszych przykładów tego rodzaju pism jest sprawozdanie, w wykonaniu rozkazu generała Sosnkowskiego, które przedłożył szef Oddziału II Sztabu MSWojsk. kapitan Miedziński i jest datowane na 30 maja 1920, a zakresem merytorycznym obejmowało okres od momentu powstania Departamentu Informacyjnego MSWojsk. do końca maja. Jest to tyle interesujący dokument, że powstał on w konkretnych uwarunkowaniach sytuacji wewnętrznej państwa polskiego, jak i na froncie wojny polsko – bolszewickiej.

Jeszcze pod koniec maja wydawało się, że sytuacja na froncie jest korzystna dla strony polskiej. Uderzenie na Białorusi, przeprowadzone siłami Frontu Zachodniego, w połowie maja zostało powstrzymane. Z kolei podejmowane, z końcem miesiąca, na południowym odcinku frontu działania zaczepne 1 Armii Konnej kończyły się niepowodzeniem. Dotychczasowe sukcesy sprzyjały poprawie koniunktury sprawy polskiej na arenie międzynarodowej, do tego stopnia, że już przysłowiovo „dzielono skórę na niedźwiedziu”, kiedy poseł francuski w Polsce Hector de Panafieu w rozmowie z generałem Sosnkowskim, gratulując polskich sukcesów na wschodzie, niedwuznacznie dał do zrozumienia iż Francja pragnie

partycypować w podziale przyszłych zysków, jakimi miały stać się określone koncesje ekonomiczne na opanowanych przez Wojsko Polskie ziemiach⁹.

Tymczasem, obok niepokojących sygnałów które płynęły z linii frontu oraz wiadomości pozyskiwanych drogą wywiadowczą z zaplecza sowieckiego, pojawiały się także świadectwa o rosnącej penetracji państwa polskiego ze strony sowieckiej agentury służb specjalnych oraz agitatorów komunistycznych. W pierwszym kwartale 1920 roku liczba spraw kierowanych do Oddziału II Sztabu MSWojsk. wzrastała co miesiąc o 20%, kiedy dotychczasowa średnia miesięczna wynosiła około 450 spraw i informacji¹⁰. Na tego rodzaju zagrożenie wskazywał w swym sprawozdaniu, w pierwszej kolejności, kapitan Miedziński.

W wymiarze spraw związanych z działalnością szpiegowską oraz wywrotową, wątek aktywności sowieckiej był zasadniczo w sprawozdaniu zagadnieniem wiodącym, by nie stwierdzić - monotematycznym. I nie jest to żadne zaskoczenie, gdy zechcemy ocenić ówczesną sytuację Rzeczypospolitej i grożące jej ze wschodu niebezpieczeństwo. Armia Czerwona rozbijając kolejno siły białogwardyjskie, przygotowywana była do przeprowadzenia, zgodnie z dyrektywą Włodzimierza Lenina, decydującego uderzenia na Europę.

W korelacji do tych przygotowań bolszewicy przystąpili do intensyfikacji akcji szpiegowskich i wywrotowych na ziemiach polskich. Przeciwnik był groźny, posiadający już pewne doświadczenie w prowadzeniu tego typu operacji, a co ważniejsze w wymiarze ludzkim dysponującym mieszanką charakterów zahartowanych w działalności konspiracyjnej ideowych bolszewików oraz zawodowych, byłych funkcjonariuszy tajnej policji carskiej – Ochrony oraz wywiadu wojskowego, którzy z różnych pobudek wstąpili do organizowanych przez nowy reżim służb specjalnych. Dodatkowo dysponowali zapleczem polityczno – ideowym w postaci członków Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (KPRP).

Na obszarach Rzeczypospolitej odnotowywano liczne przypadki aktywności funkcjonariuszy sowieckiego wywiadu wojskowego – Zarządu Wywiadowczego Sztabu Armii Czerwonej (Razwiedupra), Wydziału Zagranicznego oraz Oddziału Tajnych Operacji Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (Czeki) oraz Służby Łączności Międzynarodowej Międzynarodówki Komunistycznej¹¹. Z kolei władze KPRP, w celu skoordynowania

⁹ A. Ambrochowicz – Gajownik, *Stanowisko Francji wobec wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. – próba nowej retrospekcji*, mps, ss. 23 (tekst oddany do druku).

¹⁰ A. Peplowski, *op. cit.*, s. 11.

¹¹ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002, s. 15-56; idem, *Zwalczanie szpiegostwa sowieckiego przez polski kontrwywiad w dwudziestoleciu międzywojennym. Zarys problematyki*, [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*, t. III, red. Z. Nawrocki, „Biblioteka Przeglądu Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, Emów 2015, s. 20-21.

działalności agitacyjnej, utworzyły specjalny Wydział Agitacji w Wojsku¹². Dlatego dominujące miejsce w sprawozdaniu, zajmują kwestie związane z zwalczaniem agentury sowieckiej oraz agitatorów. Co szczególnie ciekawe, kapitan Miedziński skierował uwagę na próby prowadzenia agitacji za pomocą akcji ulotkowych przez bolszewików nie tylko jednostek regularnych, w tym także oddziałów „Błękitnej Armii” ale także formacji tyłowych odpowiedzialnych za zaopatrzenie żywnościowe i materiałowe, co w przypadku sukcesu akcji agitatorskich groziło poważnymi konsekwencjami dla zapewnienia regularnych dostaw oddziałom frontowym. Na ten fakt zwrócili uwagę także analitycy Biura Wywiadowczego MSW, którzy alarmowali iż „komuniści miejscowi robią obecnie szalone wysiłki w celu rozszerzenia agitacji w wojsku. W kierowniczych kołach komunistów obmyślane są najskuteczniejsze środki, aby doprowadzić do wrzenia wśród wojska. W ostatnich czasach wyprawiono na front galicyjski dwudziestu najzdolniejszych agitatorów – Polaków zaopatrzonych w duże sumy pieniędzy, którzy mają tam zorganizować ośrodek agitacyjny. Ulotne broszury i proklamacje, wobec trudności transportu, mają być drukowane w jakimś małym miasteczku w pobliżu frontu. Poza tym specjalnie zaufanym towarzyszom polecono zapisywać się do różnych oddziałów wojskowych w charakterze rzemieślników w warsztatach wojskowych”¹³. Podobne w swej treści stwierdzenia, choć nie w formie profesjonalnych analiz, pojawiały się w tekstach do którego dostęp miała znacznie liczniejsza grupa odbiorców, ponieważ poruszana w nich problematyka zaprzętała głowę nie tylko organom bezpieczeństwa. Podejmowane, na szeroką skalę, akcje agitacyjne, których wykrycie determinowało potrzebę stałego alarmowania nie tylko władz politycznych i wojskowych, ale i ogółu społeczeństwa, dostrzegąca prasa ogólnopolska oraz lokalna jako najważniejszy czynnik opiniotwórczy¹⁴.

Najwięcej szkód mogły przynieść próby werbunku żołnierzy do organizowanych w tajemnicy bojówek, których celem miały stać się akcje zbrojne w momencie zbliżania się frontu. Miedziński wymienia sukcesy w ujawnianiu tego rodzaju aktywności sowieckiej, jednak z treści dokumentu przebija troska o bezpieczeństwo podległego mu personelu, który jak pisał, jest coraz bardziej dekonspirowany przez komunistów, a tym samym narażony na zagrożenie fizycznej eliminacji z ich strony oraz podkreśla, że działalność antypaństwowa została ograniczona, ale nie całkowicie wyeliminowana.

¹² M. Krzytofiński, *Działalność Wydziałów Wojskowych Komunistycznej Partii Polski i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy na terenie Dowództwa Okręgu nr X w Przemyślu w latach 1924-1938*, „Glaukopis” 2007/2008, nr 9/10, s. 139.

¹³ Cyt. za: A. Miodowski, *Dyweryjacja polityczna KPRP przeciwko Wojsku Polskiemu na przełomie lat 1918/1919*, „Studia Podlaskie” 2015, t. XXIII, s. 182-183.

¹⁴ *Ibidem*, s. 183.

Bardzo ciekawy, z poznawczego punktu widzenia, jest fragment sprawozdania poświęcony nadużyciom, jakie popełniały osoby wojskowe. Lektura tej części dokumentu prowadzi do konstatacji, że skala procederu była bardzo duża, a niewolni od pokus wzbogacenia się kosztem państwa i podwładnych byli nawet wysokiej rangi oficerowie. Tego rodzaju działania wpływały destrukcyjnie na morale i postawę żołnierzy, którzy albo byli świadkami procederu, albo się o nim dowiadawali. Enuncjacje prasowe na ten temat skwapliwie były podchwytywane przez komunistycznych agitatorów i wykorzystywane w roli dowodu potwierdzającego tezę o funkcjonujących nierównościach społecznych. Inną bolączką na którą zwrócił uwagę kapitan Miedziński, była kwestia nagminnego uchylania się poborowych od służby wojskowej. Ten problem stał się palący w momencie odwrotu wojsk polskich i ogłoszonego w czerwcu 1920 roku poboru. Tymczasem, jak można zauważyć, już pod koniec maja szef jednego z organów kontrwywiadu dostrzegł to zagrożenie.

Odrębną kwestią, na którą trzeba zwrócić uwagę po lekturze dokumentu, jest postawa obywateli polskich pochodzenia żydowskiego. Z treści przytoczonych przykładów wynika, że

Żydzi aktywnie albo włączali się w działalność agitatorską, albo czerpali zyski z procederu wystawiania różnego rodzaju fałszywych dokumentów umożliwiających uniknięcie poboru. Dodatkowo zajmowali się szmuglem oraz handlem walut. Niewątpliwie najbardziej frapujący w tym wątku, jest fakt wykrycia jednej z grup zajmującej się wystawianiem fałszywek, liczącej około 50 osób i działającej na obszarze Dowództwa Okręgu Generalnego Lublin, gdzie 80% stanowić mieli przeważnie Żydzi. Co interesujące, słowo przeważnie zostało wykreślone maszynowo, co oznacza iż ponad wszelką wątpliwość ustalono procentowy udział obywateli żydowskiego pochodzenia. Na tle charakterystyki aktywności obywateli żydowskich wyraźnie wybija się sprawa podejrzanego o szpiegostwo na rzecz Rosji Williama Zuckermana. Był on, co prawda, obywatelem amerykańskim, który jako akredytowany dziennikarz pism amerykańskich i angielskich przygotowywał teksty o Europie Wschodniej, jednak jego tajne kontakty z zagranicznymi organizacjami żydowskimi (używał w korespondencji szyfrów) wzbudziły zainteresowanie organów kontrwywiadu. Na podstawie przeprowadzonego śledztwa ustalono, że prowadził, za pośrednictwem sieci korespondentów na kresach wschodnich Rzeczypospolitej, wywiad wojskowo – polityczny oraz przekazywał za granicę materiały w złym świetle przedstawiające działania władz polskich¹⁵. Jednak najbardziej frapujące jest to, że niewiele dziś

¹⁵ Materiały, który miał zgromadzić W. Zuckerman o antysemickiej przemocy w Polsce w latach 1914-1920 w liczbie około 1000 notatek, zostały wykorzystane w wydanej dwa lata temu pracy Wiiliama Hagen poświęconej tej kwestii, zob. W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland 1914-1920*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, ss. 555.

można znaleźć śladów działalności Williama Zuckermana z tego okresu, a jego biogram pozostawia wiele do życzenia¹⁶.

Na koniec warto wspomnieć o próbach obrony polityki Oddziału II ze strony kapitana Miedzińskiego w kwestii podejmowania przez podległą mu strukturę działań wykraczających poza przyznane jej kompetencje. Najwyraźniej tego typu tłumaczenia były uzasadnione potrzebą przekazania zwierzchnikowi dowodów na obronę działalności organów kontrwywiadu. Za tego rodzaju argument służy, bez wątpienia, konstatacja wieńcząca sprawozdanie, mówiąca iż „powyższe przedstawienie świadczy dobitnie, że Oddziały Informacyjne inicjatywą swoją objęły rozmaite dziedziny przestępstw wojskowych i wykazały żywotną pracę nad sanacją stosunków w armii. Inicjatywa ta jest tym więcej wskazaną, że jak powyżej zaznaczono, ani żandarmeria wojskowa ani też Policja Państwowa wobec braków organizacyjnych i nienależytego doboru personalnego nie może się zajmować skutecznie tego rodzaju przestępstwami, popełnionymi przeważnie w sposób wyrafinowany, wymagający tym samym odpowiednio wprawnego i uzdolnionego aparatu śledczego”. Nie był to argument zbyt wyszukany w swej merytorycznej warstwie, ale oddający prawdziwość a zarazem złożoność sytuacji, w jakie przyszło funkcjonować organom bezpieczeństwa, zarówno wojskowym jak i cywilnym.

Podsumowując, opracowane przez kapitana Miedzińskiego sprawozdanie stanowi cenne świadectwo oceny sytuacji wewnętrznej państwa polskiego z perspektywy jego struktur wojskowych, ukazujące specyfikę zarówno atmosfery panującej w szeregach armii, jak również wśród ludności cywilnej. Przed wszystkim ujawnia skalę zagrożenia, jakie niosła za sobą działalność obcych służb specjalnych, a także obywateli Rzeczypospolitej, którzy kierując się różnymi pobudkami – ideologicznymi lub materialnymi, przyczyniali się w ten sposób do osłabiania własnego kraju.

Prezentowany dokument pochodzi z zasobu Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojennego w Moskwie i jest przechowywany w zespole (fondzie) 2 Oddziału Sztabu Generalnego Polski, w serii (opisie) I. Referatu Organizacyjnego i II. Referatu Finansowego, w teczce o sygnaturze f. 308k, op. 10, numer 248. Na potrzeby edycji uwspółcześniono pisownię, rozwinięto skróty, poprawiono literówki, zaznaczono przypisami literowymi najważniejsze ingerencje w tekście.

¹⁶ William Zuckerman (1885-1961) urodził się w Brześciu nad Bugiem. Wyemigrował do Stanów Zjednoczonych w 1902 r. Studiował na Uniwersytecie w Chicago. Był kierownikiem biura Jewish Daily Forward w Chicago i założył w Londynie European Bureau of the Morning Journal, w którym spędził większość czasu w okresie międzywojennym. Powrócił do Nowego Jorku wkrótce po wybuchu II wojny światowej. W 1948 roku założył The Jewish Newsletter, którego redaktorem pozostał do śmierci w 1961 roku, biogram na stronie YIVO Institute for Jewish Research, <http://www.yivoarchives.org/index.php?p=collections/controlcard&id=34152>, [dostęp: 13.12.2020].

W miarę możliwości starano się zamieścić informacje o charakterze biograficznym i wyjaśniającym.

Słowa kluczowe: *Wojsko Polskie; szpiegostwo, wojna polsko-bolszewicka, Ministerstwo Spraw Wojskowych*

Summary

Combating espionage, subversive action and abuses in the Polish Army during the Polish-Bolshevik war according to the report of the Second Department of the Staff of the Ministry of Military Affairs of May 30, 1920

During the Polish-Bolshevik war, due to the specificity of the internal and external situation, the military authorities were in the lead in terms of security. The militarization of the state, resulting from the growing needs not only on the anti-Russian front, led to a gradual extension of the scope of their competences to individual areas of life. The factors determining the use of the army were the difficult social situation, conducive to anti-state agitation, the lack of an efficient apparatus of control over the proper implementation of economic policy, which resulted in numerous economic scandals and abuses, and finally the constant and deepening penetration of the state by special, civil and military services, neighboring countries with whom the Republic of Poland had hostile, unregulated relations or was in a state of undeclared war.

Keywords: *Polish army, espionage, Polish-Bolshevik war, Ministry of Military Affairs*

^aMinisterstwo Spraw Wojskowych
Oddział II Sztabu Sekcja I Org.^a

Warszawa, dn. 30 maja 1920.

TAJNE!

Licz. ^b1075/20 org.^b

Do
Wiceministra Spraw Wojskowych¹⁷

Wykonując rozkaz P. Wiceministra, Oddział II Sztabu M.[inisterstwa] S.[praw] Wojsk.[owych] przedkłada poniżej sprawozdanie z działalności swej z zakresu służby defensywnej.

Oddział II Sztabu powstał z Sekcji Politycznej Oddziału II Nacz.[elnego] Dow.[ódtwa], która wyłączona z Nacz.[elnego] Dow.[ódtwa] utworzyła w dn. [iu] 1/7.1919 samodzielną Sekcję Polityczną Dep.[artamentu] II. M.[inisterstwa] S.[praw] Wojsk.[owych]. Sekcja ta rozpoczęła swe czynności z początkiem lipca r.[oku] 1919, a więc w czasie dla państwa polskiego niezmiernie ciężkim. Oczyszczanie kresów wschodnich z wojsk sowieckich i zbrojne zatargi z Ukraińcami i Litwinami, naprężenie do zenitu stosunków z Niemcami na zachodniej granicy Polski oraz brak konsolidacji wewnątrz państwa i brak sprężystego aparatu administracyjnego, będącego w stadium początkowej organizacji, wszystko to sprzyjało w najwyższym stopniu rozwinięciu się do zenitu akcji destrukcyjnej, godzącej w byt państwa. Agenci państw ościennych i komuniści, wykorzystując trudne położenie Polski, z wielkim nakładem pracy i kapitałów, zorganizowali planową akcję, zmierzającą do wywołania za wszelką cenę zamętu i niepokoju w państwie, by następnie Polskę w opinii świata zdyskredytować i byt jej podkopać. Tak akcja wywrotowa, jak i niemniej rozgałęziona akcja szpiegowska, mogła swobodnie i bezkarnie się rozszerzać wobec braku zorganizowanej służby bezpieczeństwa publicznego. Ogólne zmniejszenie się poczucia prawa i deprawacja, jaką wojna światowa ze sobą przyniosła, sprzyjało również nadmiernemu rozrostowi nadużyć osób wojskowych, skwapliwie wykorzystywanych przez agitatorów dla podburzania mas żołnierskich. W chwili tak niezmiernie trudnej Sekcja Polityczna M.[inisterstwa] S.[praw] Wojsk.[owych]. rozpoczęła swe czynności w składzie zaledwie kilku oficerów¹⁸, którzy mieli pokonać nawał różnorodnej pracy, bardzo odpowiedzialnej i niecierpiącej wprost zwłoki.

¹⁷ Funkcję tę pełnił w randze II wiceministra spraw wojskowych generał podporucznik Kazimierz Sosnkowski.

¹⁸ W sierpniu 1919 roku Sekcja liczyła 13 oficerów, zob. Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 86 z 20.08.1919, poz. 3003.

Zasadniczo działalność Sekcji Politycznej miała się ograniczać – w zakresie służby defensywnej – do zwalczania agitacji wywrotowej w wojsku i zwalczania obcej akcji szpiegowskiej. Brak jednak, jak wyżej zaznaczono, zorganizowanej służby bezpieczeństwa publicznego, która mogłaby zająć się zwalczaniem przestępstw politycznych, stworzył siłą faktu stan taki, że Sekcja Polityczna musiała, w pełnym zrozumieniu niebezpieczeństwa grożącego państwu, zająć się zwalczaniem agitacji wywrotowej nie tylko w wojsku, lecz w ogóle w państwie, jak również objąć agendy do niej zasadniczo nienależące, jak tępienie nadużyć wśród osób wojskowych.

Sekcja Polityczna, „walcząc od samego początku z brakiem personelu”, nie mogła wobec ogromu zadań rozpocząć od razu pracy systematycznej od podstaw. Na to nie było ani środków, ani też czasu. Siłą faktu zatem musiała zajmować się tym, co największym groziło niebezpieczeństwem w danym momencie, chociaż może zasadniczo to do niej nie należało, ale zająć się musiała, bo nie było innego czynnika, który by mógł skutecznie podjąć się walki z akcją wywrotową, czy szpiegowską. „Sekcja Polityczna i jej oddziały informacyjne na prowincji były w tym początkowym okresie bodaj czy nie jedynymi czynnikami, które w ogóle zajęły się realnym zwalczaniem komunizmu i szpiegostwa^d. Stan taki trwał czas jakiś, a ustępował on miejsca pracy systematycznej, w miarę wzrostu personelu „Sekcji Politycznej”, co pozwoliło na tworzenie oddziałów informacyjnych, pokrywających swą działalnością teren całego państwa – oraz w miarę organizowania się i ustalania służby bezpieczeństwa tak cywilnej, jak i wojskowej. Z tą chwilą praca Oddziału II Szt.[abu], w zakresie służby defensywnej, obejmowała i obejmuje:

- zwalczanie akcji wywrotowej w wojsku,
- zwalczanie nadużyć osób wojskowych,
- zwalczanie akcji szpiegowskiej państw nieprzyjacielskich i ościennych

Przechodząc z kolei do zdania sprawy, ^dco^d w zakresie służby defensywnej zdziałano, Oddz.[iał] II. Szt.[abu] zaznacza, że sprawozdanie niniejsze nie jest wyczerpujące a tym samym nie może dać szczegółowego obrazu działalności Oddz.[iału] II. Szt.[abu]. Daje ono tylko przegląd rzeczy najważniejszych, by na ich podstawie, dać możliwość zorientowania się – jakie dziedziny służby defensywnej Oddz.[iał] II. Szt.[abu] działalnością swoją obejmuje.

Zwalczanie akcji wywrotowej w wojsku

Działalność Oddz.[iału] II. Szt.[abu] M. S. Wojsk. w zakresie służby defensywnej – pod działalnością Oddz.[iału] II. Szt.[abu] rozumie się także działalność oddziałów informacyjnych przy D.[owództwach] O.[kręgów] G.[eneralnych] – od samego początku skierowana została, w pierwszym rzędzie, przeciw akcji komunistycznej w wojsku. ^fWysiłki, ^bbowiem^b, Komunistycznej Partii Robot-

niczej Polski, centralizującej się w Warszawie, zdążyły do wytworzenia, drogą agitacji konspiracyjnej i przez zakładanie tajnych komórek wojskowych i cywilnych, zaopatrzonych w broń, amunicję i środki wybuchowe – takiej sytuacji w państwie, by ewentualny wybuch rewolucji komunistycznej pozbawił z jednej strony państwo możliwości użycia wojska i policji – z drugiej zaś, by występujący zbrojnie rewolucjoniści mieli już wówczas do swej dyspozycji przygotowanych przez siebie wojskowych. Cel ten starano się osiągnąć demoralizowaniem żołnierza polskiego przez odmawianie i zachęcanie do szpiegostwa i zdrady oraz na tyłach próbami sabotażu kolejowego i zamachów na koleje, fabryki itd. oraz przez tworzenie bojówek, jako kadr przyszłej siły zbrojnej komunistów. Wspólna praca z innymi działami służby informacyjnej /propaganda, nawoływanie do poprawy stosunków wśród wojska/ oraz pomoc ze strony organów służby bezpieczeństwa umożliwiła racjonalne zwalczanie agitacji wśród wojska, dzięki czemu żołnierz polski w przeważającej swej części nie został zarażony komunizmem i mógł stać się podstawą i obrońcą bytu państwa^f.

Nie sposób wyliczyć tu wszystkich spraw agitacji komunistycznej, wykrytych przez Oddz.[iał] II. Szt.[abu]. Sprawozdanie niniejsze ograniczy się przeto do podania kilku większych spraw dla zobrazowania działalności służby defensywnej na ty polu.

^dW listopadzie r.[oku] ubiegłego Oddz.[iał] II. Szt.[abu] wykrył i aresztował główne kierownictwo komunistycznej organizacji w wojsku¹⁹. Organizacja ta, związana z centralnym komitetem komunistycznym w Warszawie i pozostająca w ścisłym kontakcie z Rosją Sowiecką, miała szeroko rozgałęzione stosunki w wojsku, wśród którego tak na froncie, jak i na tyłach i w kraju agitowała za pośrednictwem własnego organu „Żołnierz – Robotnik” i szeregu broszur nielegalnych, wydawanych nawet w języku francuskim dla części b.[yłej] armii gen. [erała] Hallera²⁰. Organizacja ta, dążąca do zaszczepienia idei komunistycznych w szeregach żołnierskich, była bardzo niebezpieczna a ściśle zakonspirowana i dobrze obmyślana, mogła ukrywać się przez czas dłuższy, bezkarnie sięjąc zgubne zasady i dążąc do rozluźnienia dyscypliny. Żmudne i długotrwałe dochodzenie Oddz. [iału] II. Szt.[abu] wykryło w listopadzie u.[biegłego] r.[oku] kierownictwo tej organizacji, następstwem czego było aresztowanie wszystkich członków

¹⁹ Akcja organów kontrwywiadu doprowadziła do rozbicia i aresztowania kierownictwa Wydziału Agitacji w Wojsku Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, zob. W. J. Jurkowski, *op. cit.*, s. 220.

²⁰ „Żołnierz-Robotnik” – organ prasowy Wydziału Agitacji w Wojsku Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, więcej o organie i akcji w formacjach „Błękitnej Armii”, zob. A. Miodowski, *Indoktrynacja rewolucyjna w Wojsku Polskim w pierwszych miesiącach po odzyskaniu niepodległości (listopad 1918-marzec 1919)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2012, t. 10, s. 158-161.

kierownictwa, przez co organizacja sama poniosła dotkliwą stratę, a dalszy jej rozwój został tym samym wstrzymany^d.

Podobnie Oddz.[iał] II. Szt.[abu] wykrył agitację w związku zawodowym pracowników mącznych w Warszawie, która miała na celu skłanianie żołnierzy – piekarzy do dezercji, organizowania z nich bojówek komunistycznych i szerzenia za ich pośrednictwem druków i odezw wywrotowych na froncie i w etapach. Rozpoczęta przez Związek Zawodowy Szewski i „Wiedzę Robotniczą” w Warszawie komunistyczna akcja w wojsku, sięgająca poza Warszawę, do Jabłonny, Modlina, nawet Wilna, Białegostoku oraz Biało-Rusi została przez Oddz.[iał] II. Szt.[abu] wykryta i prawie zupełnie zlikwidowana. Celem tej akcji było organizowanie bojówek komunistycznych w wojsku. Mimo pogroźek ze strony bojówek, a nawet czynnego terroru wobec tropiących ich organów Oddz.[iału] II. Szt.[abu], organizacja została wykryta a członkowie komitetu, który wydał polecenie stosowania bezwzględного terroru oraz osoby, które wykonały zamach na dwóch żandarmów Oddz.[iału] II. Szt.[abu] zostały aresztowane i oddane w ręce sądu. Oddz.[iał] II aresztował Makowskiego, wybitnego członka bojówki komunistycznej, który poprzednio był organizatorem i dowódcą polskiej brygady sowieckiej. Makowski, który po zdobyciu Wilna przez wojska polskie, znalazł się w Polsce, rozpoczął agitację komunistyczną na szerszą skalę, zyskując wielki wpływ na koła komunistyczne w Polsce. Jego pracy przypisać należy wybuch ostatniego strajku kolejowego. Specjalnym jednak zadaniem Makowskiego było przerzucenie wpływów komunistycznych na dzielnicę poznańską.

^dZ prac Oddz.[iału] II. Szt.[abu], z zakresu zwalczania komunizmu w szeregach wojskowych na prowincji, wymienić należy wykrycie tajnej organizacji komunistycznej w baonach zapasowych w Lubaczowie i Jarosławiu^{d21}. Organizacja ta powstała samorzutnie, niezależnie od istniejącej organizacji komunistycznej ^bwojskowej^b w Warszawie. Miała ona na celu, z jednej strony, rozluźnić do najwyższych możliwych granic dyscyplinę wojskową w oddziałach zapasowych, z drugiej zaś strony, z oddanych sobie żołnierzy stworzyć karne szeregi, które na wypadek rewolucji społecznej, do której organizacja ta równocześnie zmierzała, opanowały sytuację i stały się podporą nowego porządku. Organizacja ta, której centrum na Galicję znajdowało się w Jarosławiu, pozostawała w kontakcie z kołami komunistycznymi w Berlinie i Wiedniu, skąd czerpała zasoby pieniężne i pomoc organizacyjną. Wszystkie przygotowania do zamachu zbrojnego były poczynione, role pojedynczym członkom rozdane tak dalece, iż nawet personel i materiał sanitarny był przygotowany w dostatecznej ilości. Organizacja ta została

²¹ Podstawowym celem akcji komunistycznej było utworzenie, w obrębie jednostek, tajnych rad delegatów żołnierskich. W tym konkretnym przypadku chodziło o baon zapasowy 10. Pułku Piechoty w Lubaczowie oraz baon zapasowy 14. Pułku Piechoty w Jarosławiu, więcej zob. *Ibidem*, s. 158.

w porę odkryta, gdyż bezpośrednio przed wybuchem zamachu, który był wyznaczony na połowę sierpnia 1919. ^dSkutkiem wykrycia tej agitacji przez Oddział Informacyjny D.[owództwa] O.[kręgu] G.[eneralnego] Lwów było aresztowanie szeregu żołnierzy i osób cywilnych przez sędziego śledczego Sądu O.[kręgu] G.[eneralnego] Lwów. Równocześnie wykryto rozgałęzioną organizację komunistyczną w wojskowej szkole telegraficznej we Lwowie^d. Organizacja ta pozostawała w ścisłym kontakcie z organizacją warszawską. Doskonale przeprowadzone przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] we Lwowie początkowe śledztwo, wykryło całą organizację i przez aresztowanie członków uniemożliwiło jej rozwój tak, że ^dod czasu wykrycia powyższych dwóch spraw ‘na terenie D.[owództwa] O.[kręgu] G.[eneralnego] Lwów^c, agitacji komunistycznej w szeregach wojska, stacjonującego na obszarze okręgu generalnego lwowskiego, mimo upływu prawie całego roku nie zauważono^d.

Również w Krasnymstawie wykryto działalność komunistyczną wśród wojska uprawianą przez miejscowych robotników rolnych, pozostających w przeważnej części pod wpływem komunistycznym²². Równoległe ze zwalczaniem agitacji wywrotowej w wojsku siłą faktu musiało iść tępienie agitacji komunistycznej, w ogóle, w państwie. Powołanymi do tego są oczywiście, w pierwszym rządzie, czynniki cywilne służby bezpieczeństwa. Jak jednak powyżej zaznaczono brak jednolicie zorganizowanej służby bezpieczeństwa publicznego w początkach istnienia Oddz.[iału] II. Szt.[abu] stwarzał stan taki, że Oddz.[iał] II. Szt.[abu] jak i oddziały informacyjne musiały zająć się także zwalczaniem agitacji komunistycznej w państwie. Owocem tego było wykrycie szeregu miejscowych komitetów komunistycznych. W Warszawie zostali uwięzieni wybitni działacze komunistyczni spośród robotników miejskich, robotników zajętych przy burzeniu obiektów pofortyfikacyjnych oraz robotników fabryk wojskowych.

^dRównież wykryto i aresztowano część przywódców komunistycznego komitetu centralnego, co sparaliżowało na czas dłuższy wszelką energiczniejszą akcję komunistów²³.

²² O wpływach komunistycznych wśród robotników rolnych może świadczyć fakt pomocy, jakiej udzieliła grupa tychże podczas zatrzymania jednego z agitatorów komunistycznych w Krasnymstawie w styczniu 1919 roku. W trakcie wykonywania czynności przez sędziego śledczego w asyście policji, pojawili się liczni robotnicy żądając uwolnienia aresztowanego, więcej zob. A. Miodowski, *Dyweryja polityczna...*, s. 186-187.

²³ Według Bogusława Miedzińskiego, który po latach wspominał te wydarzenia, sukces aresztowania trzech członków Centralnego Komitetu Wykonawczego Komunistycznej Partii Robotniczej Polski – Maksymiliana Horwitza oraz Wacława Wróblewskiego późną jesienią 1919 roku zasadniczo należy przypisać łutowi szczęścia i zbiegowi okoliczności, więcej zob. B. Miedziński, *op. cit.*, s. 215-217. Kolejny nastąpił zimą 1920 roku, kiedy w dniach 8-9 lutego aresztowano kolejnych przywódców KPRP już dzięki przygotowanej operacji wywiadowczej, więcej zob. J. Ławnik, *Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918-1939*, Warszawa 1979, s. 185. W tym miejscu słowa podziękowania kieruję w stronę

Prace Oddz.[iału] II. Szt.[abu] doprowadziły do aresztowania w Zagłębiu Dąbrowskim wszystkich prawie członków komunistów Rady Del.[egatów] Rob. [otnicznych] w liczbie stukilkudziesięciu²⁴. Przez zaprowadzenie ścisłej kontroli pociągów dowóz materiału agitacyjnego, jak broszur i ulotnych pism, do Zagłębia został uniemożliwiony. Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Kielcach wykrył ponadto tajną organizację żydowską pod nazwą „Kultura” o kierunku komunistycznym, w Sosnowcu wykryto i skonfiskowaną tajną drukarnię komunistyczną. W Lublinie aresztowano szereg osób cywilnych, biorących udział w organizacji komunistycznej, przy czym stwierdzono, że ośrodkami ruchu komunistycznego są przeważnie istniejące legalnie stowarzyszenia robotniczo – żydowskie. W Lublinie skonfiskowano również transport broszur komunistycznych, nadesłanych z Wiednia a przeznaczonych dla związków zawodowych. W Zamościu wykryto organizację komunistyczną kobiecą. Na terenie Oddz.[iału] Inf.[ormacyjnego] w Łodzi aresztowano komunistyczny komitet kolejowy, złożony z 7 osób podczas posiedzenia i zebrano przy tej sposobności obfity materiał dowodowy w sprawie akcji komunistów polskich. Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Łodzi aresztował podczas rozlepiania odezw o treści komunistycznej 4 Żydów z partii komunistycznej żydowskiej. Obie sprawy przekazane zostały właściwym władzom cywilnym.

Z spośród pojedynczych osób, wykrytych przez Oddz.[iał] II. Szt.[abu], którym udowodniono agitację komunistyczną wymienić należy: w Warszawie aresztowano niebezpiecznego agitatora komunistycznego [Edwarda] Próchniaka, który agitował głównie wśród wojska²⁵. W ścisłym kontakcie z nim pozostawał, przez Oddz.[iał] II. Szt.[abu] również aresztowany, rzekomy carobójca Hipolit Pośrednicki, który dla zrehabilitowania się wobec władz sowieckich za nadużycia^b popełnione^b w Rosji, trudnił się agitacją komunistyczną²⁶. Komunistą Chaim

dr hab. Karolowi Sacewiczowi z UWM za pomoc w poszukiwaniach literatury i wskazanie tej pozycji monograficznej.

²⁴ Aresztowania były konsekwencją akcji wojskowej, która została przeprowadzona na polecenie premiera Jędrzeja Morawieckiego, wobec członków Delegatów Rad Robotniczych Zagłębia Dąbrowskiego i oddziałów Czerwonej Gwardii, które w jej wyniku zostały rozbite, więcej zob. J. Ławnik, *op. cit.*, s. 73-74.

²⁵ Edward Próchniak /1898-1937/ – od 1903 działacz SDKPiL, 1907-1908, 1912-1917 więziony, Od 1917 działacz Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy oraz Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji /bolszewików/ – Rosyjskiej Komunistycznej Partii /bolszewików/ w Moskwie, 1917-1918 komisarz do spraw polskich w obwodzie Moskiewskim, kierownik wydziału w Komisariacie Polskim, współpracownik F. Dzierżyńskiego. Od XII 1918 w Warszawie kierował Wydziałem Wojskowym Komitetu Centralnego KPRP, aresztowany. Po powrocie do Moskwy członek Biura Polskiego KC RKP/b/, VII-VIII 1920 Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski w Białymstoku. W okresie Wielkiej Czystki aresztowany przez KNWD i stracony w sierpniu 1937 roku, zob. M. Wrzosek, A. Pacholczyk, Z. Strzyżewska, *Dokumenty do dziejów lewicy polskiej w Rosji w latach 1919 – 1921*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 2/2, s. 207, dok. nr IV, przyp. nr 3.

²⁶ Fakt ten został odnotowany w prasie, zob. „Ziemia Lubelska” nr 497 z 27.11.1919.

Szpinak aresztowany został w Warszawie, w chwili drukowania odezw komunistycznych, sprawa w sądzie²⁷. W Lublinie aresztowano Franciszka Wasilewskiego, znanego działacza komunistycznego, który kilkakrotnie jeździł jako kurier P.[olskiej] K.[omunistycznej] R.[obotniczej] P.[artii] do Rosji sowieckiej. Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Lublinie aresztował^b dalej^b niejakiego Akiersztajna, b.[yłego] agenta rosyjskiej ochrony, który pod płaszczykiem dostawcy wojskowego, uprawiał agitację wywrotową wśród wojska. Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Kielcach aresztował niebezpiecznego komunistę Kot-Górskiego w Sosnowcu. W Łodzi aresztowano między innymi Aleksandra Klepackiego, Władysława Lipszyca, Ottona Hawliczkę za agitację komunistyczną, uprawianą częściowo także wśród wojska, względnie poborowych.

Jak z powyższego, pobieżnego przedstawienia wynika, ^ddziałalność Oddz.[iału] II. Szt.[abu] na polu zwalczania agitacji komunistycznej była skuteczna^d, gdyż przez wykrycie i aresztowanie czy to całych komitetów, czy też pojedynczych wybitnych komunistów, rozszerzanie się agitacji komunistycznej, jeżeli nie zostało z różnych przyczyn, na które Oddz.[iał] II. Szt.[abu] nie ma wpływu, całkowicie opanowane, to w każdym razie silnie zahamowane. Działalność Oddz.[iału] II. Szt.[abu] na tym polu ^dznana jest doskonale komunistom^x), którzy nie cofali się nawet przed zamachami terrorystycznymi na poszczególnych funkcjonariuszy Oddz.[iału] II. Szt.[abu]^{xx}), by paraliżować i uniemożliwić skuteczne tępienie szkodliwej dla państwa agitacji^d.

^{bx}) patrz załącznik na stronie 15-tej

^{xx}) dwa zamachy na por.[ucznika] Godlewskiego, zamach na st.[arszego] żandarma Jabłońskiego, ugodzonego 7 kulami [...] na żandarma Napomirskiego^b

^dZWALCZANIE SZPIEGOSTWA^d

Drugi dział działalności Oddz.[iału] II. Szt.[abu], w zakresie służby defensywnej, obejmuje zwalczanie szpiegostwa. Praca na tym kierunku Oddz.[iału] II. Szt.[abu] napotyka na wielkie trudności z powodu braku środków pomocniczych, na usunięcie którego Oddz.[iał] II. Szt.[abu] nie ma wpływu decydującego. Brak bowiem przymusu meldunkowego, obowiązującego w całym państwie, który stanowi podstawę inwigilacji osób podejrzanych, nie pozwala na ^sregularne^s racjonalne przeprowadzenie kontrakcji, tym bardziej że będące w obiegu dokumenty osobiste, wydane przez władze okupacyjne i zaborcze, ułatwiają w wysokim stopniu ich fałszowanie a tym samym ułatwiają ukrywanie się osób podejrzanych.

^dGłówna działalność Oddz.[iału] II. Szt.[abu] w kierunku zwalczania szpiegostwa skierowana została oczywiście na tępienie szpiegostwa ze strony Rosji sowieckiej^d, dalej, spośród państw ościennych, ze strony Niemiec i Czech, gdyż

²⁷ „Ziemia Lubelska” nr 529 z 17.12.1919.

państwa te w pierwszej linii są zainteresowane w posiadaniu dokładnych wiadomości o sile i rozkładzie naszej armii.

Odnośnie szpiegów rosyjskich zaznacza się, że ^daresztowani przez Oddz. [iał] II. Szt.[abu] agitatorzy komunistyczni pełnili zarazem, w większości swej, również funkcje szpiegowskie na rzecz Rosji sowieckiej^d. Niniejszy przeto ustęp pomija ich zupełnie, dla uniknięcia powtarzania się, omawiać natomiast będzie tych szpiegów, którym udowodniono ^btylko^b szpiegostwo na rzecz Rosji.

^dW Warszawie wykryto i aresztowano całą organizację szpiegowską bolszewicką, która została wysłana z Kijowa z odpowiednimi funduszami, wyłącznie w celu uprawiania szpiegostwa wojskowego^d. W skład tej organizacji wchodził między innymi [...]zdałowicz, jego żona i Jankowski, aresztowani i oddani do sądu. ^dW Warszawie wykryto również drugą podobną organizację szpiegowską, spośród której aresztowano dwóch członków. Organizacja ta, obok uprawiania szpiegostwa, czyniła zamachy sabotażowe, a ponadto terrorystyczne na polskich oficerów wywiadowczych na froncie^d.

Aresztowanemu przez Oddz.[iał] II. Szt.[abu] Prymus – Prymusiewiczowi udowodniono szpiegostwo na rzecz bolszewików i Niemców, a ponadto zdradę członków P.[olskiej] O.[rganizacji] W.[ojskowej] za czasów okupacji niemieckiej. W Warszawie aresztowano szpiega bolszewickiego A. Bielajewa w chwili, gdy zbierał wiadomości o parku lotniczym. Podejrzany jest on również o zamach sabotażowy na lotnisku. Sprawa w sądzie.

W okręgu generalnym łódzkim aresztowano trzy kobiety: Drebniow, Listuę i Wasilewską za szpiegostwo na rzecz Rosji. Za szpiegostwo na rzecz Niemiec aresztowano między innymi Franciszka Kryszyńskiego, członka niemieckiej b.[yłej] policji polowej w chwili gdy, z gotową dyslokacją pułku, przekradał się do Niemiec. Zdołał on, podając się za Polaka, wstąpić jako podchorąży artylerii do W.[ojska] P.[olskiego] i zebrać, chociaż niezupełnie, wskazany mu przez Niemców materiał.

Dalej, ujęto szpiega wojskowego Hermana Taubera, rodem z Królewca, Niemca, który służył w wywiadowczym oddziale niemieckim, a później w Grenschutzu na Śląsku. Zdołał on dostać się do Wojska Polskiego, do żandarmerii w Modlinie.

Do sądu oddano szpiega niemieckiego Michała Rondzio, szer[egowego] Ral – Szapiro, który swego czasu wydał Niemcom członków P.[olskiej] O.[rganizacji] W.[ojskowej], dalej Ottona Kletkego i Abrahama Chaima Fajnera w Warszawie. Ten ostatni, z zawodu kupiec, zdołał sprowadzić rzekomo wagon makulatury z Wrocławia, w której była ukryta znaczna ilość odezw niemieckich plebiscytowych, jak też i polskich, zwróconych przeciw państwu polskiemu.

W okręgu generalnym łódzkim aresztowano: Erazma Kandora, Fryderyka Bethiera, Alfreda Wilterheima, głównych agitatorów akcji szpiegowskiej na rzecz Niemiec na tamt.[ejszym] terenie. Szulca Edmunda aresztowano w Łodzi za de-

nuncjowanie członków P.[olskiej] O.[rganizacji] W.[ojskowej] przed władzami okupacyjnymi. Pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Niemiec aresztowano rzekomego profesora języków z Poznania Leonarda Biliniewicza, który występował w mundurze kapitana armii angielskiej.

^dPoza wyżej wymienionymi aresztowano Wiliama Zuckermana, obywatela amerykańskiego, który jako korespondent pism angielskich i amerykańskich informował tendencyjnie prasę zagraniczną w duchu dla państwa szkodliwym. Znalazona przy nim korespondencja pozwala wnioskować, że Zuckerman stał w kontakcie z Rosją sowiecką, tak, że zarzut szpiegostwa na rzecz bolszewików jest prawdopodobny. Zuckerman zorganizował w całym państwie, a szczególnie na kresach wschodnich, sieć swoich korespondentów, za pośrednictwem których prowadził wywiad wojskowo – polityczny, a materiał w ten sposób uzyskany przesyłał za pośrednictwem swoich kurierów w listach szyfrowanych^d. Udowodniono, że komunikował się z zagranicznymi organizacjami żydowskimi, za pomocą ogłoszeń w dziennikach żargonowych według umówionego klucza szyfrowego. ^dTendencyjne jego artykuły, niezgodne z prawdą, zwłaszcza o rzekomych pogromach jakich dopuszczają się żołnierze na froncie, drukowane były równocześnie w 200 gazetach amerykańskich, przy czym Zuckerman w każdej gazecie raporty swe innym podpisywał nazwiskiem, wywołując tym samym mniemanie, że rozmaici korespondenci te ^bsame^b gwałty ^bnaocznie^b stwierdzili^d. Aresztowanie głównego przywódcy unieruchomiło całą organizację i przeszkodziło w dalszym bezkarnym szkalowaniu nas przez korespondentów obcych pism, bawiących w kraju.

^dTĘPIENIE NADUŻYĆ WOJSKOWYCH^d

Tępienie i ściganie nadużyć dokonywanych przez osoby wojskowe ^dnie należy zasadniczo do zakresu działania Oddziałów Informacyjnych^d.

^dJeżeli mimo to, oddziały informacyjne obecnie, na podstawie wydanej instrukcji, zajmują się tropieniem nadużyć wojskowych, jest to wynikiem zrozumienia sytuacji, wytworzonej przez nienależycie funkcjonujący aparat śledczy żandarmerii wojskowej, powołanej w pierwszym rządzie do ścigania tego rodzaju przestępstw, a z drugiej strony zrozumienia nagłej potrzeby tępienia tych przestępstw^d. Żandarmeria wojskowa bowiem, będąca w stadium organizacji oddawania agend Policji Państwowej, nie może wobec braku odpowiedniego personelu i nawału pracy poświęcić się intensywnemu tropieniu nadużyć wojskowych.

Tropienie zaś tych przestępstw jest tym bardziej rzeczą nagłą, że nienależyta reakcja na nadużycia wywołuje w masach żołnierskich niezadowolenie, które skwapliwie podchwytuje agitator komunistyczny, wskazując że wszelkie niedomagania aprowizacyjne i w zaopatrzeniu żołnierza są efektem nadużyć popełnianych przez osoby wojskowe.

Tak więc tępienie nadużyć tych stoi w ścisłym związku z tępieniem agitacji wywrotowej w wojsku i dlatego oddziały informacyjne sprawami tymi się zajmują. Naczelną zasadą, jaką się oddziały informacyjne w ściganiu tych przestępstw kierują jest usuwanie zła zakorzonego zwłaszcza u oficerów. [...], nadużywający swego stanowiska i władzy, skorumpowany oficer jest złym przykładem dla żołnierza. Dlatego, w pierwszej linii, oddziały informacyjne zajęły się bezwzględnie tępieniem nadużyć oficerskich.

Już sam fakt, że oddziały informacyjne tępiąc nadużycia wojskowe wnikają w stosunki panujące w wojsku, stwarza pewnego rodzaju kontrolę nad osobami wojskowymi i działa prewencyjnie, powstrzymując jednostki mniej odporne od nadużyć. I jeżeli w obecnych czasach nadużycia oficerów stanowią znikomy stosunkowo procent przestępstw wojskowych i jeżeli nie ma żadnych większych afer, jakie rok temu niestety były na porządku dziennym, jest to zasługą władz wojskowych, wśród których oddziały informacyjne wybitny brały udział w zwalczaniu deprawacji w szeregach armii, a w szczególności w korpusie oficerskim.

Szczegółowych dat z działalności oddziałów inf.[ormacyjnych] na polu tropienia nadużyć osób wojskowych, Oddz.[iał] II. Szt.[abu] może udzielić w najbliższym czasie, gdyż prowadzona dotychczas statystyka ograniczała się jedynie do sumarycznego zestawienia całej działalności oddziałów inf.[ormacyjnych]. Z meldunków jednak, jakie Oddz.[iał] II. Szt.[abu] w sprawach ważniejszych otrzymuje wynika, że Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] zajmowały się wszystkimi działaniami nadużyć wojskowych, a ponadto dorywczo tępieniem szmugłu złota i srebra poza granice państwa.

Wobec niemożności przytaczania wszystkich spraw tego rodzaju wykrytych przez oddziały inf.[ormacyjne] podaje się poniżej przykładowo kilka spraw większych dla wykazania dziedzin, które zostały objęte działalnością oddz.[iałów] inf.[ormacyjnych].

^dZe spraw większych^d, których wykrycie przez oddziały informacyjne przyczyniło się, w znacznym stopniu, do sanacji stosunków w wojsku ^dnależy wymienić^d:

Wykrycie szeregu nadużyć w P.[owiatowych] K.[omendach] U.[zpełnień] w Warszawie, Lublinie, Łodzi, Piotrkowie, Kielcach i Będzinie.

^dNadużycia w P.[owiatowej] K.[omendzie] U.[zpełnień] w Lublinie^d, z rozgałęzieniem na Łuków, Radzyń, Białą Siedlecką i Warszawę, systematycznie uprawiane od szeregu miesięcy w sposób bardzo wyrafinowany, ^dzmierzały do bezprawnego uwalniania poborowych za pomocą celowego okaleczania i wystawiania fałszywych świadectw lekarskich^d lub na podstawie fałszywych dokumentów uprawniających do uzyskania ustawowego zwolnienia od służby wojskowej, jak ^dfałszowanie metryk, świadectw szkolnych itp.^d Energicznie przeprowadzone śledztwo przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Lublinie ujawniło te nadużycia, ^da wynikiem dotychczasowego śledztwa było aresztowanie przeszło 50 osób /w tym

2 podpułkowników/ ^sprzeważnie^s Żydów 80%/, którym na razie udowodniono bezprawne uwolnienie od służby wojskowej około 4000 osób^d. Sprawa została oddana przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Lublinie Nadzwyczajnej Sejmowej Komisji Rewizyjnej, która sprawę w dalszym ciągu bada.

Ogólnie znaną i w gazetach szeroko omawiana sprawa nadużyć por.[uczni-ka] Wąsowicza z P.[owiatowej] K.[omendzie] U.[zuppełnień] [w] Łodzi, została również przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] wykryta.

Podobnie sprawa nadużyć w P.[owiatowej] K.[omendzie] U.[zuppełnień] [w] Piotrkowie, gdzie Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] odkrył znaczne nadużycia w zaprowiantowaniu rekrutów.

Ze sprawą nadużyć w P.[owiatowych] K.[omendach] U.[zuppełnień] łączą się sprawy nadużyć poborowych, jakich dopuszczają się osoby cywilne dążąc do bezprawnego uchylania się od służby wojskowej. ^dW Będzinie np. oddział inf.[ormacyjny] aresztował nadrabina Graubarta, któremu udowodniono celowe i świadome fałszowanie metryk żydowskich²⁸. W Łodzi oddz.[iał] inf.[ormacyjny] aresztował niejaką Ryfkę Neumann, która trudniła się przeprowadzaniem poborowych przez granicę państwa. Sprawę skierowano do Urzędu Śledczego w Łodzi. Ten sam oddz.[iał] inf.[ormacyjny] wykrył fabrykę fałszywych paszportów w Łodzi, na podstawie których wywożono poborowych zagranicę^d. Skutkiem ujawnienia tej fabryki było aresztowanie 2 Żydów, zaś za dalszymi 6 współnikami, również Żydami, rozesłano listy gończe.

Z nadużyć władz i oddziałów wojskowych wykrytych przez oddziały inform.[acyjne] wymienić należy:

Nadużycia w urzędzie gospodarczym w Białymstoku – sprawę oddano do Sądu O.[kręgu] G.[eneralnego] Warszawa.

Nadużycia w stacji rozdzielczej jeńców i internowanych w Białymstoku, popelnianie systematycznie przez d[owód]-cę tej stacji – sprawę oddano do Sądu O.[kręgu] G.[eneralnego] Warszawa.

²⁸ Jekutiel Zalman Graubart – ur. 7 lutego 1896, Siedlce, zm. 27 kwietnia 1941, Los Angeles (USA), zam. Będzin / Nowy Jork / Los Angeles, rabin w Będzinie i na Brooklynie.

Był synem będzińskiego rabina, Issachara Berisza Graubarta i jego drugiej żony Dwory Nechy, bratem m.in. Relli Guttman – rzeźbiarki, Beniamina – działacza społ., Dawida Zeligy – nauczyciela oraz Rozy Jakubowicz z Kalisza – poetki piszącej w jidysz. Jako podrabina w Będzinie stał na czele Towarzystwa Pomocy Biednym Chorym Żydom „Linas Hacedek”. Po śmierci swego ojca, 30 grudnia 1913 r. wygrał wybory na będzińskiego rabina, pokonując rabina Bornsztajna z Wyszogrodu, popieranego przez chasydów sochaczewskich. Jednak z powodu skargi do władz, że nowy rabin był zbyt młody, gubernator wybory unieważnił. W ponownych wyborach 20 czerwca 1914 r. znów otrzymał większość głosów i został wybrany na rabina. W 1920 r. wraz z żoną Anną i córkami wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie w latach 30. był rabinem na Brooklynie w Nowym Jorku. Działał w Joint Distribution, Amerykańskim Kongresie Żydowskim i Unii Rabinów Ortodoksyjnych, Fundacja Brama Cukermana, wer. elektr. <http://www.bramacukermana.com/new/jekutiel-zalman-graubart/> [dostęp: 14.12.2020].

Bezprawna sprzedaż koni i zaprzęgów w szpitalu koni we Włocławku – sprawa w sądzie.

Nadużycia w Intendenturze O.[kręgu] G.[eneralnego] Łódź i aresztowanie por.[uczniaka] Kormana i Gutmana /^sŻydzi^s/ sprawa w sądzie.

Nadużycia Intendentury O.[kręgu] G.[eneralnego] Lublin popełnianie w ten sposób, że za odpowiednim wynagrodzeniem ustanawiano w kontraktach ceny znacznie wyższe od cen targowych, przy dostarczaniu zaś bydła, było ono dwa razy ważone i dwa razy płacone. Sprawę oddano Nadzwoycz.[ajnej] Komisji Rewiz.[yjnej].

Nadużycia w komisji zakupów intendentury w Ekspozyturze O.[kręgu] G.[eneralnego] Lublin w Kowlu na tle dostaw zepsutych środków spożywczych po cenach wygórowanych – sprawę oddano Nadzw.[yczajnej] Komisji Sejmowej Rewiz.[yjnej].

^dNadużycia żandarmerii polowej w Kowlu i Włodzimierzu Wołyńskim polegające na czynnym współdziałaniu żandarmów z notorycznymi bandytami^d. Sprawa w toku. Śledztwo zatacza coraz szersze kręgi.

Nadużycia w autokolumnie zapasowej w Lublinie tej treści, że za wysokim wynagrodzeniem przydzielano dezertorów z frontu do tej autokolumny, ponadto handel benzyną i gumami – sprawa oddana do Nadzw.[yczajnej] Sejmowej Komisji Rewiz.[yjnej].

Nadużycia w magazynach wojskowych D.[owództwa] O.[kręgu] G.[eneralnego] Kraków. Sprawa była raz przeprowadzona przez intendenturę, lecz została umorzona. Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] sprawę wznowił, skutkiem czego wykryto nadużycia i aresztowano 5 osób.

^dSprawa bezprawnej sprzedaży koni w O.[kręgu] G.[eneralnym] Kraków, wskutek czego Skarb Państwa poniósł szkodę na kilkanaście milionów^d. Sprawa wielka, zawiśła w sądzie, który od 4-ch miesięcy prowadzi śledztwo. O rozmiarze sprawy tej świadczy fakt, że obrońca jednego z aresztowanych Żydów otrzymał 300.000 koron tytułem zaliczki.

Wśród nadużyć poszczególnych osób wojskowych wymienić należy:

Sprawa rtm. Makowieckiego, który jako dowódca straży konsulatu polskiego w Odessie i mąż zaufania konsula polskiego, popełnił szereg oszustw przy wyrobieniu paszportów zagranicznych. Udowodniono mu szmugiel i kradzież koni na wielką skalę, tudzież biżuterii. Po ucieczce z Odessy, zaopatrzonej w najlepsze papiery jako kurier dyplomatyczny, został przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] we Lwowie schwyty i dostawiony do Sądu O.[kręgu] G.[eneralnego] Lwów.

Głośna swego czasu sprawa płk. Rychtera z wojsk samochodowych w Łodzi, który popełnił szereg oszustw i sprzeniewierzeń na szkodę Skarbu Państwa i który

po ujawnieniu przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Łodzi jego zbrodniczej działalności popełnił samobójstwo²⁹.

Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Warszawie wykrył długi szereg osób wojskowych, które na podstawie fałszywych zapotrzebowań kupowały po niskiej cenie artykuły spożywcze i mundurowe w Polskim Białym Krzyżu, sprzedając je następnie ze znacznym zyskiem kupcom żydowskim. Od chwili ujawnienia tych nadużyć i aresztowania szeregu wojskowych, wśród których nie brak oficerów, nadużycia tego rodzaju w Warszawie się nie powtarzają.

^dWykrycie przez Oddz.[iał] Inf.[ormacyjny] w Lublinie bandy trudniącej się handlem walutą i złotem oraz szmuglowania tych rzeczy zagranicę^d świadczy o tym, że oddziały inf.[ormacyjne] i w tym kierunku objawiają swoją skuteczną działalność na korzyść państwa. W sprawę powyższą włączona jest również Intendentura O.[kręgu] G.[eneralnego] Lublin, która handlarzom i szmuglerom wydawała legalne dokumenty, na podstawie których odbywano podróże zagranicę. ^dO rozmiarach zaś interesów prowadzonych przez powyższą bandę, złożoną wyłącznie z Żydów, świadczy fakt skonfiskowania w pociągu Warszawa – Paryż sumy 4.700.000 koron u jednego tylko szmuglera^d. Sprawę oddano do sądu.

Podobnie Oddz.[iały] Inf.[ormacyjne] w Kielcach, Krakowie, Warszawie, Lwowie i Łodzi zatrzymały szereg osób, uchylających się od poboru w chwili przekraczania granicy z zamiarem ucieczki. Powyższe przedstawienie świadczy dobitnie, że Oddz.[iały] Inf.[ormacyjne] inicjatywą swoją objęły rozmaite dziedziny przestępstw wojskowych i wykazały żywotną pracę nad sanacją stosunków w armii. Inicjatywa ta jest tym więcej wskazaną, że jak powyżej zaznaczono, ani żandarmeria wojskowa ani też Policja Państwowa wobec braków organizacyjnych i nienależytego doboru personalnego nie może się zajmować skutecznie tego rodzaju przestępstwami, popełnionymi przeważnie w sposób wyrafinowany, wymagający tym samym odpowiednio wprawnego i uzdolnionego aparatu śledczego.

Oddz.[iały] Inf.[ormacyjne], posiadające pracowników inteligentnych i ideowych, odpowiadają w całości temu zadaniu i stąd wypływa to zaufanie i uzna-

²⁹ płk Wacław Rychter – ur. 8 V 1871 r. w Błoniu, gubernia warszawska, ukończył w 1889 r. Gimnazjum Filologiczne w Płocku – w tym samym roku rozpoczął służbę w armii rosyjskiej, ukończył 2-letnią Szkołę Junkierską w Czugajewie i został awansowany na stopień podporucznika, kolejne awanse: porucznik – 1895, sztabkapitan – 1900, kapitan – 1905, podpułkownik – 1916 i pułkownik – 1917. Służba w armii rosyjskiej: od 1891 r. – 2 Pułk Strzelców, w tym samym roku przeniesiony do 13 Białozierskiego Pułku Piechoty, od 1917 r. w 16 Ładoskim Pułku Piechoty jako dowódca pułku. Odznaczony w armii rosyjskiej: Order św. Stanisława 3 i 2 klasy z mieczami, Order św. Anny 4, 3 i 2 klasy z mieczami, Order św. Włodzimierza 4 klasy. Od 13 I 1918 r. w III Korpusie Polskim w Rosji. Do Warszawy przybył w październiku 1918r., w WP – 1 grudnia 1918 r. mianowany dowódcą Wojsk Automobilowych Dowództwa Okręgu Generalnego nr IV Łódź. Zmarł 23 XI 1919 roku (samobójstwo). Słowa podziękowania kieruję w stronę dr. hab. Witolda Jarno, prof. UŁ za przekazaną mi notkę biograficzną o płk. Rychterze.

nie, jakim oddziały te cieszą się wśród kompetentnych władz wojskowych oraz cywilnych, u tych ostatnich zwłaszcza na prowincji.

Zaufaniem obdarza je także Nadzwyczajna Sejmowa Komisja Rewizyjna, która w wielu sprawach zwraca się do Oddz.[iału] Inf.[ormacyjnego] o pomoc w śledztwie.

Kończąc na tym niniejsze, pobieżne sprawozdanie z działalności z zakresu służby defensywnej, Oddz.[iał] II. Szt.[abu] melduje, że z końcem lipca b.[ieżącego] r.[oku] będzie w możności przedłożyć p.[anu] Generałowi wyczerpujące sprawozdanie z całorocznej swej działalności.

P. [ełniący] o.[bowiązki] szefa Oddz.[iału] II. Szt.[abu]
Kapitan³⁰.

^{a-a} pieczętka

^{b-b} pismo ręczne

^{c-c} skreślenie ręczne

^{d-d} podkreślenie ręczne

^{e-e} dopisek maszynowy

^{f-f} zakreślenie ręczne

^{g-g} skreślenie maszynowe

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Centralne Archiwum Wojskowe Warszawa – Rembertów:
Zespół Oddziału II Sztabu Generalnego i Głównego 1921-1939

Źródła drukowane:

Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 86 z 20.08.1919

Prasa:

„Ziemia Lubelska” 1919

Opracowania:

Ambrochowicz – Gajownik A., *Stanowisko Francji wobec wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. – próba nowej retrospekcji*, mps, ss. 23 (tekst oddany do druku).

Böhm T., *Z dziejów naczelných władz wojskowych. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918 – 1939*, Warszawa 1994.

Hagen W., *Anti-Jewish Violence in Poland 1914-1920*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

Jarno W., *Struktura Dowództwa Okręgu Generalnego Łódź i jej reorganizacja w związku z powstaniem Dowództwa Okręgu Korpusu nr IV w Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Historica” 1998, nr 61.

³⁰ kapitan Bogusław Miedziński.

- Jurkowski W., *Bogusław Miedziński*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5.
- Kołąkowski P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945*, Warszawa 2002.
- Kołąkowski P., *Zwalczanie szpiegostwa sowieckiego przez polski kontrwywiad w dwudziestoleciu międzywojennym. Zarys problematyki*, [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*, t. III, red. Z. Nawrocki, „Biblioteka Przeglądu Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, Emów 2015.
- Krzak A., *Organizacja i zadania kontrwywiadu wojskowego centralnego i terenowego szczebla ze szczególnym uwzględnieniem Samodzielnych Referatów Informacyjnych w latach 1918 – 1939*, [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918-1945 (1948)*, t. II, red. Z. Nawrocki, „Biblioteka Przeglądu Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, Emów 2014.
- Krzytofiński M., *Działalność Wydziałów Wojskowych Komunistycznej Partii Polski i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy na terenie Dowództwa Okręgu nr X w Przemysłu w latach 1924-1938*, „*Glaukopis*” 2007/2008, nr 9/10, s. 139.
- Ławnik J., *Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918-1939*, Warszawa 1979.
- Majzner, R. *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno – organizacyjne aspekty funkcjonowania*, wyd. 2 popr. i uzupeł., Częstochowa 2014.
- Marszałek P. K., *Najwyższe władze wojskowe w systemie ustrojowym II Rzeczypospolitej*, Wrocław 2011.
- Miedziński B., *Wspomnienia (dokończenie)*, „*Zeszyty Historyczne*”, wyd. Instytut Literacki w Paryżu, 1976, t. 37.
- Miodowski A., *Dywersja polityczna KPRP przeciwko Wojsku Polskiemu na przełomie lat 1918/1919*, „*Studia Podlaskie*” 2015, t. XXIII.
- Miodowski A., *Indoktrynacja rewolucyjna w Wojsku Polskim w pierwszych miesiącach po odzyskaniu niepodległości (listopad 1918-marzec 1919)*, „*Białostockie Teki Historyczne*” 2012, t. 10.
- Misiuk A., *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.
- Peplowski A., *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Wrzosek M., Pacholczyk A., Strzyżewska Z., *Dokumenty do dziejów lewicy polskiej w Rosji w latach 1919 – 1921*, „*Niepodległość i Pamięć*” 1995, nr 2/2.

Internet:

YIVO Institute for Jewish Research, <http://www.yivoarchives.org>
Fundacja Brama Cukermana, <http://www.bramacukermana.com>

Mirosław Golon*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-7443-2063

POMNIKI NIEPODLEGŁOŚCI W TORUNIU – ODZYSKANEJ W 1920 I „ROZSTRZELANEJ” W 1939 ROKU. REFLEKSJE HISTORYCZNE Z PERSPEKTYWY STULECIA: 1920-2020

W ciągu wielu miesięcy 2020 roku – jubileuszowego roku – stulecia bardzo ważnych polskich sukcesów sprzed wieku, przed siedzibą dzisiejszych władz szczebla wojewódzkiego w Toruniu (czyli współcześnie – od 1999 roku – przed Urzędem Marszałkowskim Kujawsko-Pomorskim) stało kilka upamiętnień okolicznościowych. W tym szczególnym dla Polskiej historii okresie, uhonorowano chociażby zwycięstwo w wojnie z bolszewikami, a regionalnie również istotny fakt poszerzenia terytorialnego Niepodległej, czyli powrotu Pomorza do Polski. Były wśród upamiętnień także wystawy, m.in. o wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 roku na Kujawach i Pomorzu oraz ładna, stylizowana na „stulatkę” trybuna honorowa. Ponadto, do już istniejącego trwałego upamiętnienia pomnika wojewody pomorskiego i prezydenta RP na uchodźstwie Władysława Raczkiewicza, dołączono duży obelisk z ważną, okolicznościową deklaracją¹. Na ścianach

* Mirosław Golon – historyk, profesor, od 1989 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu. Od grudnia 2006 roku dyrektor Oddziału IPN w Gdańsku, który obejmuje także teren województwa kujawsko-pomorskiego, w tym Delegaturę IPN w Bydgoszczy. Specjalizuje się w historii stosunków polsko-sowieckich w XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem okresu od wybuchu II wojny światowej po rozpad ZSRS (1939-1991), a także w dziejach Polski Ludowej (1944-1989/1990), szczególnie w historii miast polskich w okresie rządów komunistycznych.

¹ To „kamienne dziękczynienie”, deklaracja wdzięczności zaczynająca się od słów: *TOBIE POLSKO*, to piękne podziękowanie współczesnych za wolną Polskę. Postawiono je, co zaznaczono w podpisie, 11 listopada 2018 roku, aby podkreślić rangę stulecia odrodzenia Polski w listopadzie 1918 roku, która do Torunia dotarła piętnaście miesięcy później. Oczywiście z pomorskiej perspektywy jest to zarazem, jednocześnie pomnik 1920 roku. Uniwersalnie bowiem możemy odczytywać tekst na obelisku, tak z perspektywy listopada 1918 roku, jak i stycznia 1920 roku, którego istotną część brzmi: ... *WDZIĘCZNI OPATRZNOŚCI BOŻEJ ZA ODZYSKANĄ PO CZASACH ZABORÓW NIEPODLEGŁOŚĆ, DZIŚ PONOWNIE, PO*

Urzędu Marszałkowskiego, a także sąsiadującego z nim, przez Plac Teatralny, Urzędu Miejskiego przez wiele miesięcy upamiętniano na wielkich banerach, obok dużych flag narodowych, ważne postaci zasłużone w walce o niepodległość, m.in. Józefa Piłsudskiego, Józefa Hallera, czy Stefana Łaszewskiego.

W jednym miejscu śródmieścia Torunia można było w tym jubileuszowym czasie wyjątkowo wyraźnie dostrzec, że trwają ważne rocznice². Podobnie o rocznicę zadbaną w pobliżu i na samej siedzibie Urzędu Miejskiego, gdzie między innymi popularyzowano sylwetkę burmistrza miasta z lat 1920-1921 Ottona Steinborna³ i inne ważne postacie⁴. W niniejszym tekście postaram się przedstawić nieco szerszy zakres upamiętnień związanych z 1920 roku, tak pod względem postaci oraz wydarzeń, jak i miejsc ich lokalizacji, czyli wykroczyć poza toruński Plac Teatralny (północne wejście na Stare Miasto), chociaż cały czas trzymając się współczesnych granic miasta Torunia. Dodajmy, że charakter miasta, jego duża ranga przez wiele stuleci, zaowocowała bardzo licznymi upamiętnieniami. Odnoszącymi się do bardzo dawnych dziejów z okresu średniowiecza, poprzez liczne upamiętnienia II wojny światowej, aż do najnowszej historii, po czasy wielkiej dekady „Solidarności” z lat osiemdziesiątych XX wieku⁵.

STU LATACH, PRAGNIEMY WYRAZIĆ RADOŚĆ Z NASZEJ WOLNOŚCI I ZOBOWIĄZAĆ SIĘ DO DALSZEJ SŁUŻBY OJCZYŹNIE. ...

² Upamiętnienia zdominowały teren Placu Teatralnego, głównie budynek Urzędu Miasta oraz dwukrotnie większy obiekt Urzędu Marszałkowskiego po drugiej stronie placu, na okres prawie całego 2020 roku. Jeszcze w drugiej połowie listopada na całej ścianie jednego ze skrzydeł siedziby władz wojewódzkich powiewał bardzo dobrze wykonany baner z trzema sylwetkami: Naczelnika Państwa, marszałka Józefa Piłsudskiego; dowódcy Frontu Pomorskiego, generała Józefa Hallera oraz jedynego wśród nich Pomorzana, wojewody Stefana Łaszewskiego. Powszechnie wykorzystywane w rocznicowych publikacjach (ulotki, kalendarze i inne) stylizowane zdjęcie tej trójki wybitnych działaczy politycznych chyba najlepiej oddaje wielką rangę wydarzenia, jakim był powrót Pomorza do Polski.

³ M. Wojciechowski, *Steinborn Otton (1868-1936)*, w: *Toruński Słownik Biograficzny* (dalej cyt. *TSB*), t. 4, Toruń 2004, s. 236-238.

⁴ Przed toruńskim magistratem przypominano, poza wspomnianymi już wyżej działaczami (O. Steinborn, J. Haller, S. Łaszewski), także innych polskich działaczy, jak np. wybitnego lekarza Leona Szumana, ogromnie zasłużonego szczególnie w rozwoju polskich organizacji gospodarczych i kulturalnych, prawnika zasłużonego dla polskiej akcji narodowej Władysława Szumana czy niezwykle aktywnej działaczki polskiej kultury w Toruniu Heleny Piskorskiej.

K. Przybyszewski, *Leon Szuman (1852-1920)*, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, pod red. Stanisława Gierszewskiego (dalej cyt. *SBPN*), tom IV, R-Ż, Gdańsk 1997, s. 325-327; tenże, *Władysław Szuman (1868-1924)*, s. 327-328; K. Ciesielska, *Helena Piskorska (1895-1973)*, w: *SBPN*, tom 3, L-P, s. 432-434.

⁵ W Toruniu współcześnie znajduje się np. kilkanaście ważnych tablic solidarnościowych, upamiętniających różne wydarzenia i osoby aktywne w ostatniej dekadzie Polski Ludowej, np. tablica na kościele Jezuitów poświęcona antykomunistycznym protestom społecznym z 1 i 3 maja 1982 roku.

Szerzej o tych wydarzeniach, zob.: W. Polak, *Dni protestu. Wydarzenia 1 i 3 maja 1982 roku*

Tematyka niniejszego artykułu to przede wszystkim próba charakterystyki wybranej grupy trwałych upamiętnień w Toruniu, pomników i obelisków, dedykowanych tym, którzy przyczynili się do odzyskania niepodległości po tragedii zaborów, które dla miasta Torunia definitywnie zakończyły się w styczniu 1920 roku⁶. Jednak w tytule dodano także jeden ważny element. Podkreślono, że sukces z lat 1918-1921, nie był długotrwały. W 1939 roku Polska zaatakowana przez nazi-stowskie Niemcy Adolfa Hitlera i „czerwoną” Rosję Józefa Stalina znowu utraciła wolność. Bohaterowie niepodległościowej aktywności, najdzielniejsi z Polaków, znaleźli się w pierwszej grupie represjonowanych, w tym masowo mordowanych przez okupantów, zarówno pod okupacją niemiecką, jak i sowiecką. To istotna kwestia, gdyż trwająca od upadku komunistycznej Polski Ludowej, czyli ponad 30 lat, akcja przywracania dawnych upamiętnień, a także budowania już nowych, ale nawiązujących do tradycji 1920 roku, odnosi się w znaczącym stopniu do konsekwencji ponownego zniszczenia suwerennej Polski w czasie II wojny światowej.

Upamiętnienia, w tym liczne pomniki zniknęły, albo nie powstawały nie tylko dlatego, że wybuchła II wojna. Również dlatego, że po tej wojnie, władzę zdobyli komuniści, także wrodcy, a w liberalniejszych okresach po prostu niechętni, polskiej niepodległościowej tradycji⁷. W okresie okupacji, tak niemieckiej jak w Toruniu, jak i sowieckiej we wschodniej połowie II Rzeczypospolitej, okupanci konsekwentnie i bezwzględnie zniszczyli prawie wszystkie patriotyczne polskie upamiętnienia „pozacmentarne”, a w niektórych wypadkach doszło do zniszczeń także na nekropoliach.

w Toruniu, Toruń 2004; W. Rozyrkowski, *Jezuicki opis wydarzeń w Toruniu w dniu 3 maja 1982 roku*, w: *Loyola u Kopernika. Jezuici w Toruniu w latach 1945-2015*, pod red. Krzysztofa Dorosza SJ i W. Rozyrkowskiego, Toruń 2016, s. 303-313.

⁶ Na bazie kończącego I wojną światową Traktatu Wersalskiego (28 czerwca 1919 r.) udało się w na przełomie 1919 i 1920 roku przygotować pokojowe przejęcie Pomorza od Niemiec przez Polskę.

M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski. 1918-1920*, Warszawa – Poznań – Toruń 1981, s. 191-205; J. Kłaczek, *Polskie Pomorze czy Prusy Zachodnie? Kwestia przynależności państwowej regionu w latach 1918-1920*, „Rocznik Toruński”, 2019, t. 46 (Numer specjalny), s. 21-24.

⁷ Ta niechęć, dystans, marginalizowanie, ograniczanie występowało nie tylko w odniesieniu do sporej części polskich bojowników z zaboru rosyjskiego, widoczne w skromnej generalnie po 1989 rok działalności na rzecz trwałego upamiętnienia antyrosyjskich zrywów, np. Powstania Styczniowego 1863-1864. Dotyczyło to także znacznej części działań niepodległościowych także w zaborze pruskim. Powodem była zbyt duża rola środowisk ziemiańskich, duchowieństwa i generalnie warstw odległych od „ludu” w ujęciu komunistycznym. Dla władz PRL te „obce” grupy społeczne były niewarte poważniejszych „inwestycji”. Ujawniało się to więc np. w ogromnej liczbie bezimiennych pomników ofiar II wojny, gdyż władze nie chciały imiennie przedstawiać duchownych, urzędników II RP, kadr wojskowych czy ziemian i generalnie środowisk nie związanych z komunizmem. Dopiero w końcowym okresie PRL te ograniczenia malały, ale osiągnąć było niewiele.

Niszczono nie tylko pamiątki z ostatniego okresu walki o wolną Polskę, czyli z początku XX wieku, ale także z wcześniejszej historii, np. z dziewiętnastowiecznych powstań narodowych⁸. Po zakończeniu II wojny, ten zastany już stan został podtrzymany, często przez całe 45 lat Polski Ludowej i często jeszcze kilka, kilkanaście lub kilkadziesiąt lat więcej. Starych, obalonych przez Niemców pomników związanych z tradycją uczczenia odzyskanej w latach 1918-1920 Niepodległości nie odbudowano⁹. Nie było też mowy o budowie nowych upamiętnień nawiązujących do 1920 roku, a te nawiązujące do okresu 1939-1945 podlegały licznym ograniczeniom, przede wszystkim zubożeniu ich przekazu, o czym najlepiej świadczy trwająca przez ponad pół wieku zubożona forma upamiętnienia ofiar II wojny w dołach śmierci w toruńskim Lesie Barbarka, o czym kilka uwag szerzej w dalszej części tekstu. Komunistyczne władze miały zupełnie odległy od tradycji niepodległościowych z lat 1914-1921 katalog bohaterów i symboli wynoszonych na pomniki. Należało do nich, wyraźnie koncentrując się na propagandowo ujętej wizji II wojny, przede wszystkim wielbienie Armii Czerwonej, czy też krajowych, lokalnych tradycji komunistycznych¹⁰.

Oczywiście w jakimś stopniu wychodzono poza ten „partyjny kanon”, ale głównie w wypadku wybitnych postaci ze świata kultury i nauki. Gdyby nie cmentarze, a także niektóre kościoły, przez te kilkadziesiąt lat komunistycznego panowania, nie byłoby prawie żadnych zachowanych miejsc pamięci nawiązują-

⁸ Przykładem takiej akcji wymierzonej w pamiątki po Powstaniu Styczniowym, największym zrywie z drugiej połowy XIX wieku wymierzonym w zaborcę rosyjskiego, było zniszczenie przez Niemców postawionej w 1929 roku ze zbiórki społecznej, z udziałem córki Romualda Traugutta i marszałka Józefa Piłsudskiego, kolumny Romualda Traugutta w Ciechocinku, którą w niepełnej formie udało się odbudować już w maju 1945 roku. Inny przykład to pomnik z 1916 roku na cmentarzu parafialnym w Chrostkowie (pow. lipnowski), gdzie pochowano 13 powstańców styczniowych poległych w bitwie pod Nietrzebą 21 kwietnia 1863 roku. W czasie II wojny światowej Niemcy zniszczyli to upamiętnienie. *W krwawym polu srebrne ptaszę ...*. Powstanie styczniowe na Pomorzu i Kujawach, pod red. Wojciecha Polaka i Michała Białkowskiego, Toruń 2013, s. 112-113.

⁹ M. Orłowski, *Opowieść o toruńskich pomnikach patriotycznych z lat 1920-1939. Rok po roku*, w: „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”, tom 8, 2018 (*Polska 1918. Stulecie odzyskania Niepodległości*), s. 147.

¹⁰ W Toruniu ta powojenna, pomnikowa akcja komunistów, w tym również tych z Moskwy, to przede wszystkim Pomnik Wdzięczności Armii Czerwonej z 1946 roku oraz powstałe dziesięć lat później upamiętnienie Juliana Nowickiego. Szerzej (na temat pomnika AC) zob.: M. Golon *Powstanie pomnika wdzięczności Armii Czerwonej w Toruniu w 1946 r.*, „Rocznik Toruński”, t. 30, 2003, s. 161-181 oraz D. Czarnecka, *‘Pomniki wdzięczności’ Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2015. Na temat Nowickiego, kilka uwag zob.: M. Golon, *Julian Nowicki (1910-1936)*, TSB, t. II, s. 179-182. Należy dodać, że współcześnie pewne elementy z upamiętnienia AC można znaleźć na toruńskim Cmentarzu Komunalnym nr 2 im. Ofiar II wojny światowej przy ul. Grudziądzkiej, gdzie ponadto znajduje się, bardzo solidnie odnowiony i zadbane (i dobrze usytuowany, na samym wejściu od ulicy Koniuchy), grób Juliana Nowickiego.

cych do 1920 roku¹¹. Dodajmy zresztą, że i na tych cmentarzach upamiętnienia popadały przez lata w zaniechanie, na szczęście wiele bardzo dobrze odnowiono w ostatnich latach. Oczywiście wiele miejsc pamięci „trwało” w pamięci naocznych świadków, czy ich dzieci¹², w pamięci osób zainteresowanych historią, miłośników miast (w tym i Torunia), w archiwalnych i bibliotecznych zasobach coraz szerzej dostępnych, a w efekcie także w publikacjach, budzących zainteresowanie wielu czytelników. Dodajmy, że także sam jubileuszowy rok 2020 zaowocował nowymi upamiętnieniami (trwałymi i czasowymi), a także co oczywiste, kolejnymi publikacjami, od okolicznościowych prac popularyzatorskich¹³, po ważne naukowe ustalenia¹⁴.

Rok 1920 dla Torunia, to czas powrotu miasta i całego regionu do Polski. Był to powrót w granice Ojczyzny po 127 latach¹⁵. Toruń został włączony do Prus po II rozbiórce w styczniu 1793 roku, ale faktycznie już od ponad 20 lat, od I rozbioru w 1772 r., był enklawą na zagarniętych wówczas przez Królestwo Prus polskich ziemiach otaczających miasto. Pozostała część regionu, polskiego Pomorza (bez Torunia i Gdańska), była więc w niewoli aż 148 lat. W 1920 roku Gdańska nie udało się Polsce odzyskać, co przyczyniło się poważnie do wyboru Torunia, na stolicę województwa, które nazwano pomorskim. Wkraczające na Pomorze Woj-

¹¹ Jednym z przykładów wypełnienia przez Kościół roli miejsca pamięci o pomorskich wątkach 1920 roku w trudnych latach PRL było wmurowanie 10 lutego 1970 roku wewnątrz kościoła św. Piotra i Pawła w Pucku pięknej tablicy upamiętniającej 50. Rocznicę Zaślubin Polski z Morzem 10 lutego 1920 r.

¹² Ten właśnie aspekt, czyli pamięć własna o pomniku świetnie zilustrował okolicznościowy film dokumentalny o pomniku wojsk balonowych w Toruniu, który został zrealizowany latem 2020 roku. Jedną z jego bohaterek, jako kilkuletnia dziewczynka po szerokich (znacznie szerszych niż dziś) schodach od tzw. Martówki wchodziła na skarpę w Parku Miejskim na Bydgoskim Przedmieściu, gdzie stał wówczas pomnik wojsk balonowych. Z jednego z takich spacerów zachował się nawet film dokumentalny.

¹³ Przykładem takiej popularyzatorskiej, ilustracyjnie bardzo ciekawej pracy, jest publikacja: *Co widzą toruńskie Anioły? Raport z okazji stulecia powrotu do Macierzy 1920-2020*, tekst i opracowanie L. Smętek, fotografie W. Werner, A. Hess i in., Toruń 2019.

¹⁴ Niewątpliwie do najważniejszych zaliczyć należy pracę naukową, którą słusznie szczególnie mocno eksponowano w Toruniu podczas obchodów stulecia 18 stycznia 2020 roku: „Rocznik Toruński”, 2019, t. 46 (*Numer specjalny, zawiera wersję anglojęzyczną artykułów*). Ze względu na rangę naukową tej pracy warto wspomnieć o niektórych artykułach: P. Olstowski, *Organizacja Wojskowa Pomorza (1918-1920)* (s. 113-161); A. Smoliński, *Skład oraz przekrój społeczny oddziałów Frontu Pomorskiego wkraczających na Pomorze w styczniu i lutym 1920 r.* (s. 283-354); P. Birecki, *Bramy triumfalne i powitanie wojsk polskich w Toruniu w 1920 roku jako preludeum zmian ikonosfery miasta w okresie międzywojennym* (s. 355-391). Ponadto w tej liczącej 502 strony publikacji znalazły się też ważne artykuły Agnieszki Zielińskiej, Tomasza Łaskiewiczza, Tomasza Krzemińskiego, Jarosława Centka czy cytowany już wcześniej artykuł J. Kłaczkowa.

¹⁵ M. Wojciechowski, *Powrót Torunia do Polski w 1920 roku*, „Rocznik Toruński”, 1971, t. 5, s. 5-28.

sko Polskie witane było bardzo uroczyście, z wykorzystaniem przede wszystkim ozdobnych, okolicznościowych bram triumfalnych, przyozdobionych barwami i innymi symbolami narodowymi¹⁶. Nie były to jednak trwałe upamiętnienia¹⁷. Zaczęły one powstawać w następnych latach, już w połowie lat dwudziestych.

W krótkim okresie po odzyskaniu niepodległości upamiętnienie ogólne „wybicia się na niepodległość”, czy też konkretnych ludzi, którzy się do tego przyczynili, było dość skromne. Skoncentrowane przede wszystkim na cmentarnych kwaterach żołnierzy polskich, z główną rolą kwatery na toruńskim Cmentarzu Garnizonowym przy ul. Grudziądzkiej, gdzie m.in.: pochowany został plutonowy Gerard Pająkowski, powstaniec wielkopolski, a następnie żołnierz Wojska Polskiego, który poległ 17 stycznia 1920 r. w miejscowości Lipie pod Gniewkowem, w przypadkowym starciu z Niemcami¹⁸. Postać ta, ze względu na biografię, okoliczności śmierci i pogrzebu, stała się ważnym symbolem ofiary poniesionej przez Polaków w ostatnim etapie walki o polskie Pomorze i do dziś na jednej z toruńskich nekropolii wyraźnie to widać¹⁹. Upamiętnienia objęły też niektórych

¹⁶ Podczas styczniowych uroczystości w 2020 roku na wejściu na dziedziniec Ratusza Staromiejskiego w Toruniu na wiele miesięcy zamontowana taką stylizowaną bramę triumfalną. 18 stycznia 1920 roku bramy triumfalne stanęły m.in.: przy wjazdach na obydwa rynki, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, opracowali: E. Alabrudzińska, J. Bełkot, B. Mansfeld, M. Niedzielska, P. Olstowski, W. Rezmer, A. Smoliński, H. Stańczyk, R. Sudziński, J. Sziling, M. Wojciechowski, *Przejęcie Torunia przez władze polskie w styczniu 1920 roku*, w: *Historia Torunia*, pod red. Mariana Biskupa, t. III, cz. II, Toruń 2006, s. 9-10.

¹⁷ Warto jednak odnotować, że trwałe upamiętnienia wykorzystywano w celach podkreślenia rangi wydarzenia i wzmocnienia jego patriotycznej wymowy. Oto generał Haller po przybyciu do miasta 21 stycznia 1920 roku, złożył kwiaty pod sławnym toruńskim pomnikiem Mikołaja Kopernika, który dla Polaków był oczywistym symbolem związków miasta i całych Prus Królewskich z Rzeczpospolitą.

K. Roguski, *Przynieśli upragnioną wolność. Generał Józef Haller, Błękitna Armia i ziemia pomorska*, w: *Ludzie wolności w regionie kujawsko-pomorskim*, pod red. Michała Białkowskiego, Zdzisława Biegańskiego, Wojciecha Polaka, Toruń 2014, s. 56.

¹⁸ M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918-1920*, Warszawa – Poznań – Toruń 1981, s. 199; M. Orłowski, *Opowieść o toruńskich pomnikach ...*, s. 150.

¹⁹ Współczesny grób Gerarda Pająkowskiego, wyróżniający się nieco większymi rozmiarami od sąsiednich (ale wszystkie są skromne, żołnierskie), znajduje się na Cmentarzu Garnizonowym w Toruniu (ul. Grudziądzka 22/30), w południowo-wschodniej części cmentarza, gdzie jest wielka kwatera poległych w 1920 roku, a także obelisk uczestników walk o niepodległość z lat 1918-1921. Gerard Pająkowski (3.10.1894 – 17.01.1920) urodził się we wsi Brzozie koło Kcyni. Syn Szymona i Apolonii z d. Ossowskiej. W czasie I wojny światowej powołany do służby w armii niemieckiej, następnie uczestnik Powstania Wielkopolskiego. W styczniu 1920 roku służył w 18. Pułku Ułanów Pomorskich. Jego pogrzeb 26 stycznia 1920 roku był wielką polską manifestacją patriotyczną. Władze miasta wystawiły Pająkowskiemu pomnik, który przedstawiał orła zrywającego się do lotu i napisem „Plutonowy Pająkowski Powstaniec Wielkopolski z roku 1918-1919 poległ na polu walki od kuli niemieckiej dnia 17 stycznia 1920 roku pod Gniewkowem”. Niemcy w czasie okupacji zniszczyli ten pomnik, podobnie jak upamiętnienie Pająkowskiego w Gniewkowie (11.11.2003 roku w Gniewkowie

działaczy politycznych zmarłych już w okresie międzywojennym, jak w 1925 r. pierwszego wojewodę Stefana Łaszewskiego, czy nawet jeszcze żyjących, jak np. w 1928 r. Marszałka Józefa Piłsudskiego, jeszcze na kilka lat przed śmiercią. Rzadkim przykładem niecementarnego upamiętnienia była piękna rzeźba polskiego orła w konwencji wojsk aeronautycznych, upamiętniająca dwudziestu żołnierzy batalionu wojsk balonowych z Torunia poległych w sierpniu 1920 roku w walkach nad Bugiem, które zrealizowano w pierwszej, skromniejszej wersji w 1934 r., a w najpełniejszej, najpiękniejszej w 1937 r. Niemcy w 1939 roku zniszczyli te upamiętnienia.

Przedmiotem bardziej szczegółowych uwag będzie sześć obiektów-pomników: Stefana Łaszewskiego, Józefa Piłsudskiego, Józefa Hallera, Władysława Raczkiewicza, żołnierzy wojsk balonowych oraz pomnik pomordowanych w Lesie Barbarka w 1939 r. Jako pierwszy z nich należy wzmiankować powstały pięć lat po powrocie Torunia do Polski pomnik pierwszego wojewody. To upamiętnienie zostało zrealizowane już w pierwszych latach okresu międzywojennego, gdyż Stefan Łaszewski wcześniej zmarł - w 1924 r. Pełnił ważne stanowiska, bardzo dobrze zapisał się w historii regionu i dość naturalne było upamiętnienie tak wybitnej postaci²⁰. Wybrano na jego lokalizację skwerek położony na zachodnim szczycie ówczesnej siedziby władz wojewódzkich (dziś Wydział Filologiczny UMK), od strony Bydgoskiego Przedmieścia. Współcześnie zbiegają się w jego pobliżu dwie ulice: Wały Generała Sikorskiego oraz Fosa Staromiejska, co pozwala dobrze wyeksponować ten pomnik, co jest szczególnie korzystne przy niezbyt dużej wysokości. Pomnik zrealizowano w formie ozdobnej²¹ płaskorzeźby z wizerunkiem wojewody i wymownym napisem *PIERWSZEMU WOJEWOWODZIE W ODRODZONEJ POLSCE STEFANOWI ŁASZEWSKIEMU WDZIĘCZ-*

odsłonięto nowy obelisk upamiętniający jego śmierć).

Nieznany bohater – opowieść o Gerardzie Pająkowskim, spisały G. Ciechanowska-Szczupak, E. Olszewska, E. Pińska, „Gazeta Pomorska”, 23.05.2019.

²⁰ Urodził się kilkanaście kilometrów na północ od Torunia, w rodzinnym majątku w Brąchnówku. Jego ojciec był aktywnym działaczem politycznym, m.in.: był posłem w latach 1866-1873 do sejmu pruskiego. Edukację odbywał najpierw w Pelplinie i Chełmnie, a następnie studiował prawo w kilku ośrodkach, wieńcząc ten etap doktoratem z prawa cywilnego w Lipsku. Pracował początkowo w sądzie w Wejherowie, a następnie przez wiele lat jako adwokat w Grudziądzu. Aktywnie działał w polskich organizacjach gospodarczych i kulturalnych, zasłynął jako obrońca Polaków w sprawach politycznych. W 1912 został wybrany posłem do parlamentu Rzeszy, od grudnia 1918 członek Komisariatu powołanego przez Naczelną Radę Ludową. Bezpośrednio Łaszewskiemu podlegał Podkomisariat w Gdańsku. W 1919 r. został posłem Sejmu Ustawodawczego.

K. Przybyszewski, *Stefan Łaszewski (1862-1924)*, w: *TSB*, t. 1, Toruń 1998, s. 162-165.

²¹ Napis na tablicy zdobią dwie tzw. różgi liktorskie, nawiązujące do etrusko-rzymskiej symboliki związanej ze sprawowaniem władzy. Na dole zamieszczono dwa ważne godła: polskiego orła oraz pomorskiego gryfa.

NE POMORZE. Autorem pomnika był prof. Eugeniusz Gros²². Płaskorzeźbę z Łaszewskim wykonał Marcin Rożek.²³ Odsłonięty został w 1925 roku, 3 maja, czyli wówczas w najważniejsze święto państwowe i zarazem religijne. Ranga 11 listopada dopiero się wykuwała i następowało to bardzo powoli. Podkreślić należy, że Łaszewski jeszcze przed zajęciem Pomorza został wyznaczony na stanowisko wojewody (17 października 1919 r.) Urzędowanie w Toruniu rozpoczął dwa dni po zajęciu miasta przez Wojsko Polskie, czyli 20 stycznia 1920 r. Przybył do stolicy województwa wraz ze swoim zwierzchnikiem, czyli Władysławem Seydą – Ministrem byłej Dzielnicy Pruskiej oraz starostą krajowym, także prawnikiem, drem Józefem Wybickim²⁴. Urzędowanie rozpoczęli przy ul. Słowackiego 15, a następnie już na stałe w budynku byłej pruskiej Szkoły Przemysłowej, czyli dzisiejszym gmachu Wydziału Filologicznego UMK²⁵. Mimo krótkiego okresu urzędowania Łaszewski bardzo dobrze zasłużył się Polsce i Pomorzu, to on był bowiem i pierwszym wojewodą, i komisarzem państwowym do spraw przejęcia administracji na obszarze województwa pomorskiego²⁶. Podkreślić też należy ogromne zasługi Łaszewskiego dla sprawy polskiej na Pomorzu przed styczniem 1920 r.²⁷ Pomnik, podobnie jak wiele innych ważnych pamiątek polskości, został zniszczony przez Niemców w 1939 r.²⁸ Przez komunistów po wojnie nie został

²² J. Bełkot, *Gros Eugeniusz (1878-1947)*, w: TSB, t. 2, Toruń 2000, s. 105-107.

²³ B. Mansfeld, *Sztuka*, w: *Historia Pomorza, t. V, t. V (1918-1939), Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk, cz. II, Polityka i kultura*, red. Szczepan Wierchosławski i Przemysław Olstowski, Toruń 2018, s. 364.

²⁴ S. Łaszewski miał powołanie już 17 października, J. Wybicki 20 października, a w ciągu następnych dwóch miesięcy obsadzono większość pozostałych stanowisk w Pomorskim Urzędzie Wojewódzkim. W znacznym stopniu odwołano się do osób aktywnych już wcześniej w Podkomisariacie Naczelnej Rady Ludowej i podporządkowanych mu Polskich Radach Ludowych, czyli Łaszewski mógł dobierać ludzi, których już znał przynajmniej od 1918 lub początku 1919 roku. Warto podkreślić, że Niemcy swoimi szykanami i groźbą represji zmusili już wiosną i latem 1919 roku część działaczy polskich do wyjazdu z Pomorza. Wśród nich był też Łaszewski, który opuścił Gdańsk i schronił się wówczas w Poznaniu, gdzie nawiązał współpracę z Ministerstwem byłej Dzielnicy Pruskiej, R. Wapiński, *Życie polityczne Pomorza w latach 1920-1939*, Warszawa – Wrocław - Toruń 1983, s. 38-40; K. Przybyszewski, *Stefan Łaszewski (1862-1924)*, TSB, t. I, s. 164-165.

²⁵ K. Roguski, *Przynieśli upragnioną wolność. Generali Józef Haller, Błękitna Armia i ziemia pomorska*, w: *Ludzie wolności w regionie kujawsko-pomorskim*, pod red. Michała Białkowskiego, Zdzisława Biegańskiego, Wojciecha Polaka, Toruń 2014, s. 56.

²⁶ Łaszewski zawodową karierę kontynuował (do 1924 roku) na stanowisku prezesa nowo powołanego organu (ustawą z 3 sierpnia 1922 roku) Najwyższego Trybunału Administracyjnego (I Prezesem NTA był Jan Sawicki – jeden z Prezesów Sądu Najwyższego od 1919), R. Wapiński, *Życie polityczne ...*, s. 59; także dział Historia na stronach nsa.gov.pl.

²⁷ Na stanowisku wojewody Łaszewskiego w lipcu 1920 r. zastąpił inny pomorski działacz, związany z Narodową Partią Robotniczą Jan Brejski, W. Pepliński, *Jan Brejski (1863-1964)*, SBPN, t. I, A-F, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1992, s. 159-160.

²⁸ M. Orłowski, *Opowieść o toruńskich pomnikach ...*, s. 154.

przywrócony. Odbudowano go w 1997 r. z inicjatywy władz wojewódzkich ówczesnego województwa toruńskiego oraz działaczy Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego. Stał się szybko jednym z ważnych miejsc pamięci o polskiej walce z zaborcami i powrocie Pomorza do Polski. Od ponad dwudziestu lat umacnia się tradycja wspominania pierwszego wojewody w toruński „Dzień Niepodległości” (po zaborach), czyli co roku: 18 stycznia²⁹.

Drugim chronologicznie upamiętnieniem uhonorowano osobę, która wówczas jeszcze żyła, ale zajmowała najwyższą pozycję w państwie. Toruń doczekał się upamiętnień Józefa Piłsudskiego jeszcze w latach dwudziestych XX wieku, ale oczywiście już po zamachu majowym z 1926 r., gdyż dopiero wówczas zaczęła tak mocno rosnąć pozycja marszałka, że upamiętnienia stały się możliwe za życia³⁰. Wielki ośrodek garnizonowy, przy jednym ze swoich centrów, jakim był plac Św. Katarzyny, upamiętnił marszałka w 1928 roku. Zlokalizowane było obok koszar 63 Toruńskiego Pułku Piechoty³¹. Należy podkreślić ważną okoliczność, towarzyszącą budowie tego znacznego objętościowo³², a istotnego także pod względem rangi politycznej upamiętnienia. Otóż w wyniku oporu lokalnych władz miejskich zbudowano go na gruncie należącym do wojska³³. Podkreślić należy, że formalnie był to nie tyle pomnik Piłsudskiego, a Pomnik Dziesięciolecia Niepodległości (co nawiązywało do 11 listopada 1918 r.) Jednak faktycznie w jego centralnej części była usytuowana tylko jedna postać, a ściślej płaskorzeźba Marszałka. Po bokach umieszczono, tak jak u wojewody Łaszewskiego, tylko że w znacznie większym formacie: orła białego i pomorskiego gryfa.

²⁹ Zobacz np. na stronach portalu torun.pl (zapis z 18.01.2018 r.) bardzo bogatą fotorelację z „nieokrągłej” 98. rocznicy z 18 stycznia 2018 roku, gdy liczna reprezentacja mieszkańców wzięła udział w upamiętnieniu.

³⁰ Pierwsze, ale tylko tymczasowe upamiętnienie Piłsudskiego wybudowano na Bydgoskim Przedmieściu podczas Wystawy Ogrodniczo-Przemysłowej, M. Orłowski, *Opowieść o toruńskich pomnikach ...*, s. 156.

³¹ Na temat tej ważnej jednostki toruńskiego garnizonu zob.: W. Rezmer, *Garnizon Torunia w latach 1920-1939*, w: *Historia Torunia*, pod red. Mariana Biskupa, t. III, cz. II, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, s. 244-248.

³² Zdjęcie tego nieistniejącego dziś, zburzonego przez Niemców upamiętnienia zamieszczono w cytowanej wyżej *Historii Torunia*, t. III, cz. II, s. 831, fot. 36. Można je zobaczyć także na okładce pracy: P. Olstowski, *Obóz pomajowy w województwie pomorskim w latach 1926-1939*, Warszawa 2008.

³³ M. Golon, *Obchody rocznic odzyskania niepodległości na Pomorzu od lat dwudziestych do dziewięćdziesiątych*, w: *Drogi do Niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy Państwa Polskiego. Studia* pod red. M. Wojciechowskiego i Zbigniewa Karpusa, Toruń 2003, s. 219-231.

Warto dodać, że jeszcze kilka miesięcy przed odsłonięciem tego pomnika na Placu Św. Katarzyny, na Pomorskiej Wystawie Ogrodniczo-Przemysłowej zorganizowanej latem 1928 roku na Bydgoskim Przedmieściu, na krótko pojawił się pierwszy w mieście tymczasowy pomnik marszałka, w klasycznej figuratywnej formie w galowym mundurze, ale usadowiony w fotelu.

Do 1939 roku stało się miejscem uroczystości państwowych³⁴. Ważnym upamiętnieniem była także nazwa toruńskiego mostu drogowego przez Wisłę, który nosił nazwę Józefa Piłsudskiego. Jednak w 1939 roku Niemcy zniszczyli upamiętnienie na placu św. Katarzyny, a most przemianowali. Komuniści po 1945 roku nie byli zainteresowani żadnym z tych upamiętnień i ich nie przywrócili. Dopiero po upadku PRL-u rozpoczęła się dyskusja i stopniowo pojawiły się upamiętnienia. Najważniejsze z nich, czyli nowy pomnik Piłsudskiego w Toruniu, stanął przy ówczesnym Placu Rapackiego, w jego części zachodniej³⁵. Wybudowanie w sierpniu 2000 roku tego zupełnie nowego pomnika było bardzo ważnym elementem uczczenia 80. rocznicy zwycięstwa w bitwie warszawskiej, przełomowego sukcesu w całej wojnie polsko-bolszewickiej. Lokalizacja na jednym z centralnych placów miasta, przy zachodnim wejściu na starówkę, w otoczeniu pięknej zieleni, na dobrym postumencie, uczyniło z czterometrowego pomnika marszałka Piłsudskiego dużą ozdobę całej okolicy³⁶. Bardzo ważnym elementem tego uczczenia wybitnego polityka i żołnierza jest trwała dedykacja na pomniku: *MARSZAŁEK JÓZEF PIŁSUDSKI 1867-1935. WSKRZESICIELOWI PAŃSTWA POLSKIEGO, HONOROWEMU OBYWATELOWI TORUNIA W 80. ROCZNICĘ BITWY WARSZAWSKIEJ MIESZKAŃCY TORUNIA I ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ*³⁷. Plac przed pomnikiem od początku stał się bardzo ważnym miejscem uroczystości państwowych organizowanych w Toruniu. Warto w tym miejscu podkreślić, że pomimo bardzo rzadkich wizyt w regionie (jedyna oficjalna wizyta w czerwcu 1921 r.), to jednak związki Piłsudskiego z Pomorzem były ważne. Najistotniejsza była oczywiście rola Naczelnika Państwa w latach 1918-1920, gdy zbudowano fundamenty państwa i obroniono je przed największymi zagrożeniami. To Marszałek oddelegował Józefa Hallera do zajęcia Pomorza z Toruniem w styczniu i lutym 1920 roku. To on był też jednym z najważniejszych autorów sukcesu w wojnie z bolszewikami, która pomorskiemu regionowi zagroziła, tak jak i całej Polsce. Jako ciekawostkę warto też wspomnieć pierwszy kontakt z Pomorzem, a ściślej z nie włączonym w skład II Rzeczypospolitej Gdańskiem. W lipcu 1917

³⁴ Organizowano m.in.: defilady oraz składano kwiaty. Okazją były święta wojskowe, a także imieniny marszałka, obchodzone 19 marca.

Przykładowy opis takiej uroczystości z 1931 r. zob.: M. Wojciechowski, *Życie polityczne Torunia w latach 1920-1939*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. II, s. 186-187.

³⁵ Współcześnie cały obszar pomiędzy obecnymi: ulicą Bydgoską, al. 500-lecia, ul. Mickiewicza i al. Jana Pawła II nosi nową nazwę: „Parku 100-lecia powrotu Torunia do wolnej Polski”.

³⁶ Projekt pięknego pomnika, którego atrakcją jest uzbrojenie marszałka w szablę, wykonał gdyński artysta rzeźbiarz Stanisław Szwechowicz oraz Bruno Wandtke.

³⁷ Honorowe obywatelstwo Torunia Józef Piłsudski otrzymał pośmiertnie, 14 maja 1935 roku. Należy podkreślić, że na uroczystości pogrzebowe marszałka do Warszawy i Krakowa została wysłana z Torunia oficjalna delegacja, a uroczystości pogrzebowe zorganizowano też w Toruniu.

M. Wojciechowski, *Życie polityczne ...*, dz. cyt., s. 188.

r. aresztowany przez Niemców w Warszawie po kryzysie przysięgowym, był przez tydzień więziony w istniejącym do dziś gdańskim więzieniu przy ul. Kurkowej, wraz z płk. Kazimierzem Sosnowskim. Z Gdańska zostali przewiezieni do twierdzy w Magdeburgu³⁸.

Poruszona wyżej sprawa upamiętnienia w mieście marszałka Piłsudskiego nieuchronnie przywołuje także innego wybitnego wodza tamtej epoki, sprzed ponad stu lat i wzmiankowanego już kilkakrotnie, czyli generała Hallera. Ponad dwadzieścia lat temu, gdy odsłaniano w 2000 roku pomnik marszałka Piłsudskiego, a most przez Wisłę także już odzyskał jego patronat, pojawiły się na Pomorzu liczne głosy, że brak cały czas godnego upamiętnienia innego bohatera odzyskanej po zaborach wolności – Józefa Hallera. Bohatera walki o wolność, który związał się z Pomorzem niezwykle mocno od stycznia i lutego 1920 roku, a później aż do końca sierpnia 1939 r.³⁹ Należy też dodać, że w 1920 roku Hallerowi wybudowano upamiętnienie, które zostało zniszczone w czasie niemieckiej okupacji⁴⁰. W 2012 r. ten ewidentny „pomnikowy” brak uzupełniono dobrą wolą i aktywnością władz wojewódzkich, miejskich i licznych społeczników. W południowo-wschodnim narożniku placu Świętej Katarzyny stanął piękny, na stosownie dużym postumencie, klasyczny figuratywny pomnik dowódcy Frontu Pomorskiego. Józef Haller na Pomorzu już tylko z racji tej zleconej mu przez Piłsudskiego funkcji uosabiał odzyskanie niepodległości najmocniej ze wszystkich dowódców, a wcześniej miał ponadto pod swoją komendą w „Błękitnej Armii” (Armii Polskiej we Francji) w latach 1918-1919 wiele tysięcy Pomorzan i innych mieszkańców byłej dzielnicy pruskiej. Jednak najważniejsza była rola dowódcy Frontu Pomorskiego, gdyż to właśnie w związku z nią był w gronie pierwszych przedstawicieli odradzającej się już w pełni Polski, który oficjalnie odwiedził wolny już Toruń. Uroczysty wjazd do miasta i wielkie powitanie na Dworcu Toruń Miasto oraz uroczysta połowa msza 21 stycznia 1920 roku było jednym z najbardziej uroczystych akcentów powrotu Pomorza do Polski⁴¹. Także po 1920 roku zachował, czy raczej nawiązał bliższe

³⁸ *Pomorscy ojcowie niepodległości. Historia i pamięć*, pod red. Krzysztofa Drazby, Gdańsk 2019, s. 27-28.

³⁹ Chronologię tego związku z Toruniem należy uznać za niezwykle symboliczną. 21 stycznia 1920 roku pierwsze triumfalne przybycie, i smutne tuż przed wybuchem wojny pożegnanie z 30 sierpnia 1939 roku.

K. Kaczmarski, W. J. Muszyński, R. Sierchuła, *Generał Józef Haller 1873-1960*, Warszawa 2017, s. 51-62.

⁴⁰ M. Orłowski, *Opowieść o toruńskich pomnikach ...*, s. 149.

⁴¹ Józefa Hallera na placu dworcowym witali m.in. dowódca wojsk polskich w mieście płk Stanisław Skrzyński, burmistrz Otton Steinborn, wojewoda pomorski Stefan Łaszewski i starosta krajowy Józef Wybicki. W uroczystej mszy świętej wzięli udział księża Różycki, Marchlewski, Przewoski, oraz najważniejszy chyba wśród nich ojciec Zygmunt Rydlewski (1868-1941) ze Zgromadzenia Ducha Świętego, kapelan Armii Hallera. Kazanie wygłosił ks. Józef Wysiński, proboszcz toruńskiej parafii NMP. Z kolei ks. Antoni Borowski z Włó-

i pogłębione związki z Pomorzem, w tym z Toruniem gdzie często bywał, a jeszcze bardziej wzmocnił, gdy osiadł (od 1932 roku na stałe) wraz z żoną i synem w majątku Gorzuchowo, między Chełmnem a Grudziądem⁴². Pomnik Józefa Hallera został wykonany przez Andrzeja Borcza u zbiegu ulicy Piastowskiej i placu Św. Katarzyny. Odślonięty został w 139 urodziny generała – 13 sierpnia 2012 roku Klasyczna, figuratywna rzeźba na dużym postumencie została podpisana i dedykowana, z podkreśleniem znaczenia dla miasta i regionu: *Dowódcy Frontu Pomorskiego wyzwolicielowi Torunia w styczniu 1920 roku. Honorowemu Obywatelowi Naszego Miasta*⁴³. Warto dodać, że generał Haller doczekał się także pięknego upamiętnienia trwałego (mniej mocnego niż pomnik, ale na pewno trwałego na przynajmniej kilka lat), czyli wielkiego muralu na ścianie jednego z kilkupiętrowych bloków przy ul. Matejki, przed skrzyżowaniem z ulicą Gałczyńskiego, jadąc od ulicy Bema. Dodać oczywiście należy także czasowe, ale eksponowane przez wiele miesięcy upamiętnienie J. Hallera na banerach na Urzędzie Miejskim, oraz na Urzędzie Marszałkowskim (tam wraz z Józefem Piłsudskim i Stefanem Łaszewskim).

Kilka zdań warto poświęcić pomnikowi, który zdobi dzisiaj placyk przed głównym wejściem do Urzędu Marszałkowskiego, a jest dedykowany ostatniemu przed wojną wojewodzie pomorskiemu, temu który m.in.: połączył w jednym województwie Toruń z Bydgoszczą i Włocławkiem. Wydawałoby się, że dodanie Władysława Raczkiewicza do upamiętnień związanych z podkreślonym w tytule artykułu 1920 rokiem nie jest uzasadnione. Rzeczywiście bowiem nie był on związany z pomorskim rokiem 1920, ale podobnie jak Józef Piłsudski (oczywiście Naczelnik na znacznie wyższym, a ściślej najwyższym, szczeblu), był już wówczas bardzo aktywny w walce o niepodległość. Od czerwca 1917 roku należał do czołowych działaczy polskich w Rosji. W latach 1918-1920 walczył z bolszewikami, m.in. na Mińszczyźnie i Wileńszczyźnie. Rozpoczął też wówczas pracę w polskiej administracji, będąc w 1919 roku faktycznie polskim wojewodą mińskim, a w grudniu 1920 roku został delegatem Rządu RP przy rządzie Litwy Środkowej w Wilnie. Od czerwca 1921 r. jako minister spraw wewnętrznych (po raz pierwszy) rozpoczął już karierę na szczeblu centralnym, którego jednym z elementów było objęcie na trzy lata urzędu wojewody pomorskiego (1936-1939). Zwieńczeniem kariery Raczkiewicza w służbie publicznej było sprawowanie urzędu Prezydenta RP na uchodźstwie w latach 1939-1947⁴⁴. Niewątpliwie spośród wielu polityków

clawskiego Seminarium Duchownego odczytał list z życzeniami od biskupa włocławskiego ks. Stanisława Zdzitowieckiego.

K. Roguski, *Przynieśli upragnioną wolność ...*, dz. cyt., s. 55-57.

⁴² Tamże, s. 63-65.

⁴³ Tamże, s. 66.

⁴⁴ K. Moskała, M. Supruniuk, *Władysław Raczkiewicz 1885-1947. Prezydent RP na uchodźstwie. Biografia faktograficzna*, Warszawa 2020, s. 8-50.

szczebla centralnego, którzy mieli związki z Pomorzem, Władysław Raczkiewicz miał jedno z największych i co istotniejsze zapisał się pozytywnie⁴⁵. Od lipca 1936 roku przez ponad trzy lata administrował województwem pomorskim, będąc m.in. głównym realizatorem budowy „Wielkiego Pomorza”, czyli powiększenia województwa o kilkadziesiąt procent, poprzez włączenie ośmiu powiatów i dwóch miast wydzielonych (Bydgoszczy i Włocławka) z województw poznańskiego i warszawskiego⁴⁶. Zmarł już dwa lata po wojnie, w czerwcu 1947 roku, na uchodźstwie w Walii, co zresztą było wyjątkowo symboliczne, bo urodził się także poza ziemiami polskimi – w dalekim, gruzińskim Kutaisi⁴⁷. Na upamiętnienie w Toruniu, przede wszystkim jako wojewoda pomorski, czekał od śmierci ponad pół wieku. Najpierw nazwano jego imieniem salę w Urzędzie Wojewódzkim, a prawie dziesięć lat później, w 2010 roku upamiętniono go w klasycznej formie figuratywnego pomnika, chociaż w rzadziej spotykanej wcześniej (ale wówczas i później coraz modniejszej) formule pomnika bez postumentu („bliżej ludzi”), czyli postawionego bezpośrednio na chodniku. Pomnik autorstwa znanego toruńskiego artysty rzeźbiarza Zbigniewa Mikieliewicza stanął przed samym wejściem do urzędu, stając się niewątpliwie jego ozdobą.

Z perspektywy obchodów stulecia niepodległości, tak w ujęciu centralnym (1918-2018), jak i regionalnym, czyli pomorskim (1920-2020), postać Władysława Raczkiewicza ma duże znaczenie. To ważny polityk okresu odbudowy państwa w okresie I wojny światowej i późniejszym. Z wyjątkową funkcją w biografii, prezydenta RP na uchodźstwie, w czasie najstraszniejszym czyli II wojny światowej i początków komunistycznego zniewolenia. Upamiętnienie Raczkiewicza, to nie tylko odwołanie do jego roli jako wojewody w ostatnich trzech latach przed II wojną światową, ale też oddanie hołdu jednemu z twórców (a były ich tysiące na wyższym szczeblu i miliony niżej, jak chociażby cała 950 tysięczna armia w wojnie polsko-bolszewickiej) Polski Odrodzonej. Kontekst 1920 roku jest więc uzasadniony, chociaż w odniesieniu do innych regionów niż Pomorze. Gdy pełnił liczne funkcje w Warszawie oczywiście chcąc nie chcąc musiał już mieć związki z Toruniem i województwem pomorskim. Należy dodać, że na pomniku jest krótkie tylko scharakteryzowanie postaci (*Władysław Raczkiewicz. Prezydent RP na uchodźstwie 1939-1947, Marszałek Senatu RP 1930-1935, Wojewoda Pomorski 1936-1939*), z pominięciem ważnego okresu 1917-1929 i koncentracją wyłącznie

⁴⁵ P. Olstowski, *Obóz pomajowy w województwie pomorskim w latach 1926-1939*, Warszawa 2008, s. 61-62.

⁴⁶ S. Salmonowicz, *Podziały terytorialne i organizacja administracji w województwie pomorskim*, w: *Historia Pomorza, t. V (1918-1939), Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk, cz. 1. Ustrój, społeczeństwo i gospodarka*, red. Szczepan Wierchosławski i Przemysław Olstowski, Toruń 2018, s. 74.

⁴⁷ *Londyńska reduta. Władysław Raczkiewicz (1885-1947)*, red. J. Kłaczkow, M. Golon, K. Kania, Z. Girzyński, Toruń 2017.

na trzech najważniejszych stanowiskach, jakie sprawował⁴⁸. Warto podkreślić, że osiem lat po postawieniu pomnika, w Toruniu upamiętniono W. Raczkiewicza wielką inwestycją drogową, czyli Północną Średnicową Trasą, której nadano imię Prezydenta. Akt uroczystego odsłonięcia nowej nazwy odbył się 18 stycznia 2018 roku, w 98. rocznicę powrotu Pomorza do Polski, czyli w bezpośrednim nawiązaniu do 1920 roku⁴⁹.

Poza wspomnianymi czterema pomnikami dedykowanymi konkretnym, pojedynczym, bardzo wybitnym współtwórcom niepodległej Polski, warto wspomnieć o najnowszym upamiętnieniu, tym razem zbiorowym. W sierpniu 1920 r. wybudowano, a ściślej odbudowano pomnik wojsk balonowych. W przeciwieństwie do wielu innych pomników, czy innych upamiętnień, ma on w sobie szerszy zakres osób imiennie upamiętnianych. To dwudziestu młodych ludzi z różnych stron Polski, którzy w formacji wojsk balonowych trafili na najważniejszą i najcięższą z wojen o odbudowę i ocalenie Rzeczypospolitej, czyli wojnę z bolszewicką Rosją. Jednostka wojsk aeronautycznych (balonowych) w Toruniu była na początku 1920 roku jedną z trzech w Polsce, obok Poznania, gdzie powstała już na wiosnę 1919 roku oraz Legionowa. Wykorzystywała poniemiecką infrastrukturę, która pozostała po zaborcach, w Toruniu było to m.in. lotnisko, grupa obiektów przy ul. Balonowej (hala sterowców) i w innych częściach miasta. Już na początku 1920 roku jednostki balonowe zaczęły być kierowane na front wschodni, a wiosną 1920 roku już trzy bataliony pełniły tam aeronautyczną służbę, wykorzystując swoje techniczne możliwości w walce z bolszewikami. Podczas odwrotu, w najtrudniejszej fazie wojny jednostki (bataliony) balonowe zostały przeformowane w pułk aeronautyczny, ale służący już nie jako służba aeronautyczna, a jako jednostka piechoty. Do tej jednostki włączono też Batalion Balonowy z Torunia. Już jako jednostka spieszona brała udział w walkach z bolszewikami na odległym od Pomorza Podlasiu i północnej Lubelszczyźnie, nad rzeką Bug. Poległo w nich co najmniej dwudziestu żołnierzy⁵⁰, wśród nich dwóch młodych podporuczników

⁴⁸ Oczywiście bogaty życiorys W. Raczkiewicza wyraźnie utrudniał wypisanie wszystkich funkcji, ale należy podkreślić, że ministerialne funkcje w kilku rządach, to były stanowiska równie, albo czasem i bardziej znaczące.

W. Korpalska, *Raczkiewicz Władysław (1885-1947)*, w: *SBPN, t. 4, R-Ż*, s. 26-27.

⁴⁹ Portal miejski: torun.pl, informacja z 18 stycznia 2018 roku.

⁵⁰ Wśród poległych byli: śt. szer. Wacław Antkowiak, kapral Zygmunt Kamiński; szer. Józef Robak; szer. Józef Szafranski; szer. Ignacy Tomaszewski; szer. Tadeusz Wojciechowski; szer. Władysław Żaba; szer. Tomasz Żarski; kapral Jerzy Jackowski; st. szer. Franciszek Adamski; szer. Stanisław Błaszczyk; szer. Sylwester Dróbka; szer. Szymon Fajgenblat; szer. Jan Kostój; szer. Józef Krzyżanowski; szer. Stanisław Majewski. Wszystkie nazwiska zostały zgromadzone i zweryfikowane przez Oddziałowe Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN w Gdańsku, i następnie wyrzyte na dwóch bokach postumentu pomnika.

obserwatorów: ppor. Bronisław Lubański⁵¹ i ppor. inż. Edward Sachs⁵² oraz dwóch podchorążych obserwatorów: Zygmunt Pągowski i Stanisław Ossek. To właśnie tej dwudziestoosobowej grupie obrońców Ojczyzny, którzy oddali dla niej życie, a także na pamiątkę odrodzenia Polski, wybudowano pierwszy pomnik na postumencie z kamieni polnych w 1934 r. Trzy lata później wystawiono żołnierzom wojsk balonowych nowy, znacznie większy i bardzo piękny pomnik w Parku Miejskim na Bydgoskim Przedmieściu. Odsłonięto go w święto Wojsk Balonowych 5 maja 1937 r. Piękna rzeźba orła na wysokim granitowym postumencie tworzyła dostojne upamiętnienie poległych i jednocześnie była ozdobą parku⁵³. Autorem był wybitny rzeźbiarz Michał Kamiński⁵⁴, znany m.in.: z warszawskiego przepięknego pomnika premiera Ignacego Paderewskiego w Parku Ujazdowskim. Korzystając z dobrze zachowanej dokumentacji, w tym także z zachowanych zdjęć pomnika z 1937 r., w 2019 r. piękną rzeźbę orła wieńczącego monument wykonał toruński artysta rzeźbiarz Michał Jagodziński-Jegenmeer. Przez kilka miesięcy

⁵¹ B. Lubański (ur. 10.04.1901 we wsi Wołosówka na Wołyniu – zginął najprawdopodobniej 2.08.1920 we wsi Platerów, pow. Łosice). W 1918 roku ukończył szkołę średnią w Winnicy. W 1919 roku wyjechał do Poznania, gdzie rozpoczął studia na Uniwersytecie, ale szybko je przerwał i ochotniczo zgłosił się do Armii Wielkopolskiej. We wrześniu ukończył kurs oficerskiej szkoły aeronautycznej, a w październiku mianowany na stopień podporucznika. W lutym 1920 roku został wraz z II batalionem aeronautycznym skierowany na front wojny polsko-bolszewickiej. Zasłużył się walką powietrzną balonu z sowieckim aeroplanem, podczas przeprawy bolszewików przez Dniepr. W lipcu jego jednostka została użyta w walkach jako piechota. Pośmiertnie wyróżniony Orderem Virtuti Militari, zwłoki przewieziono do Warszawy i pochowano na Powązkach. W zasobach internetowych przywoływana jest przedwojenne publikacja: Marian Romeyko, *Ku czci poległych lotników. Księga Pamiątkowa*, Wydawnictwo Komitetu Budowy Pomnika Poległych Lotników, Warszawa 1933, w której zawarto dane dotyczące niektórych poległych baloniarzy.

⁵² Ppor. E. Sachs urodził się w Łodzi 8.09.1896 roku – zginął 5.08.1920 r. w bitwie pod Sarnakami. Ukończył warszawskie gimnazjum Konopczyńskiego oraz Politechnikę w Zurychu. W maju 1919 r. wstąpił do Wojska Polskiego. Skierowany na pierwszy oficerski kurs Szkoły Aeronautycznej. W marcu 1920 r. objął stanowisko referenta w Sekcji Aeronautyki Departamentu Żeglugi Powietrznej Ministerstwa Spraw Wojskowych. Pochowany na Powązkach. Wyróżniony Krzyżem Walecznych; Dane ze strony internetowej: niebieskaeskadra.pl.

⁵³ Zobacz materiały przygotowane na okolicznościową wystawę powstałą głównie staraniami Towarzystwa Miłośników Torunia: „Przywróćmy Toruniowi przygotowaną przez Komitet Organizacyjny Odbudowy Pomnika Wojsk Balonowych” (materiały z wystawy zamieszczano w informacjach internetowych, m.in. na stronach miejskich, ToMiTo oraz IPN).

⁵⁴ M. Kamiński (1893-1944), wybitny rzeźbiarz oraz utalentowany malarz, pochodzący z powiatu orszańskiego na dalekich wschodnich kresach dawnych ziem polskich był także bardzo dzielnym żołnierzem (służbę zakończył w 1929 roku w randze majora), m.in.: uczestnikiem walk z bolszewikami. Istotne było też to, że jego rodzonym bratem był major Konstanty Andrzej Rolicz-Kamiński (1891-1981), dowódca 2., a później 1. Batalionu Balonowego (1934-1939), który stacjonował w Toruniu. Konstanty Kamiński już w styczniu 1920 roku był w Toruniu, wówczas jako porucznik obserwator w III Batalionie Aeronautycznym, który przejmował ponemieckie wyposażenie potrzebne baloniarzom. Batalion został włączony w skład Dywizji Pomorskiej dowodzonej przez płk Stanisława Skrzyńskiego (1877-1935).

zdobiła ona dziedziniec perły toruńskiej starówki, czyli Ratusza Staromiejskiego. 14 sierpnia 2020 r., dokładnie w setną rocznicę wielkiego zwycięstwa nad bolszewikami, oraz identyczną rocznicę śmierci upamiętnionych pomnikiem żołnierzy wojsk balonowych, piękny orzeł z brązu zwieńczył odbudowany pomnik w Parku Miejskim na Bydgoskim Przedmieściu.

Gdyby dokładnie szukać, w mieście Toruniu można wskazać jeszcze szereg innych obiektów, nawiązujących do tradycji odradzania się Polski, do roku 1920 i lat następnych, np.: kilka upamiętnień Szkoły Oficerskiej Marynarki Wojennej, czy różnych postaci ważnych dla historii miasta, przykładowo wybitnego malarza Juliana Fałata. To ten krakowiak przez większość życia, ale przez kilka lat także torunianin, pozostawił jedno z najważniejszych malarskich relacji z zaślubin Polski z morzem w lutym 1920 r.⁵⁵ Jednak wymienione wcześniej upamiętnienia, to generalnie najważniejsza grupa obiektów upamiętniających 1920 rok. Jednak to nie koniec tematu. Na kwestię pamięci o 1920 roku można bowiem spojrzeć jeszcze z innej perspektywy. Otóż wielu bohaterów zaangażowanych w walkę o odzyskanie niepodległości, a także o jej umocnienie, około dwadzieścia lat później, stało się pierwszym celem niemieckich zbrodni w pierwszych miesiącach II wojny światowej. To była ewidentnie niezwykle okrutna, ludobójcza zemsta za to, że Polacy wybili się na niepodległość⁵⁶. Niemcy realizowali zresztą szerszy projekt zbrodniczych działań, którego efektem na terenie województwa pomorskiego było zamordowanie kilkudziesięciu tysięcy polskich obywateli, być może nawet było to 30 tysięcy ofiar, z których imiennie możemy opisać, nie zawsze precyzyjnie, najwyżej kilkanaście tysięcy⁵⁷.

⁵⁵ Oczywiście najbardziej znane jest malarskie wyobrażenie, w ciepłych barwach, Wojciecha Kossaka, ale zupełnie inna, w chłodniejszych barwach namalowana wizja Juliana Fałata także warta jest wspomnienia. Wybitny malarz, ale także żołnierz, m.in.: w 1915 roku walczył w Legionach, wstąpił ochotniczo do wojska w 1919 roku, a w styczniu i lutym 1920 roku wraz z innymi artystami brał udział w przejmowaniu Pomorza, w tym także w uroczystości zaślubin Polski z morzem w Pucku 10 lutego 1920 roku, był więc bezpośrednim świadkiem wydarzeń. J. Bełkot, *Julian Fałat (1853-1929)*, TSB, t. I, s. 96-98.

⁵⁶ Dokładnie to oddaje tytuł jednej z rocznicowych (konferencja odbyła się w 80. rocznicę wybuchu wojny) akcji upamiętniających, połączonych z naukową debatą: *Rozstrzelana Niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939*, Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku, pod red. Tomasza Cerana, Toruń 2020, ss. 160. Wydawnictwo powstało wspólnym wysiłkiem Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu oraz Delegatury IPN w Bydgoszczy. Tytuł konferencji zaproponowałem osobiście jeszcze w 2018 roku.

⁵⁷ T. Ceran, I. Mazanowska, M. Tomkiewicz, *Zbrodnia Pomorska 1939*, Warszawa 2018, s. 6-47; zob. też T. Ceran przy współpracy Mirosława Sprengera, *Teka Edukacyjna IPN: Zbrodnia Pomorska 1939*, Bydgoszcz-Gdańsk-Warszawa 2019 (cały ten obszerny materiał, w tym esej historyczny i wiele innych danych zamieszczono także w otwartym zasobie internetowym pod adresem: zbrodniapomorska1939.pl).

Precyzyjniej możemy określić miejsca zbrodni: to aż 400 miejsc, gdzie Niemcy mordowali swojej ofiary, i potajemnie je pogrzebali⁵⁸.

Na terenie Torunia, a w zasadzie i w 1939 roku i współcześnie na jego bliskich obrzeżach, w Lesie Barbarka, znajduje się jeden z takich strasznych dołów śmierci położony w okolicy o bogatej tradycji kulturowej, w tym religijnej⁵⁹. Zamordowano tam jesienią 1939 roku co najmniej kilkuset mieszkańców miasta i powiatu, szacuje się, że około sześciuset. Dokładnie ustalono dane i szersze losy prawie trzystu ofiar⁶⁰. Zanim Niemcy przystąpili do metodycznego mordowania ofiar, przeprowadzili wielką falę aresztowań osób zasłużonych dla akcji niepodległościowej. Objęła ona przedstawicieli wszystkich grup społecznych, zawodowych i stanów. Duchownych, urzędników, ziemian, nauczycieli. Wśród nich był m.in. aresztowany już we wrześniu 1939 roku jeden z ważniejszych działaczy niepodległościowych jeszcze w czasach konspiracji antypruskiej, ksiądz Feliks Bolt⁶¹. Śmierć poniósł tam m.in. jeden z „Pomorskich Ojców Niepodległości”, którego można ustawić w jednym szeregu ze Stefanem Łaszewskim i innymi działaczami – dr Paweł Ossowski. Polski adwokat i działacz społeczny, od 1910 r. związany z Chełmnem, a w czasie I wojny światowej, także z Grudziądem. Zasłużony dla sprawy polskiej zarówno w okresie starań o zrzucenie jarzma zaborów (m.in. prezes polskiej Powiatowej Rady Ludowej w Chełmnie), jak i w utrwalaniu wolności, m.in.: jako współorganizator obrony Pomorza przed bolszewikami w 1920 r. Od 1922 r. związał się już na stałe z Toruniem, gdzie aktywnie działał politycznie w strukturach ruchu narodowego oraz zawodowo, jako prawnik. Zamordowany został na Barbarce 28 października 1939 roku⁶². Inną z ofiar był ziemianin, a zarazem zasłużony polski działacz narodowy Leon Czarliński z Brąchnówka⁶³. Wśród ofiar niemieckiej zbrodni, pogrzebanym w Lesie Barbarka był także Jan

⁵⁸ Toruński Park Pamięci Ofiar Zbrodni Pomorskiej 1939 z centralnie usytuowanym dużym pomnikiem właśnie do tych czterystu miejscowości bardzo mocno się odnosi. W pomniku wyryto nazwy ich wszystkich, przypominając w dramatycznej formule „rozstrzelanego domu”, na jednej z symbolicznych „ścian”, jak wielka to była zbrodnia. Jak dokładnie spustoszyła całe Pomorze. Każde miasto i każdy powiat, każda gmina i ponadto prawie każda najmniejsza wioska miała swoje ofiary w ramach tej ludobójczej operacji.

⁵⁹ S. Grochowina, W. Rozynekowski, *Barbarka. Miejsce kultu, męczeństwa i pamięci*, Toruń 2019, s. 7-29.

⁶⁰ Dokładnie imienna lista ustalonych ofiar to 298, a ponadto 33 nazwiska osób, których śmierć w lasach Barbarki nie jest w pełni udokumentowana. S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik-grudzień 1939)*, Toruń 2009, s. 17-41.

⁶¹ Ks. Feliks Bolt po aresztowaniu w swojej parafii Srebrniki pod Kowalewem Pomorskim został przewieziony do niemieckiego obozu dla Polaków w Gdańsku Nowym Porcie, a następnie do KL Stutthof, gdzie w kwietniu 1940 r. poniósł śmierć.

⁶² K. Przybyszewski, *Ossowski Paweł (1878-1939)*, TSB, t. 2, Toruń 2000, s. 186-188.

⁶³ P. K. Kuty, *Leon Czarliński (1899-1939)*, SBPN, t. I, A-F, Gdańsk 1997, s. 267-268.

Donimirski (1888-1939) z Łysomic – Prezes Pomorskiej Izby Rolniczej⁶⁴. Zasłużeni nauczyciele, jak kierownik szkoły w Kaszczorku Władysław Dąbrowski (1939-1898) czy Feliks Dolatowski z Torunia (1888-1939). Wśród pomordowanych były także kobiety-nauczycielki, zabijane szczególnie za aktywność na polu harcerstwa: Stanisława Jaworska (1902-1939) ze szkoły na Wrzosach (wówczas była to wieś pod Toruniem, dziś dzielnica miasta); Kazimiera Maćkowiak (1884-1939) – kierowniczka szkoły w Złotorii oraz Wanda Palenica (1902-1939) nauczycielka z Kamionek⁶⁵. Z miasta Torunia i powiatu toruńskiego Niemcy zamordowali jesienią 95 nauczycieli (54 z samego Torunia), z tego co najmniej ośmiu w Lesie Barbarka. Z całego województwa pomorskiego zamordowano wówczas około 730 osób⁶⁶.

Barbarka została upamiętniona już po wojnie, gdy krewni i inni bliscy szukali grobów pomordowanych i stawiali pierwsze upamiętnienia. Powstały już wówczas także upamiętnienia zbiorowe, jak np.: dedykowane licznym harcerzom wśród pomordowanych.

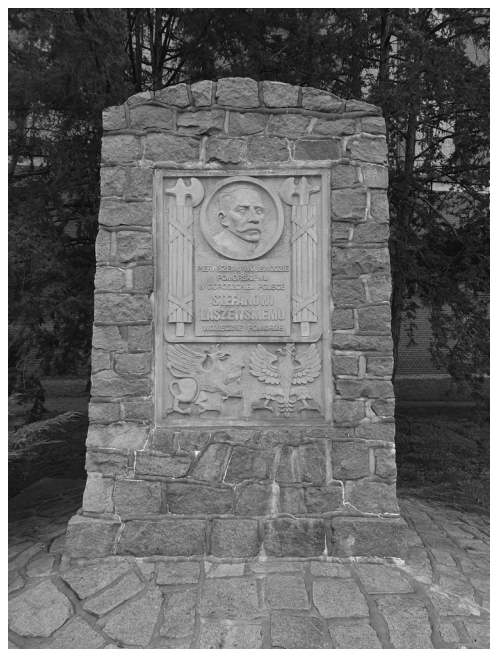
Najważniejsze upamiętnienie pomnikowe, co istotne połączone ze zbudowaniem trwałych tablic informacyjnych o ofiarach zbrodni, zrealizowano jednak dopiero w 2009 roku. Była to 70. Rocznica wybuchu wojny i oczywiście kontekst upamiętnienia był skoncentrowany na samej II wojnie światowej. Jednak można na ten pomnik spojrzeć także szerzej. Właśnie przez pryzmat biografii więcej niż połowy znanych z imienia i nazwiska ofiar. To byli Polacy zasłużeni dla sprawy narodowej właśnie w 1920 roku, często już wiele lat wcześniej, a aktywni później w odbudowie Polski na Pomorzu. Młodszy, jak chociażby działacze harcerscy, kontynuowali patriotyczne tradycje starszych. Niemieccy okupanci wraz z miejscową mniejszością niemiecką, której rola była ogromna w tej zbrodni, zgotowali im śmierć. Zamordowali ich właśnie za to, że w 1920 roku Polska odniosła wielki sukces. To bardzo dramatyczna refleksja o ogromnej cenie za naszą wolność.

⁶⁴ S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich ...*, dz. cyt., s. 20. Na temat aktywności społecznej i politycznej J. Donimirskiego szerzej zob. P. Olstowski, *Obóz pomajowy ...*, m.in. s. 73-103. Warto dodać, że także inni Donimirscy, z odleglejszych od Torunia części regionu padli ofiarą podobnie motywowanych niemieckich represji, wśród nich był Witold Donimirski (1874-1939) z powiatu sztumskiego, zamordowany w grudniu 1939 roku w KL Sachsenhausen.

M. Golon, *Hitlerowska zemsta za plebiscyt. Polscy działacze narodowi w Prusach Wschodnich w latach 1918–1939/1945. Wybrane sylwetki*, w: *Polacy w Prusach Wschodnich i Zachodnich w latach 1918-1920*, pod red.: Wojciecha Zawadzkiego, Elbląg 2019, s. 324-360.

⁶⁵ S. Grochowina, J. Sziling, *Barbarka. Miejsce niemieckich ...*, dz. cyt., s. 22-27

⁶⁶ Andrzej Cieśla, *Wybrane z przeszłości w przyszłość*, Toruń 2020, s. 24-27, 67-71 (okolicznościowa publikacja przygotowana z okazji odsłonięcia upamiętnienia nauczycieli zamordowanych w 1939 roku, które odbyło się 3 października 2020 roku w Parku Pamięci Ofiar Zbrodni Pomorskiej 1939 roku w Toruniu).



Pomnik pierwszego wojewody pomorskiego Stefana Łaszewskiego w Toruniu
Fot. Autor artykułu



Pomnik Józefa Piłsudskiego w Toruniu
Fot. Autor artykułu

„Dołączenie” dołów śmierci z Barbarki do pomników skoncentrowanych na zwycięskim czasie lat 1918-1921, jest jednak uzasadnione właśnie swoistą rolą „dramatycznego epilogu” całej polskiej historii Pomorza sprzed wieku i sprzed osiemdziesięciu lat. Oczywiście z dzisiejszej perspektywy możemy spojrzeć też nieco inaczej. Pamiętajmy, że to perspektywa zarówno stulecia od odzyskania niepodległości, a także już ponad 75 lat od zakończenia II wojny światowej oraz ponad 30 lat od uwolnienia się od komunizmu, jako systemu władzy niesuwerennej i niedemokratycznej. Nie budzi dziś wątpliwość prawo Polaków do bycia gospodarzami Torunia, prawo do kultywowania polskiej kultury, pozostawanie częścią ponownie Odrodzonej Polski. Wielkie sukcesy lat 1918-1921, wielkie ofiary poniesione także wówczas, co dobrze ilustruje pomnik wojsk balonowych, a także ogromne ofiary poniesione w czasie II wojny światowej, co najlepiej ilustruje pomnik w Lesie Barbarka oraz Pomnik Ofiar Zbrodni Pomorskiej 1939 r., dzisiaj możemy łącznie postrzegać jako niezwykle ważną dla nas patriotyczną lekcję trudnej historii. Wolność nie została dana nam ani darmo, ani „tanio”. Wręcz przeciwnie. Musieliśmy za nią zapłacić ogromną cenę krwi i cierpienia, w obozach, więzieniach, na wygnaniu, w życiu szykanowanych i represjonowanych. Musieliśmy też wykazać się niezłomnością, sprawnością, umiejętnościami. Wszystkie te pomniki łącznie opowiadają właśnie o tym. Są hołdem oddanym

naszym przodkom za ich trud, poświęcenie, ofiarę, ale są też dla nas współczesnych ostrzeżeniem i wezwaniem do starań, aby nie dopuścić do ponownej konieczności aż tak kosztownych ofiar, tak wielkich konieczności wysiłku dla Ojczyzny. W pomnikach zakłęta jest biografia, los upamiętnianych z całym jej ciężarem. Im bardziej był nasycony dramatyzm, tym mocniejsze to przesłanie. Tym bardziej te pomniki są potrzebne i tym bardziej trzeba o nich dużo i często opowiadać. Szczególnie pokoleniom, które nie doświadczyły żadnej formy zniewolenia, nawet tej peerelowskiej sprzed 30 lat.

Słowa kluczowe: *pomniki, polityka historyczna, Toruń w XX wieku, Józef Piłsudski, Władysław Raczkiewicz, Józefa Haller, Stefan Łaszewski, wojska balonowe, Zbrodnia Pomorska 1939 roku*

Summary

M. Golon, Independence Monuments in Toruń – independence recovered in 1920 and “shot” in 1939. Historical reflections from the perspective of the century: 1920-2020

January 2020 marked the hundredth anniversary of Toruń's return to Poland after more than 120 years of annexation. This extremely important event was commemorated in various forms around the city. In addition, care has been taken to commemorate events more widely related to the restoration of independence, the reconstruction of the state, or important military events. Apart from memorials in cemeteries, the most important role was played by monuments dedicated to important political figures who contributed to the reconstruction of the free state. The first monuments were created as early as the interwar period, but during the Second World War they were destroyed by the German occupants, and the post-war Communist authorities were for several decades not interested, in either rebuilding them or erecting new monuments that would refer to the memory of 1920. The article deals with the issue of permanent commemorations in Toruń dedicated mainly to four outstanding figures: the first Pomeranian Voivode Stefan Łaszewski (1864-1924), the Chief of State, Marshal Józef Piłsudski (1867-1935); General Józef Haller (1873-1960) and the last Pomeranian Voivode before the war, and later the President of the Republic of Poland in exile Władysław Raczkiewicz (1885-1947). In addition, attention was drawn to two monuments dedicated to the events and at the same time to groups of figures: a monument to the soldiers of so called balloon troops killed in the war with the Bolsheviks in 1920 and a monument to several hundred victims of German crimes in 1939 in the Barbarka Forest, where many meritorious Poles died in 1920.

Keywords: *monuments, historical policy, Toruń in the 20th century, Józef Piłsudski, Władysław Raczkiewicz, Józefa Haller, Stefan Łaszewski, balloon army, Pomeranian Crime of 1939*

Bibliografia

- Bełkot Jan, *Gros Eugeniusz (1878-1947)*, w: *Toruński Słownik Biograficzny*, t. II, Toruń 2000, s. 105-107.
- Bełkot Jan, *Julian Fałat (1853-1929)*, *Toruński Słownik Biograficzny*, t. I, Toruń 1998, s. 96-98.
- Birecki P., *Bramy triumfalne i powitanie wojsk polskich w Toruniu w 1920 roku jako preludium zmian ikonosfery miasta w okresie międzywojennym*, „*Rocznik Toruński*”, 2019, t. 46, s. 355-391.
- Ceran T., *Teka Edukacyjna IPN: Zbrodnia Pomorska 1939*, Bydgoszcz-Gdańsk-Warszawa 2019.
- Ceran Tomasz, Izabela Mazanowska, Monika Tomkiewicz, *Zbrodnia Pomorska 1939*, Warszawa 2018.
- Ciesielska K., *Helena Piskorska (1895-1973)*, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, L-P, Gdańsk 1995, s. 432-434.
- Cieśla A., *Wybrane z przeszłości w przyszłość*, Toruń 2020.
- Co widzą toruńskie Anioły? Raport z okazji stulecia powrotu do Macierzy 1920-2020*, tekst i opracowanie Lidia Smętek, fotografie Włodzimierz Werner, Andy Hess i in., Toruń 2019.
- Czarnecka D., „*Pomniki wdzięczności*” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, Warszawa 2015.
- Golon M., *Hitlerowska zemsta za plebiscyt. Polscy działacze narodowi w Prusach Wschodnich w latach 1918-1939/1945. Wybrane sylwetki*, w: *Polacy w Prusach Wschodnich i Zachodnich w latach 1918-1920*, Elbląg 2019, pod red. Wojciecha Zawadzkiego, s. 324-360.
- Golon M., *Julian Nowicki (1910-1936)*, *Toruński Słownik Biograficzny*, t. II, Toruń 2000, s. 179-182.
- Golon M., *Obchody rocznic odzyskania niepodległości na Pomorzu od lat dwudziestych do dziewięćdziesiątych*, w: *Drogi do Niepodległości, Ziemie polskie w dobie odbudowy Państwa Polskiego*, Studia pod red. M. Wojciechowskiego i Zbigniewa Karpusa, Toruń 2003, s. 219-231.
- Golon Mirosław *Powstanie pomnika wdzięczności Armii Czerwonej w Toruniu w 1946 r.*, „*Rocznik Toruński*”, t. 30, 2003, s. 161-181.
- Grochowina S., Rozykowski W., *Barbarka. Miejsce kultu, męczeństwa i pamięci*, Toruń 2019.
- Grochowina S., Sziling J., *Barbarka. Miejsce niemieckich egzekucji Polaków z Torunia i okolic (październik-grudzień 1939)*, Toruń 2009.
- Kłaczek J., *Polskie Pomorze czy Prusy Zachodnie? Kwestia przynależności państwowej regionu w latach 1918-1920*, „*Rocznik Toruński*”, 2019, t. 46 (Numer specjalny), s. 21-24.
- Korpalska W., *Raczkiewicz Władysław (1885-1947)*, w: *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, R-Ż.
- Kaczmarek K., Muszyński W., Sierchuła R., *Generał Józef Haller 1873-1960*, Warszawa 2017.
- Kuty P. K., *Leon Czarliński (1899-1939)*, *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. I, A-F, pod red. Stanisława Gierszewskiego, Gdańsk 1992, s. 267-268.
- Londyńska reduta. Władysław Raczkiewicz (1885-1947)*, red. J. Kłaczek, M. Golon, K. Kania, Zbigniew Girzyński, Toruń 2017.
- Mansfeld B., *Sztuka*, w: *Historia Pomorza*, t. V (1918-1939), *Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, cz. II, *Polityka i kultura*, red. Szczepan Wierzechosławski i Przemysław Olstowski, Toruń 2018, s. 364.
- Moskała K., Supruniuk M., *Władysław Raczkiewicz 1885-1947. Prezydent RP na uchodźstwie. Biografia faktyczna*, Warszawa 2020.
- Nieznanym bohater – opowieść o Gerardzie Pająkowskim*, spisały G. Ciechanowska-Szczupak, E. Olszewska, E. Pińska, „*Gazeta Pomorska*”, 23.05.2019.
- Olstowski P., *Obóz pomajowy w województwie pomorskim w latach 1926-1939*, Warszawa 2008.
- Olstowski P., *Organizacja Wojskowa Pomorza (1918-1920)*, „*Rocznik Toruński*”, 2019, t. 46, s. 113-161.

- Orłowski M., *Opowieść o toruńskich pomnikach patriotycznych z lat 1920-1939. Rok po roku*, „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”, tom 8, 2018 (*Polska 1918. Stulecie odzyskania Niepodległości*), s. 144-184.
- Pepliński W., *Jan Brejski (1863-1964)*, Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, t. I, A-F, pod red. S. Gierszewskiego, Gdańsk 1992, s. 159-160.
- Polak W., *Dni protestu. Wydarzenia 1 i 3 maja 1982 roku w Toruniu*, Toruń 2004;
- Pomorscy ojcowie niepodległości. Historia i pamięć*, pod red. Krzysztofa Drazby, Gdańsk 2019.
- Przybyszewski K., *Leon Szuman (1852-1920)*, w: Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, pod red. Stanisława Gierszewskiego, tom IV, R-Ż, Gdańsk 1997, s. 325-327;
- Przybyszewski K., *Ossowski Paweł (1878-1939)*, Toruński Słownik Biograficzny, t. 2, Toruń 2000.
- Przybyszewski K., *Stefan Łaszewski (1862-1924)*, w: Toruński Słownik Biograficzny, t. 1, Toruń 1998, s. 162-165.
- Rezmer W., *Garnizon Torunia w latach 1920-1939*, w: *Historia Torunia*, pod red. Mariana Biskupa, t. III, cz. II, *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, s. 244-248.
- Roguski K., *Przynieśli upragnioną wolność. Generał Józef Haller, Błękitna Armia i ziemia pomorska*, w: *Ludzie wolności w regionie kujawsko-pomorskim*, pod red. Michała Białkowskiego, Zdzisława Biegańskiego, Wojciecha Polaka, Toruń 2014.
- Rozstrzelana Niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939, Materiały XXIX sesji naukowej w Toruniu z 22 listopada 2019 roku*, pod red. Tomasza Cerana, Toruń 2020.
- Rozynkowski W., *Jezuicki opis wydarzeń w Toruniu w dniu 3 maja 1982 roku*, w: *Loyola u Kopernika. Jezuici w Toruniu w latach 1945-2015*, pod red. Krzysztofa Dorosza SJ i Waldemara Rozynkowskiego, Toruń 2016, s. 303-313.
- Salmonowicz S., *Podziały terytorialne i organizacja administracji w województwie pomorskim*, w: *Historia Pomorza, t. V (1918-1939), Województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, cz. 1. Ustrój, społeczeństwo i gospodarka, red. Szczepan Wierchosławski i Przemysław Olstowski, Toruń 2018.
- Smoliński A., *Skład oraz przekrój społeczny oddziałów Frontu Pomorskiego wkraczających na Pomorze w styczniu i lutym 1920 r.*, „Rocznik Toruński”, 2019, t. 46, s. 283-354.
- W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, opracowali: E. Alabrudzińska, J. Bełkot, B. Mansfeld, M. Niedzielska, P. Olstowski, W. Rezmer, A. Smoliński, H. Stańczyk, R. Sudziński, J. Sziling, M. Wojciechowski, *Przejęcie Torunia przez władze polskie w styczniu 1920 roku*, w: *Historia Torunia*, pod red. Mariana Biskupa, t. III, cz. II, Toruń 2006, s. 9-10.
- W krwawym polu srebrne ptaszę ...? Powstanie styczniowe na Pomorzu i Kujawach*, pod red. Wojciecha Polaka i Michała Białkowskiego, Toruń 2013.
- Wapiński R., *Życie polityczne Pomorza w latach 1939-1920*, Warszawa – Wrocław - Toruń 1983.
- Wojciechowski M., *Steinborn Otton (1868-1936)*, w: Toruński Słownik Biograficzny, t. 4, Toruń 2004, s. 236-238.
- Wojciechowski M., *Powrót Pomorza do Polski. 1918-1920*, Warszawa – Poznań – Toruń 1981.
- Wojciechowski M., *Powrót Torunia do Polski w 1920 roku*, „Rocznik Toruński”, 1971, t. 5, s. 5-28.
- Wojciechowski M., *Życie polityczne Torunia w latach 1939-1920*, w: *Historia Torunia*, t. III, pod red. Mariana Biskupa, t. III, cz. II, Toruń 2006, s. 186-187.

Tomasz Jacek Lis*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ORCID: 0000-0003-0188-5755

WSPÓŁCZESNA POLITYKA TURCJI WOBEC BAŁKANÓW ZACHODNICH

Wstęp

Polityka prowadzona w ostatnich dwudziestu latach przez Turcję na obszarze Półwyspu Bałkańskiego obfituje w różne inicjatywy, zarówno polityczne, jak i naukowe, a także kulturalne. Obszar ten, obejmujący 6 krajów (Albania, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Republika Kosowa, Republika Macedonii Północnej, Republika Serbii) nie będących zintegrowanych w ramach Unii Europejskiej stanowi arenę dyplomatycznych zmaganiań pomiędzy Turcją, a Unią Europejską¹ przy czym ta pierwsza stawia sobie nie tylko za cel rozszerzenie swoich gospodarczych wpływów, ale również sprawowanie „rządu dusz” nad europejskimi muzułmanami zamieszkującymi te tereny.

W niniejszej rozprawie chciałbym zaprezentować zarówno problem, o którym wspominałem, a więc współczesną politykę jaką Ankara prowadzi na obszarze wybranych krajów Bałkanów Zachodnich, jak również historię tureckiej dyplomacji w kontekście jej stosunków z Jugosławią w XX wieku. Dzięki temu możliwe będzie poznanie burzliwych zmian wektorów politycznych Turcji, jak również lepsze zrozumienie dlaczego kraj ten cieszy się taką popularnością na tamtym terenie.

* Tomasz Jacek Lis – ur. 1988. Specjalizuje się w historii XIX i pierwszej połowy XX w., zwłaszcza historii Półwyspu Bałkańskiego, a także związkami polsko-bałkańskimi. W 2018 r. obronił doktorat na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Stypendysta uniwersytetów w Sarajewie (2012, 2017), Splicie (2016), Zagrzebiu (2021) a także Polskiej Misji Historycznej (2021). Od 2019 r. związany z Wyższą Szkołą Kultury Społecznej i Medialnej, gdzie pracuje na stanowisku wykładowcy. Autor kilku książek naukowych, edycji źródłowych i kilkudziesięciu artykułów. Współpracownik Instytutu Historycznego w Sarajewie.

¹ Nie można również zapominać o rosyjskich wpływach, jest to jednak temat na zupełnie inne zagadnienie. P. Olszewski, A. Chojan, *Rywalizacja Unii Europejskiej i Rosji na obszarze Bałkanów Zachodnich*, „Rocznik Integracji Europejskiej”, nr 11, (2017), s. 135-146.

Kemalizm i dyplomacja Turcji w XX wieku

Republika Turcji odkąd do władzy doszła Partia Sprawiedliwości i Rozwoju - *Adalet ve Kalkınma Partisi* (w skrócie AKP) w 2002 r. dużo większą uwagę skupia na terytorium Półwyspu Bałkańskiego niż to miało miejsce w poprzednich latach. Zważywszy na historyczne dziedzictwo Imperium Osmańskiego jakie istnieje na tamtym terenie (zarówno kulturalne jak i religijne) tego typu zachowanie nie powinno dziwić, zwłaszcza w Polsce gdzie budując nowoczesną tożsamość narodową rządzący równie chętnie sięgają po tradycje Rzeczypospolitej Obojga Narodów². Jednakże taka dyplomacja przez długie lata nie była obecna w Ankarze, gdyż ta od ustanowienia Republiki Tureckiej skutecznie odcinała się od swojej osmańskiej przeszłości³. Już sama zmiana stołecznego miasta ze Stambułu na Ankarę miała być symbolem nowych czasów, gdzie nie było miejsca dla dawnej sułtańskiej tradycji.

Po utworzeniu Republiki Tureckiej w 1923 r. jednym z podstawowych budulców nowoczesnej państwowości była negacja osmańskiego dziedzictwa. Przywódca Turcji Kemal Atatürk (właściwie Mustafa Kemal) jak i jego zwolennicy twierdzili, że należy zerwać z przeszłością na każdej możliwej płaszczyźnie także dyplomatycznej. Dla zwolenników zmian największym wrogiem był islam, który za sprawą przywódców religijnych, posiadających wsparcie wśród konserwatywistów, skutecznie opóźnił skutki reform podjętych zarówno w okresie Tanzimatu (1839-1876)⁴, jak i później gdy niepodzielnie rządził sułtan Abdülhamid II (1876-1909) – ideolog panislamizmu⁵. Odcięcie się od islamskiego pnia, oznaczało dla Turcji również odcięcie się od społeczności muzułmanów, którzy pozostali żywym śladem Osmańskiego Imperium zarówno w Azji, Afryce jak i w Europie.

Celem Turcji był przede wszystkim rozwój wewnętrzny kraju, jego modernizacja jak i czerpanie z dorobku zachodu jednak nie w taki sposób jak miało to miejsce w XIX wieku, kiedy to europejskie mocarstwa wykorzystywały naiwność osmańskich władz, ale z poszanowaniem tureckiej tradycji i odrębności. Dlatego też Turcja zrobiła możliwie wiele by zapewnić sobie spokój, godząc się nawet za namową Czechosłowacji w 1934 r. podpisać tzw. Pakt Bałkański, który to miał chronić oprócz nienaruszalności granic Tureckich, także Grecję (największego

² M. Mróz, *Między Polską piastowską a jagiellońską. Kontrowersje wokół kierunków realizacji polskiej polityki zagranicznej po akcesji do Unii Europejskiej*, „Dyplomacja i Bezpieczeństwo”, 1, (2013), s. 23-29.

³ J. Wódka, *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne*, Warszawa 2012, s. 74-75.

⁴ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej, t. 2, 1808-1975*, Warszawa 2012, s. 257-258.

⁵ B. Wróblewski, *Turcy i Arabowie wobec idei nacjonalizmu w okresie upadku Imperium Osmańskiego (1908-1925)*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 2, (2005), s. 162-163.

jak się zdaje wroga na Bałkanach), Rumunie i Jugosławie⁶. Ponadto władze w Ankarze starały się za wszelką cenę uniknąć włączenia Turcji w II wojnę światową. Po jej zakończeniu, jako wzorowy sojusznik Stanów Zjednoczonych, budowała swój wizerunek kraju neutralnego, zainteresowanego wyłącznie dalszą integracją z zachodem⁷. Dzięki tym działaniom w 1952 r. Turcja dołączyła do Sojuszu Północnoatlantyckiego, a do czasu konfliktu o Cypr jej pozycja u boku USA była nie do podważenia⁸.

Dopiero od lat 70-tych daje się zauważyć pewną zmianę w działaniach dyplomatycznych Ankary, czego efektem była np. interwencja zbrojna na Cyprze⁹. W kontekście Półwyspu Bałkańskiego warto natomiast wspomnieć o poparciu jakiego Turcja udzielała tureckiej diasporze w Bułgarii, która aktywnie działała w tym kraju od lat 80-tych XX. Jej lider, Ahmeda Dogana, był intelektualistą, wykładowcą akademickim, pod którego wodzą bułgarscy Turcy prowadzili walkę, z władzami komunistycznego państwa, sięgając zarówno legalnych jak i mniej legalnych środków¹⁰. Bułgarzy bowiem dążyli do sławizacji wyznawców islamu w swoim kraju, co spowodowało w okresie rządów Todora Żiwkova exodus bułgarskich muzułmanów, którzy to tylko o okresie 1969-1978 wyemigrowali w liczbie ponad 130 tys. osób do Turcji. Podobną liczbę migrantów Turcja musiała przyjąć 10 lat później po upadku komunizmu w Bułgarii¹¹.

Panislamizm Turcji

Wyciągnięcie pomocnej dłoni przez Turków do współziomków z komunistycznej Bułgarii nie było podyktowane wyłącznie potrzebą chwili, lecz wpisywało się w nowy kurs polityczny jaki obrały władze w Ankarze. Otóż po różnego rodzaju niepokojach społecznych i politycznych, jakie miały miejsce w latach 80-tych w Turcji, na arenę dziejów w 1983 r. wkroczył prezydent Turgut Özal, który pierwszy raz od lat 40-tych XX w. zdystansował politykę kraju od zasad kemalizmu. Jedną z oznak tego nowego kursu, była polityka zagraniczna. Otóż

⁶ A. Essen, *Czechosłowacja wobec powstania Ententy Bałkańskiej (1933-1934)*, „Dzieje Najnowsze”, nr 30, (1998), s.

⁷ J. Wódka, dz. cyt., s. 108.

⁸ K. Wasilewski, *Turecki sen o Europie – tożsamość zachodnia i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*, Warszawa 2015, s. 225-236.

⁹ S. J. Shaw, E. K. Shaw, dz. cyt., s. 653; Na temat genezy konfliktu o Cypr zob. M. Misztal, *Geneza i początki konfliktów etnicznych na Cyprze do roku 1912*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, 28, (2018), s. 55-74.

¹⁰ K. Fjolek, *Ruch na rzecz praw i swobód. Pomiędzy partią liberalną a reprezentacją mniejszości tureckiej w Bułgarii*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, t. 36, (2017), s. 272.

¹¹ Michael B. Bishku, *Turkish-Bulgarian Relations: From Conflict and Distrust to Cooperation over Minority Issues and International Politics*, „Mediterranean Quarterly”, 14, (2003), s. 86-87.

w mniemaniu zarówno Özala jak i jego współpracowników Turcja powinna była wykazywać się większym zainteresowaniem sprawami muzułmanów, szczególnie tych, którzy zamieszkiwali na terenach przynależnych niegdyś Imperium Osmańskiemu¹². Zwrot w polityce zagranicznej nie był spowodowany wyłącznie ambicjami nowego prezydenta, ale poniekąd odzwierciedlał pragnienia dużej części narodu tureckiego, który mimo, że doceniał dorobek kemalizmu, to jednak wciąż, zwłaszcza na prowincji był niezwykle mocno przywiązany do religii i tradycji.

O poparciu tej tezy świadczy popularność ruchu Necmetina Erbakana, który to jeszcze pod koniec lat 60-tych założył ruch „Wizji Narodowej” (Millî Görüş)¹³. Ruch Erbakana zakładał odrzucenie dotychczasowej ścisłej współpracy zarówno z USA, jak i z zachodnią Europą, twierdząc, że Turcja jest wyłącznie ofiarą ich imperialnych zakusów. Nie chcąc jednak skazać kraju na osamotnienie wskazywał na korzyści płynące ze współpracy z innymi państwami, a także ruchami muzułmańskimi. To właśnie w okresie rządów Erbakana, które miały miejsce w drugiej połowie lat 90tych XX w., Turcja zapisała się jako sojusznik takich organizacji jak Hamas, czy Bractwo Muzułmańskie¹⁴. W porównaniu do rządów Özala odeszła również od integracji z Unią Europejską, jak i poprzez dyplomatyczny konflikt z Izraelem, poróżniła się ze Stanami Zjednoczonymi. Był to historyczny zwrot o 180 stopni gdyż dotychczas Turcja uchodziła za wzorowego sojusznika Waszyngtonu jak również Tel Awiwu i tym samym „zdrajcę” wśród krajów muzułmańskich¹⁵.

Wspieranie muzułmanów, szczególnie na Bliskim Wschodzie i odejście od prozachodniego kursu, spowodowało, że przestano postrzegać Turcję jako odpowiedzialnego partnera. Dlatego gdy wspomniana AKP na początku XXI w. wygrała wybory parlamentarne zachód przyjął to zwycięstwo z wielką ulgą, uważając, że kraj ten ponownie po dekadzie bardzo kontrowersyjnej polityki, wstąpi na drogę demokracji i ponownie otworzy się na zachód. Rzeczywiście młoda partia, u której steru stał Recep Tayyip Erdoğan, jawiła się jako nowa jakość na tureckiej scenie politycznej¹⁶. Deklaracje o prozachodnim kierunku polityki kraju przyćmiły poniekąd mocno panislamistyczne poglądy Erdoğan, a

¹² D. Chmielowska, M. Sobczak, *Demokracja po turecku*, „Studia Europejskie-Studies in European Affairs”, nr 4, (2016), s. 216-217.

¹³ Sz. Ananicz, *Samotność w cnocie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*, „Punkt widzenia”, nr 49 (2015), s. 10

¹⁴ Tamże, s. 11.

¹⁵ Y. Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity. A Constructivist Approach*, New York 2003, s. 115.

¹⁶ P. Schmidt, *Turecka armia i jej pozycja w państwie w okresie rządów premiera Recepta Tayyipa Erdogana*, „Przegląd Geopolityczny”, t. 9, (2014), s. 160.

który co warto wspomnieć, za głoszone proislamskie poglądy, przesiedział kilka miesięcy w więzieniu na przełomie XX i XXI w.¹⁷

Ponadto wśród najważniejszych polityków AKP znalazł się jeden z „najwierniejszych synów” Wizji Narodowej ekspert od stosunków międzynarodowych Ahmet Davutoğlu, który opracował własną koncepcję polityki zagranicznej opartą o zasady panislamskie. Znawca tematu Szymon Ananicz w taki sposób charakteryzuje założenia jego polityki:

Obecnie układ międzynarodowy przechodzi do fazy, w której obok tradycyjnych wyznaczników potęgi, jak położenie geograficzne, siła militarna, gospodarcza czy potencjał demograficzny, do głosu dochodzą tradycje, kultura i dziedzictwo historyczne, czyli „historyczna głębia”. Umiejętne korzystanie ze wszystkich wyznaczników potęgi jest warunkiem uzyskania przez państwo pozycji mocarstwowej. Status ten jest zarezerwowany jedynie dla kilku „starożytnych potęg”, które – w odróżnieniu od młodszych bytów państwowych – dysponują historyczną głębią. Turcja, która jest spadkobierczynią Imperium Osmańskiego, zalicza się do starożytnych potęg obok m.in. Chin, Indii czy niektórych mocarstw europejskich¹⁸.

W polityce zagranicznej Turcji można zauważyć jeszcze jedną nową jakość. Otóż odkąd kraj ten zaczął podejmować bardziej zdecydowane kroki na międzynarodowej arenie z reguły były to tak jak na Cyprze militarna interwencja, lub, jak w przypadku konfliktu o Górny Karabach między Azerbejdżanem a Armenią, bardzo wyraźne sprzyjanie jednej ze stron. Ta tzw. twarda polityka „hard power”, została w ostatnich latach zmieniona na politykę „soft power”¹⁹. Objawia się ona w działaniach, które mają na celu uzyskanie gospodarczych, czy dyplomatycznych korzyści nie w sposób siłowy, lecz poprzez rozwój wzajemnych relacji biznesowych, promowanie kultury, czy wspieranie nauki²⁰. Temu też ma służyć wiele inicjatyw, które podejmuje Ankara. Skierowane są one w dużej mierze do europejskich muzułmanów, takich jak niemiecka diaspora turecka²¹, jak i również słowiańscy muzułmanie zamieszkujący tereny Półwyspu Bałkańskiego. W ostatnich kilkunastu latach, gdy AKP ugruntowała swoją pozycję na tureckiej arenie politycznej, można zauważyć zdecydowany wzrost aktywności w krajach byłej

¹⁷ Oficjalna biogram Erdogana na stronie prezydenta Turcji <https://www.tccb.gov.tr/en/receptayyiperdogan/biography/> [09.09.2020]

¹⁸ Sz. Ananicz, dz. cyt., s. 15.

¹⁹ J. Wódka, *Nowy wymiar tureckich aspiracji mocarstwowych. Soft power Turcji*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku*, [red. R. Bania, K. Zdulski], Łódź 2012, s. 40-44.

²⁰ Tamże.

²¹ Mowa tu o masowej emigracji tureckiej do Republiki Federalnej Niemiec, za której początek uważa się lata 60-te XX w. E. B. Öztürk, *Turkish immigrants' work values in Germany*, „*International Journal of Emerging and Transition Economies*”, 6, (2013), s. 29-31.

Jugosławii, które w przeszłości w całości lub części leżały w granicach Imperium Osmańskiego.

Nostalgia za Imperium Osmańskim

Od czasu upadku Imperium Osmańskiego muzułmanie w Europie, jak zostało powiedziane, nie mogli zbyt liczyc na pomoc Turcji. Co prawda wyznawcy islamu z Bułgarii znajdowali schronienie w Turcji, jednak nic ponadto. Także w latach 90tych gdy rozpadała się Jugosławia, tamtejsi muzułmanie z Bośni i Hercegowiny na próżno szukali pomocy w Ankarze²², która co prawda nie pozostała bierna jednak jej aktywność ograniczała się głównie do działań dyplomatycznych²³, które na dodatek wynikały bardziej z jej obowiązków wynikłych z przynależności do NATO niż z własnej inicjatywy. Zdecydowanie więcej samodzielności Turcja wykazała w czasie konfliktu o Kosowo, udostępniając NATO swoje samoloty, jak również lotniska, ponadto przyjmując kilka tys. uchodźców. Działania te pozwoliły jeszcze mocniej zbliżyć się do Turcji Albańczykom, wdzięcznym za pomoc swoim współziomkom z Kosowa, którzy to po ponad 24 letnim okresie ateizacji, jaką zafundował im komunizm w wydaniu Envera Hodży, zaczęli reislamizacji dostrzegać ważny czynnik budowania ich tożsamości narodowej²⁴.

Nieco inaczej niż do reszty krajów Bałkanów Zachodnich Ankara podchodziła kwestii Macedonii, gdyż ta stanowiła głównego obok Turcji przeciwnika na Półwyspie Bałkańskim dla Grecji. Dlatego też Turcy od początku uniezależnienia się Macedonii od Jugosławii, wspierali rząd w Skopje, czego namacalnym dowodem było to, że Turcja jako pierwsze państwo otwarło tam swoją ambasadę. Nie bez znaczenia była także ekonomiczna pomoc jakiej Turcja udzieliła Macedonii, nie tylko sama sprzedając jej surowce, ale także mediacja z Bankiem Światowym celem uzyskania dobrych warunków pożyczki²⁵. Wszystkie te działania odbywały się jednak w ramach szerokich działań jakie podejmowały również inne kraje europejskie, nie było więc mowy o jakimkolwiek konflikcie interesów między Turcją, a Unią Europejską czy Stanami Zjednoczonymi. Ponadto działania Ankary względem Bałkanów Zachodnich w latach 90tych miały przede wszystkim charakter polityczny i gospodarczy.

Dopiero dojście do władzy AKP spowodowało znaczące zmiany w podejściu do problemów wyznawców islamu na Bałkanach. Dla Erdoğana kraje tzw. Bałkanów Zachodnich stanowią idealne miejsce dla realizacji jego planów. W me-

²² K. Bieniek, *Polityka zagraniczna Turcji wobec państw bałkańskich*, Toruń 2008, s. 111.

²³ Tamże, s. 145-147.

²⁴ T. Czekalski, *Spór o dziedzictwo osmańskie jako element współczesnych dyskusji tożsamościowych w Albanii*, „Balcanica Posnanensia”, nr 24, (2017), s. 47-48.

²⁵ K. Bieniak, dz. cyt., s. 140-141.

diach jest więc coraz więcej opinii, że swoją polityką *soft power* Turcja wychodzi naprzeciw oczekiwaniom muzułmanów zamieszkałych na Bałkanach i przez to stanowi skuteczną przeciwwagę dla Unii Europejskiej, która nie do końca radzi sobie jeśli idzie o integrowanie krajów byłej Jugosławii²⁶.

Po pierwsze dla największych „graczy” takich jak Francja czy Niemcy teren ten nie ma większego znaczenia pod względem gospodarczym, zaś wysiłki podejmowane celem dostosowania tych krajów do tego by mogły znaleźć się w strukturach zjednoczonej Europy są niewspółmierne do korzyści wynikających z tego faktu. Ponadto kryzys finansowy (2008), a później migracyjny (2015) spowodował, że obywatele, przede wszystkim „starej Unii” niechętnie odnoszą się do koncepcji poszerzenia wspólnoty, zwłaszcza, że nie brak jest problemów z krajami „nowej Unii” takimi jak Węgry, Polska, jak i bałkańskimi Bułgarią i Rumunią²⁷. Po drugie zarówno państwom Bałkańskim jak i Unii Europejskiej brakuje wzajemnego zaufania czego dowodem może być szeroko komentowana wypowiedź eurodeputowanej Tanji Fajon z 2015 r., która stwierdziła, że w stosunku do Bośni i Hercegowiny Unia Europejska; [...] *nie żartuje i powoli gubi cierpliwość oczekując rezultatów jasno określonych celów* [tum. T. J. Lis]²⁸. Chociaż wypowiedzi takie nie są pozbawione sensu, gdyż faktycznie sytuacja wewnętrzna niektórych krajów wchodzących w skład Bałkanów Zachodnich nie napawa optymizmem, to jednak tego typu retoryka z pewnością nie sprzyja zbliżeniu tego regionu z Unią.

Podobnie sytuacja ma się w przypadku Serbii, która jeszcze 10 lat temu wydawała się, mimo pewnych wewnętrznych problemów takich jak poziom korupcji czy brak odpowiedniego prawa²⁹, dużo bliżej wejścia w struktury Zjednoczonej Europy³⁰ niż ma to miejsce dzisiaj³¹. Ostatnie wybory w Czarnogórze – będącej

²⁶ M. Cedro, *Turcja jest coraz mocniejszym konkurentem UE na Bałkanach*, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1436248,turcja-ue-balkany-stabilizacja-region-wplywy-polityk-a-gospodarka.html> [09.09.2020].

²⁷ T. Kubin, *Kontynuacja procesu rozszerzania jako wyzwanie dla Unii Europejskiej*, „TEKA of Political Science and International Relations”, 11, (2016), s. 78.

²⁸ [...] *EU ne šali, da polako gubi strpljenje i da očekuje ozbiljne rezultate i ispunjenje jasno dogovorenih ciljeva. Fajon: BiH je iznevjerila povjerenje EU*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/fajon-bih-je-iznevjerila-povjerenje-eu> [dostęp 09.09.2020]

²⁹ L. Madžar, *Politika konkurencije kao faktor integracija Srbije u EU*, „Škola biznasa”, 3, (2011), s. 99-111.

³⁰ B. Kocić, *Zadaci i preporuke u procesu integracije Srbije u EU*, „Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije”, 1, (2011), s. 236-237.

³¹ A. Jelisljević, *Uslovljeno članstvo Srbije u Evropskoj uniji već zamorenoj od proširenja – koliko je daleko 2025. godina?*, „Vojno djelo”, 71, (2019), s. 18-20.

dotychczas liderem w regionie jeśli idzie o postępy w drodze do UE³², również mogą spowodować, że Podgorica oddali się od Brukseli³³.

Niezdecydowanie europejskich urzędników umiejętnie wykorzystuje Turcja, która odkąd sama zdecydowała się obrać antyunijny kurs³⁴, stanowi realne zagrożenie dla jej interesów na Bałkanach. Jak już wspominałem polityka *soft power* przynajmniej w kontekście Europy³⁵ przynosi realne korzyści. Turcy przede wszystkim bazują na sentymencie wobec osmańskiego dziedzictwa jaki jest powszechny wśród wyznawców islamu na Bałkanach.

Zwrócenie się w kierunku islamu jako siły mogącej jednoczyć muzułmanów widoczne jest na Półwyspie Bałkańskim od lat 70tych XX w. czego namacalnym dowodem jest *Deklaracja islamska* Aliji Izetbegovića, będąca zachętą do budowania islamskiego państwa na Bałkanach³⁶. Jednak ze względu na ówczesny brak zainteresowania Turcji wykorzystaniem tego potencjału, wśród liderów bałkańskich muzułmanów (poza bułgarskimi Turkami) aż do lat 90tych rzadko możemy spotkać jakieś odniesienia do Imperium Osmańskiego.

Turecki soft power na Bałkanach

Dopiero zmiana polityki Ankary tj. zwrócenie się w kierunku Bałkanów spowodowało, że tamtejsi muzułmanie zaczęli z dużo większą sympatią zerkać w stronę Turcji, licząc na jej pomoc i opiekę. Politycy rządzącej AKP bardzo chętnie odpowiedzieli na te oczekiwania, dodatkowo za pomocą swojej polityki kulturalnej³⁷, podsycali nastroje nostalgii za utraconą przez muzułmanów pozycją. Dzięki zdobywaniu sobie tego typu sympatii Turcy mogą wpływać na politykę Bałkanów Zachodnich, dzierżąc coraz większą władzę nad rządem muzułmań-

³² K. Koźbiał, *Czarnogóra w procesie integracji z Unią Europejską. Szanse i wyzwania*, „Politeja: Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 6, (2015), s. 209-229.

³³ M. Szpala, *Czarnogóra: sukces wyborczy ugrupowań opozycyjnych*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-09-01/czarnogora-sukces-wyborczy-ugrupowan-opozycyjnych> [09.09.2020]

³⁴ A. Bielawska, *Niemiecka chadecja wobec integracji Turcji z Unią Europejską w kontekście kryzysu imigracyjnego*, „Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka”, 1, (2019), s. 166-167.

³⁵ Nieco inaczej specjaliści oceniają skuteczność tej polityki wobec Arabskiej Wiosny, gdyż powszechnie uważa się, że przyjęta wówczas strategia Ankary okazała się być nieskuteczna. T. Kopyś, *Polityka zagraniczna Turcji. Część II: reakcja Turcji na przemiany społeczno-polityczne w krajach arabskich*, „Polski przegląd stosunków międzynarodowych”, 3, (2013), s. 201-210.

³⁶ T. Rawski, *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa 2019, s. 73.

³⁷ E. Özyüerker, *Public Memory as Political Battleground: Islamist Subversions of Republican Nostalgia*, [w:] *The Politics of Public Memory in Turkey*, [red. E. Özyüerker], New York 2007, s. 114-116.

skich dusz, pokazując tym samym, że istnieje alternatywa dla Zachodniej Europy³⁸. Takie postępowanie, stanowi paradoksalnie odwrócenie sytuacji z XIX w. kiedy to państwa chrześcijańskie chcąc ingerować w politykę wewnętrzną Imperium Osmańskiego, pod pozorem dbania o interesy chrześcijan, wpływali za ich pomocą na sytuację nad Bosforem. Najważniejszymi płaszczyznami budowania pozycji Turcji na Bałkanach Zachodnich są polityka kulturowa jak finansowa – czyli najważniejsze narzędzia polityki *soft power*.

Pierwsza opiera się przede wszystkim jak wspomniałem na resentymentach muzułmanów wobec osmańskiej przeszłości. Związany jest on z polityką historyczną jaką prowadzi Ankara od lat 90-tych XX w. kiedy to wraz z odwołaniem od zasad kemalizmu w polityce, również zaczęto odchodzić od całkowitego potępienia okresu osmańskiego, wskazując coraz częściej na jej bogaty dorobek³⁹. Oprócz publikowania coraz większej ilości fachowej i popularnej literatury na ten temat, postanowiono wykorzystać go również do celów komercyjnych tworząc filmy i seriale historyczne. Potencjał, tych często wysokobudżetowych produkcji, wykorzystano nie tylko na potrzeby rynku wewnętrznego, ale również jako środek eksportowy, który jednocześnie wpisywał się w neoosmańską politykę prowadzoną przez turecką dyplomację w krajach gdzie żyją muzułmanie. Dlatego mniej więcej od 2009 r. na Bałkanach trwa nieprzerwanie kulturalna ofensywa Turcji. Polega ona nie tylko na pokazywaniu „cukierkowej”⁴⁰ wersji historii jak ma to miejsce w przypadku bijących rekordy popularności serialach tureckich jak np. „Wspaniałe Stulecie” (*Muhteşem Yüzyıl* 2011-2014)⁴¹, ale również ingerowania w to jak poszczególne kraje podchodzą do wizji przeszłości, celem podreperowania wizerunku okresu osmańskiego w podręcznikach historii⁴². Pomocne w tym są centra kultury tureckiej Yunus Emre budowane w różnych miastach, nie tylko na Bałkanach ale też np. w Polsce⁴³, które zajmują się promocją tureckiej historii, języka, kultury, wspierając w tym placówki dyplomatyczne w poszczególnych krajach⁴⁴.

³⁸ D. Jović, *Nova turska vanijska politika i pitanje Bosne i Hercegovine*, „Političke analize”, 1, (2010), s. 32.

³⁹ Y. Çolak, *Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey*, „Middle Eastern Studies” 42, (2006), s. 595-598.

⁴⁰ Chodzi tu przede wszystkim o pomijanie wątków historycznych dotyczących np. brutalnemu podporządkowaniu europejskich prowincji przez Osmanów, licznych buntach przedstawicieli lokalnych elit, czy ogromnej biedzie i zacofaniu charakterystycznemu dla większości prowincji Imperium w XVIII i XIX w.

⁴¹ J. Wódka, *Nowy wymiar...*, s. 51.

⁴² T. Czekalski, dz. cyt., s. 54.

⁴³ W Warszawie na al. Jerozolimskich 55/3.

⁴⁴ J. Wódka, *Nowy wymiar...*, s. 46.; I. Růma, *Turkish foreign policy towards the Balkans: new activism, Neo-Ottomanism or/so what?*, „Insight Turkey”, 13, (2011), s. 138-140.

Działania propagandowe to jednak nie tylko wspieranie kultury masowej czy działalności naukowej, ale także widoczne wsparcie finansowe. Działająca przy tureckim Ministerstwie Spraw Zagranicznych Turecka Narodowa Agencja Współpracy i Międzynarodowego Rozwoju – TIKA (*Turkish National Agency for Cooperation and International Development*) w ostatnich 10 latach podjęła się kilku ważnych inwestycji na terenie Bałkanów Zachodnich takich jak np. remont symbolu Višegrada zabytkowego mostu Mehmeda Paše-Sokolovića za ponad 3,5 mln. euro, podobnie jak Starego Mostu w Mostarze, a nawet zabytkowego kościoła katolickiego w Zenicy, podkreślając tym samym tolerancyjny charakter islamu na tych terenach⁴⁵. Z kolei w Nowym Pazarze na terenie Serbii otwarto Centrum Kemala Atatürka dla tamtejszych muzułmanów, co zaniepokoiło niektóre środowiska narodowe w Serbii, podobnie jak finansowe wsparcie w wysokości 100 mln. euro dla muzułmanów decydujących się powrócić do swoich przedwojennych siedzib na terenie Republiki Serbskiej⁴⁶. Dobrym przykładem zdecydowanych i co najważniejsze szybkich decyzji Turcji była pomoc udzielona Archiwum Federacji Bośni i Hercegowiny, które w styczniu 2014 r. uległo częściowemu zniszczeniu w trakcie pożaru. Podczas gdy poszczególne kraje Unii Europejskich swoją pomoc ograniczyły głównie do deklaracji o gotowości do jej udzielenia, Republika Turecka sfinansowała remont pomieszczeń archiwów, jak i renowacji części dokumentów, zaś w ostatnim roku zadeklarowała sfinansować mający trwać 36 miesięcy projekt digitalizacji z okresu osmańskiego i udostępnienia dla korzystających ze zbiorów Archiwum Federacji BiH⁴⁷. Wsparcie finansowe dla krajów Bałkanów Zachodnich to nie tylko wykładanie pieniędzy na konkretne cele, ale również inwestowanie celem ich zarobienia. Od 2011 r. Tureckie Ministerstwo Gospodarki regularnie obraduje w ramach grupy roboczej ds. Państw bałkańskich celem skoordynowania dalszych działań mających na celu dalsze inwestycje na tym terenie. Dzięki temu z roku na rok Turcja coraz mocniej uzależnia od siebie wspomniane kraje, w tym przede wszystkim najbardziej jak Bośnia i Hercegowina, Macedonia Północna czy Kosowo. Przykładowo w ciągu 10 lat od dojścia AKP do władzy inwestycje w BiH zwiększyły się z 6,42 mln. euro w 2002 do 21,30 w 2012, natomiast w Macedonii Północnej było to kolejno ledwie 0,52 mln. zaś 10 lat później już 12,08. Drugim po Bośni i Hercegowinie

⁴⁵ W Bośni i Hercegowinie przez cały okres zwierzchnictwa osmańskiego mogli działać i ewangelizować katolicy franciszkanie.

⁴⁶ A. Zlata, *Socio-cultural impact of Turkey on Bosnia and Herzegovina*, [w] *Balkanlarda islam. Miadi Dolmayan Umut*, [red. A. Savas Kafkasyal], Ankara 2016, s. 88-89.

⁴⁷ *Predstavnicu Arhiva BiH i Turske potpisali Sporazum o digitalizaciji i preuzimanju arhivske građe iz Osmanskog perioda*, <http://www.arhivbih.gov.ba/hr/node/360> [09.09.2020]

beneficjentem tureckich inwestycji jest wspomniane Kosowo, w którym 2012 r. tureckie inwestycje wyniosły 20 mln. euro⁴⁸.

Turecka polityka *soft power* względem Bałkanów Zachodnich opiera się więc zarówno na inwestycjach jak i skutecznej propagandzie, która trafia do serc zamieszkujących te tereny wyznawców islamu. Dlatego też w tej grupie interesy Turcji wydają się niezagrażone mimo aktywności ze strony Rosji, Stanów Zjednoczonych jak i mimo wszystko Unii Europejskiej, która głosami takich państw jak Polska domaga się większego zainteresowania stolic europejskich sytuacją na Bałkanach⁴⁹. Wydaje się, że jedynym poważnym zagrożeniem dla tureckiej supremacji jest zainteresowanie tym regionem innych krajów islamskich, w tym przede wszystkim Arabii Saudyjskiej i Kataru. Zagrożenie z ich strony jest tym większe, że kraje te mają za sobą nie tylko odpowiednie zaplecze finansowe, często większe niż Turcja, jak pierwiastek ideologiczny – są to kraje islamskie. Co prawda takie kraje jak Zjednoczone Emiraty Arabskie, Kuwejt czy Katar nie mogą ze względów historycznych pozwolić sobie na tak skuteczną propagandę jak Turcja, niemniej jednak również nie szczędzą środków na odbudowę meczetów, czy innych historycznych pamiątek przypominających o islamskiej przeszłości tej części Półwyspu Bałkańskiego, czego przykładem są chociażby inwestycje Kataru w Bośni i Hercegowinie⁵⁰, czy aktywność saudyjskich Wahhabitów w Kosowie⁵¹. Co więcej z roku na rok coraz większa liczba mieszkańców krajów arabskich decyduje się wykupywać ziemię na terenach Bałkanów⁵² co niepokoi nie tylko osoby nie będące muzułmanami ale również miejscowych muzułmanów, których podejście do spraw religii jest dużo bardziej liberalne niż ich współziomków spoza Europy.

Podsumowanie

Polityka zagraniczna „Nowej Turcji” diametralnie różni się od tego w jaki sposób kraj ten podchodził do swojej międzynarodowej pozycji po drugiej wojnie światowej. Ankarą nie tylko przestała wstydzić się swojego osmańskiego dziedzictwa, ale wręcz zaczęła nim się szczycić co, zwłaszcza po dojściu do władzy

⁴⁸ M. Uğur Ekinci, *A Golden Age of Relations: Turkey and the Western Balkans During the AK Party Period*, „Insight Turkey”, 16, (2014), s. 110.

⁴⁹ R. Podgórzanska, *Polska wobec procesu europeizacji Bałkanów Zachodnich*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, 80, (2012), s. 3-6.

⁵⁰ A. Husić, *Arapsko-balkanski odnosi. Međunarodni simpozijum u Dohi*, „Novi Muallin”, 60, (2014), s. 98-99.

⁵¹ Arabs are Islamizing Kosovo before KFOR's eyes, https://www.b92.net/eng/news/world.php?yyyy=2017&mm=05&dd=18&nav_id=101302 [09.09.2020].

⁵² A. Sofić Salihbegović, *Treći talas Arapa u BiH*, <https://www.dw.com/bs/tre%C4%87i-talas-arapa-u-bih/a-44538241> [09.09.2020].

AKP z Recypem Erdoğanem na czele, ma swoje konsekwencje także w kontekście nowego podejścia do muzułmanów zamieszkujących europejską część Imperium Osmańskiego. Turcja stara się za pomocą miękkiej polityki – *soft power*, zyskiwać ich sympatie, dystrybuując zarówno swoją wizję dziejów przy pomocy nauki i kultury, w tym kultury popularnej, jak również inwestując pokaźne środki finansowe. Takie działania, wobec bierności Europy Zachodniej powodują, że Ankara zaczęła być postrzegana przez niektórych muzułmanów z Półwyspu Bałkańskiego jako alternatywa zarówno w stosunku do Unii Europejskiej jak i innych krajów zainteresowanych realizacją swoich interesów na tym terenie; Stanami Zjednoczonymi czy przede wszystkim Rosją.

Wydaje się jednak, że największym zagrożeniem dla tureckich interesów, przede wszystkim ze względu na muzułmański target do jakiego zwrócona jest głównie ich oferta, jest coraz aktywniejsza obecność państw arabskich, które mając większe możliwości finansowe chętnie inwestują w Kosowie, Albanii, czy Bośni i Hercegowinie, gdzie Arabowie coraz chętniej przenoszą się wraz ze swoimi rodzinami. To wszystko powoduje, że ofensywa dyplomatyczna i kulturalna Turcji może w najbliższych latach napotkać spore problemy, zwłaszcza teraz gdy cały świat zmaga się z konsekwencjami pandemii. Ankara przystępuje jednak do tego zadania skonsolidowana w efekcie zmian konstytucyjnych, oddających praktycznie pełnię władz w ręce Erdoğan, tak jak kiedyś w ręce sułtana.

Słowa kluczowe: *Turcja, Bałkany zachodnie, polityka zagraniczna*

Summary

Turkey's Contemporary Policy Towards the Western Balkans

The author analyzes Turkey's foreign policy since the Second World War, focusing primarily on the departure from the principles of Kemalism that have been taking place in the last 40 years. The best example of this is the diplomatic activities undertaken by the Justice and Development party, which won power in this country at the beginning of the 21st century and continues to enjoy the support of the majority of Turkish society. One of its political goals is to rebuild the country's economic potential on the grounds that once belonged to the Ottoman Empire. For its implementation, it uses the tools of the soft power policy, based on the sentiment towards history among Balkan Muslims.

Keywords: *Turkey, Western Balkans, foreign policy*

Bibliografia

Literatura

- Zlata Ana, *Socio-cultural impact of Turkey on Bosnia and Herzegovina*, [w] *Balkanlarda islam. Miadi Dolmayan Umut*, [red. A. Savas Kafkasyal], Ankara 2016, s. 88-89.
- Ananicz Szymon, *Samotność w cnotcie. Ideologia nowoturecka w polityce zagranicznej Turcji*, „Punkt widzenia”, nr 49 (2015).
- Bielawska Agnieszka, *Niemiecka chadecja wobec integracji Turcji z Unią Europejską w kontekście kryzysu migracyjnego*, „Bezpieczeństwo. Teoria i praktyka”, 1, (2019), s. 161-191.
- Bieniek Karol, *Polityka zagraniczna Turcji wobec państw bałkańskich*, Toruń 2008.
- Bishku Michael B., *Turkish-Bulgarian Relations: From Conflict and Distrust to Cooperation over Minority Issues and International Politics*, „Mediterranean Quarterly”, 14, (2003), s. 77-94.
- Bozdağlıoğlu Yücel, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity. A Constructivist Approach*, New York 2003.
- Chmielowska Danuta, Sobczak Mikołaj, *Demokracja po turecku*, „Studia Europejskie-Studies in European Affairs”, nr 4, (2016), s. 205-232.
- Çolak Yilmaz, *Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey*, „Middle Eastern Studies” 42, (2006), 587-602.
- Czekalski Tadeusz, *Spór o dziedzictwo osmańskie jako element współczesnych dyskusji tożsamościowych w Albanii*, „Balcanica Posnanensia”, nr 24, (2017), s. 45-59.
- Essen Andrzej, *Czechosłowacja wobec powstania Ententy Bałkańskiej (1933-1934)*, „Dzieje Najnowsze”, nr 30, (1998), s. 49-61.
- Fjołek Katarzyna, *Ruch na rzecz praw i swobód. Pomiędzy partią liberalną a reprezentacją mniejszości tureckiej w Bułgarii*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, t. 36, (2017), s. 263-278.
- Husić Aladin, *Arapsko-balkanski odnosi. Međunarodni simpozijum u Dohi*, „Novi Muallin”, 60, (2014), s. 98-99.
- Jelisljević Anila, *Uslovljeno članstvo Srbije u Evropskoj uniji već zamorenoj od proširenja – koliko je daleko 2025. godina?*, „Vojno djelo”, 71, (2019), s. 9-27.
- Jović Dejan, *Nova turska vanijska politika i pitanje Bosne i Hercegovine*, „Političke analize”, 1, (2010), s. 30-34.
- Kocić Bojan, *Zadaci i preporuke u procesu integracije Srbije u EU*, „Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije”, 1, (2011), s. 224-238.
- Kopyś Tadeusz, *Polityka zagraniczna Turcji. Część II: reakcja Turcji na przemiany społeczno-polityczne w krajach arabskich*, „Polski przegląd stosunków międzynarodowych”, 3, (2013), s. 199-219.
- Koźbiał Krzysztof, *Czarnogóra w procesie integracji z Unią Europejską. Szanse i wyzwania*, „Politeja: Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 6, (2015), s. 209-229.
- Kubin Tomasz, *Kontynuacja procesu rozszerzania jako wyzwanie dla Unii Europejskiej*, „TEKA of Political Science and International Relations”, 11, (2016), s. 65-80.
- Madžar Lidija, *Politika konkurencije kao faktor integracija Srbije u EU*, „Škola biznasa”, 3, (2011), s. 86-101.
- Misztal Mariusz, *Geneza i początki konfliktów etnicznych na Cyprze do roku 1912*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne”, 28, (2018), s. 54-74.
- Mróz Maciej, *Między Polską piastowską a jagiellońską. Kontrowersje wokół kierunków realizacji polskiej polityki zagranicznej po akcesji do Unii Europejskiej*, „Dyplomacja i Bezpieczeństwo”, 1, (2013), s. 15-30.

- Olszewski Paweł, Chojan Adrian, *Rywalizacja Unii Europejskiej i Rosji na obszarze Bałkanów Zachodnich*, „Rocznik Integracji Europejskiej”, nr 11, (2017), s. 135-146.
- Öztürk Engin Bağış, *Turkish immigrants' work values in Germany*, „International Journal of Emerging and Transition Economies”, 6, (2013), s. 23-44.
- Podgórzńska Renata, *Polska wobec procesu europeizacji Bałkanów Zachodnich*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, 80, (2012), s. 2-7.
- Rawski Tomasz, *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa 2019.
- Rüma Inan, *Turkish foreign policy towards the Balkans: new activism, Neo-Ottomanism or/so what?*, „Insight Turkey”, 13, (2011), s. 133-140.
- Schmidt Paweł, *Turecka armia i jej pozycja w państwie w okresie rządów premiera Recep Tayyipa Erdogana*, „Przegląd Geopolityczny”, t. 9, (2014), s. 153-168
- Shaw Stanford J., Shaw Ezel K., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej, t. 2, 1808-1975*, Warszawa 2012.
- Uğur Ekinci Mehmet, *A Golden Age of Relations: Turkey and the Western Balkans During the AK Party Period*, „Insight Turkey”, 16, (2014), s. 103-125.
- Wasilewski Karol, *Turecki sen o Europie – tożsamość zachodnia i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*, Warszawa 2015.
- Wódka Jakub, *Nowy wymiar tureckich aspiracji mocarstwowych. Soft power Turcji*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe w regionie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA) u progu XXI wieku*, [red. Bania Radosław, Zdulski Krzysztof], Łódź 2012, s. 37-54.
- Wódka Jakub, *Polityka zagraniczna Turcji. Uwarunkowania wewnętrzne oraz podmioty decyzyjne*, Warszawa 2012.
- Wróblewski Bartosz, *Turcy i Arabowie wobec idei nacjonalizmu w okresie upadku Imperium Osmańskiego (1908-1925)*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 2, (2005), s. 160-170.
- Özyüerker Esra, *Public Memory as Political Battleground: Islamist Subversions of Republican Nostalgia*, [w:] *The Politics of Public Memory in Turkey*, [red. E. Özyüerker], New York 2007, s. 114-137.

Źródła internetowe

- Arabs are Islamizing Kosovo before KFOR's eyes, https://www.b92.net/eng/news/world.php?yyyy=2017&mm=05&dd=18&nav_id=101302 [09.09.2020].
- Cedro Magdalena, *Turcja jest coraz mocniejszym konkurentem UE na Bałkanach*, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1436248,turcja-ue-balkany-stabilizacja-region-wplywy-polityka-gospodarka.html> [09.09.2020].
- <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/fajon-bih-je-iznevjerila-povjerenje-eu> [dostęp 09.09.2020]
- <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-09-01/czarnogora-sukces-wyborczy-ugrupowan-opozycyjnych> [09.09.2020]
- <https://www.tccb.gov.tr/en/receptayyiperdogan/biography/> [09.09.2020]
- Predstavnici Arhiva BiH i Turske potpisali Sporazum o digitalizaciji i preuzimanju arhivske građe iz Osmanskog perioda, <http://www.arhivbih.gov.ba/hr/node/360> [09.09.2020]
- Sofić Salihbegović Aida, *Treći talas Arapa u BiH*, <https://www.dw.com/bs/tre%C4%87i-talas-arapa-u-bih/a-44538241> [09.09.2020].

Krystian Chołaszczynski*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ORCID: 0000-0001-5063-0762

PRZEMIANY USTROJOWE NA UKRAINIE W PIERWSZYCH MIESIĄCACH PO REWOLUCJI 2014 ROKU – WSTĘP DO HISTORII USTROJU PAŃSTWA UKRAIŃSKIEGO W DOBIE TRANSFORMACJI W UJĘCIU POLITOLOGICZNYM

Wstęp

Dnia 28 czerwca 1996 roku Rada Najwyższa Ukrainy (*Verkhovna Rada, Верховна Рада України*) na swojej 5 sesji uchwaliła tekst ustawy zasadniczej¹. Jednakże początki ukraińskiego państwa musimy umiejscowić kilka lat wcześniej, a dokładniej 16 lipca 1991 roku, kiedy to Rada Najwyższa Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej USRR przyjęła Deklarację Niepodległości². W dokumencie tym podkreślono samostanowienie narodu ukraińskiego, niepodzielność granic oraz równość w stosunkach międzynarodowych. Natomiast wszelkie antypaństwowe działania miały być ścigane z urzędu. Lud Ukrainy miał być jedynym źródłem władzy na podstawie konstytucji. Reprezentantem interesów mieszkańców państwa miała być wtedy tylko Rada Najwyższa Ukraińskiej

* Krystian Chołaszczynski – doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i magister stosunków międzynarodowych, wykładowca w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu, zastępca koordynatora Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej w Toruniu, sekretarz redakcji czasopisma naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” wydawanego przez Wyższą Szkołę Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu oraz członek rady redakcji czasopisma naukowego „The Antoninus Journal” wydawanego przez Papieski i Królewski Uniwersytet Świętego Tomasza w Manili na Filipinach, członek zarządu Towarzystwa Przyjaciół Janikowa im. Henryka Czamana.

¹ Zob.: *Constitution of Ukraine*, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/ukr127467E.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020];

Konstytucja Ukrainy, tłum.: E. Toczek, A. Kubik, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Ukraina2014.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020].

² *Declaration of State Sovereignty of Ukraine*, https://web.archive.org/web/20100111101705/http://gska2.rada.gov.ua:7777/site/postanova_eng/Declaration_of_State_Sovereignty_of_Ukraine_rev1.htm, [dostęp dn. 01.03.2020].

Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Inną podstawą nowoutworzonego państwa miał być trójpodział władzy. W owym czasie każdy obywatel Ukrainy mógł, jeśli chciał, zachować obywatelstwo istniejącego wtedy Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich³. Do momentu uchwalenia nowej ustawy zasadniczej, obowiązywała konstytucja⁴ z 20 kwietnia 1978 roku.

Od samego początku Ukraina jest republiką, demokracją parlamentarną z systemem wielopartyjnym⁵. Na samym początku miał to być system prezydencko-parlamentarny ale po wydarzeniach z 2004 roku, które przeszły do historii jako „Pomarańczowa Rewolucja”, znowelizowano ustawę zasadniczą w taki sposób, że nowy system miał mieć charakter parlamentarno-gabinetowy. Zmiany wchodziły w życie w styczniu 2006 roku, jednakże z powodu błędów przy procedurze uchwalania poprawek do konstytucji, Sąd Konstytucyjny 1 października 2010 roku uchylił nowelizację⁶ i przywrócił stan z 1996 roku. Tym samym nastąpiło ponowne wzmocnienie pozycji głowy państwa kosztem Gabinetu Ministrów⁷.

Przełom roku 2013/2014 to jedne z największych manifestacji na Ukrainie po 1991 roku. Za bezpośrednią przyczynę tych wydarzeń przyjmuje się niepodpisanie przez prezydenta Wiktora Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, oraz przyjęcie prorosyjskiego kursu w polityce międzynarodowej⁸ – 21 listopad 2013 roku, czyli już dnia następnego na ulice wyszli studenci, wspierani przez partie opozycyjne, na czele z Batkiwszczyzną Julii Tymoszenko⁹. Główne wydarzenia miały miejsce na Placu Niepodległości w Kijowie, które to w świadomości protestujących było nazywane Euromajdanem. Do 10 kwietnia 2014 roku, liczba ofiar protestów obliczana jest oficjalnie na 104, choć niezależne organizacje

³ Tamże.

⁴ Zob.: Конституція (Основний Закон) України (Конституція втратила чинність на підставі Закону N 254/96-ВР від 28.06.96, ВВР, 1996, N 30, ст.142) Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/888-09>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁵ Zob.: Podstawowy tekst ustawy zasadniczej z 1996 roku bez nowelizacji, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/ukraina.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶ Zob.: Закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду N 20-рп/2010 (v020p710-10) від 30.09.2010 у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття, <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷ Zob.: *Ukraina*, <http://www.msz.gov.pl/resource/09574423-10ff-4e15-b1d8-bb47806a6159>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁸ *Ukraina oficjalnie wstrzymuje przygotowania do stowarzyszenia z UE. Opozycja: to zdrada państwa*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/ukraina-oficjalnie-wstrzymuje-przygotowania-do-stowarzyszenia-z-ue-opozycja-to-zdrada-panstwa,373370.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁹ *Ukraina się burzy. Tymoszenko wzywa do wyjścia na ulice*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/ukraina-sie-burzy-tymoszenko-wzywa-do-wyjscia-na-ulice,373736.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

podają liczbę 780¹⁰. Poza tym nastąpiła aneksja Krymu przez Federację Rosyjską¹¹ oraz destabilizacja wschodnich obwodów ukraińskich - samozwańcza Doniecka Republika Ludowa¹² i Ługańska Republika Ludowa¹³. Bezpośrednim skutkiem dla systemu politycznego wspomnianych wydarzeń, było ponowne wprowadzenie wcześniej uchylonych zapisów konstytucyjnych¹⁴ z 2004 roku.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie ukraińskiego ustroju po wejściu w życie tychże zmian, na gruncie przyjętych aktów normatywnych¹⁵. Obszarem analizy jest Ukraina w okresie od rewolucji „Euromajdanu” do pierwszej tury wyborów prezydenckich w maju 2014 roku.

System polityczny – cechy ogólne wg stanu na maj 2014 roku

Analizowane państwo zgodnie z artykułem 1 ustawy zasadniczej jest państwem prawa, suwerennym, niepodległym, demokratycznym oraz socjalnym. Biorąc pod uwagę wydarzenia z przełomu 2013 oraz 2014 roku, interesujący dla nas może być artykuł 2 zgodnie z którym suwerenność rozciąga się na cały obszar Ukrainy, który jest niepodzielny i nienaruszalny. W kwestii podziału administracyjnego przyjęto koncepcję unitarności. Tym samym ewentualna federalizacja Ukrainy wymagałaby zmian w ustawie zasadniczej¹⁶.

¹⁰ *Around 780 people die during protests in Ukraine in reality, say volunteer doctors*, <https://en.interfax.com.ua/news/general/200152.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

¹¹ Zob.: *Федеральный закон «О ратификации Договора между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов»*, принятому Государственной Думой 20 марта 2014 года, одобренному Советом Федерации 21 марта 2014 года, <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d4cb13cb6fed5b3081.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020].

¹² Oficjalna strona internetowa, Донецкая Народная Республика, <http://donetsk.gov.su/>, nieuaktualniana od maja 2014 roku, [dostęp dn. 01.03.2020].

¹³ Zob.: *Ukraine's prosecutor general classifies self-declared Donetsk and Luhansk republics as terrorist organizations*, May 16, 2014, <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/ukraines-prosecutor-general-classifies-self-declared-donetsk-and-luhansk-republics-as-terrorist-organizations-348212.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

¹⁴ *Ukrainian parliament reinstates 2004 Constitution*, <http://en.interfax.com.ua/news/general/191727.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

¹⁵ Zob.: A. Stelmach, *Strukturalny i funkcjonalny wymiar systemu politycznego Ukrainy*, s. 34-54, 2016, <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewi91LTs5tLwAhVOEncKHZWwBaYQFjAAegQIAxAD&url=https%3A%2F%2Frepozytorium.amu.edu.pl%2Fbitstream%2F10593%2F24669%2F1%2FStrukturalny%2520i%2520funkcjonalny%2520wymiar%2520systemu%2520politycznego%2520Ukrainy.pdf&usq=AOvVaw20YgbWDyEBwkdhsMM79iUt>, [dostęp dn. 18.05.2021].

¹⁶ Zob.: A. Olechno, *Prawotwórcze Formy Działalności Władzy Wykonawczej Na Ukrainie*, s. 325-333, <http://bsp.uwb.edu.pl/wp-content/uploads/2016/09/20B21.pdf>, [dostęp dn. 18.05.2021].

W artykule 3 podkreślono, iż człowiek – jego życie, zdrowie, honor, nietykalność i bezpieczeństwo – są pod ochroną. Tym samym konstytucyjnie zagwarantowano prawa i wolności człowieka. Ponadto podkreślono, że to państwo służy i odpowiada przed obywatelem – tym samym zarzucono komunistyczne pojmowanie relacji państwa z członkiem wspólnoty. Natomiast na terenie Ukrainy można posiadać tylko jedno obywatelstwo. Podwójne obywatelstwo tym samym zostało zakazane. W ustawie zasadniczej nie znalazły się jednak przepisy doprecyzowujące kwestie uzyskania i utraty obywatelstwa mimo, że Ukraina jest państwem o charakterze wieloetnicznym. Kwestia ta miała zostać uregulowana oddzielną ustawą (artykuł 4)¹⁷.

Państwo miało mieć charakter republikański, a władza przynależeć do ludu bezpośrednio, lub za pośrednictwem wybranej władzy. System polityczny mogli każdorazowo zmienić tylko obywatele i zakazano, by czyniła to władza państwowa, która nie miała pod żadnym pozorem uzurpować sobie władzy (artykuł 5). Poza tym przyjęto trójpodział władzy – władza ustawodawcza, władza wykonawcza, władza sędziowska – oparty na ustawie zasadniczej i innych ustawach okołokonstytucyjnych (artykuł 6). Pomimo unitarnego charakteru państwa konstytucyjnie zagwarantowano istnienie samorządu lokalnego (artykuł 7). Ponadto w ustawie zasadniczej podkreślono zasadę zwierzchnictwa prawa, według której to konstytucja w hierarchii aktów prawnych stoi najwyżej, a inne ustawy i akty normatywne winny być z nią zgodne. Normy ustawy zasadniczej należy stosować bezpośrednio, a w przypadku łamania praw i wolności konstytucyjnie zagwarantowanych, można składać skargi do sądu (artykuł 8). Natomiast umowy międzynarodowe, które byłyby niezgodne z ukraińską konstytucją, możliwe są do zawarcia tylko po uprzednim wprowadzeniu zmian do ustawy zasadniczej. W pozostałych przypadkach, tego typu umowy stanowią część porządku prawnego Ukrainy (artykuł 9).

Ważną kwestią życia społecznego na Ukrainie był i jest język. Za państwowy/ oficjalny uznano ukraiński i kraj ma uczynić wszystko, co w jego mocy by zapewnić jego rozwój i funkcjonowanie. Jednocześnie konstytucyjnie zagwarantowano możliwość używania języka rosyjskiego oraz innych języków mniejszości narodowych. Dotyczy to również ich nauki (artykuł 10). Należy jednak pamiętać, że państwo ma konstytucyjne zadanie poczynienia starań w celu przeprowadzenia procesu integracji narodu ukraińskiego, a także jego rozwoju. Mają w tym procesie uczestniczyć również mniejszości narodowe (artykuł 11). Powyższe zasady mają też być rozszerzone na Ukraińców przebywających poza granicami państwa (artykuł 12).

¹⁷ Zob.: *Про громадянство України* (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 13, ст.65), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Poza tym konstytucyjnie zagwarantowano wyłączne prawo użytkowania ziemi i jej bogactw, obszaru powietrznego, wody i zasobów naturalnych przez lud ukraiński, który ma status właściciela. Prawo to wykonuje w imieniu narodu władza (artykuł 13). Ziemia została uznana za podstawowe bogactwo narodowe, które znajduje się pod specjalną ochroną. Zagwarantowano prawo własności ziemi, które przysługuje obywatelom, osobom prawnym lub państwu (artykuł 14).

W kwestii praw politycznych, konstytucyjnie potwierdzony został pluralizm, zakazano cenzury, podkreślono, iż żadna ideologia nie może mieć charakteru dominującego a działalność polityczna nie może być ograniczana (artykuł 15). Ponadto zaznaczono ochronę ekologiczną, a zwłaszcza naprawienie sytuacji po katastrofie w elektrowni atomowej w Czarnobylu (artykuł 16). Na uwagę zasługuje fakt, że kwestia suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy została uznana za najważniejszą funkcję państwa, wykonywaną przez Siły Zbrojne Ukrainy. Obce bazy wojskowe nie mogą być zakładane na terenie kraju (artykuł 17). Natomiast w zakresie polityki zagranicznej podkreślone zostały takie cele jak: zapewnienie narodowych interesów i wspieranie pokojowej i korzystnej dla wszystkich stron współpracy (artykuł 18). W polityce wewnętrznej przyjęto, że funkcjonariusze państwowi mają działać tylko w granicach prawnie przewidzianych (artykuł 19).

Symbolami Ukrainy jest flaga, godło oraz hymn. Flaga ma składać się z dwóch pasów o kolorach niebieskim i żółtym. Kwestia godła miała zostać określona oddzielną ustawą, lecz miano uwzględnić znak władzy książęcej Włodzimierza Wielkiego. Jako hymn przyjęto melodię autorstwa księdza greckokatolickiego Mychajło Mychajłowycza Werbyckiego, lecz słowa miały zostać uchwalone przez Radę Najwyższą większością 2/3 konstytucyjnego składu. Za stolicę państwa przyjęto Kijów (artykuł 20).

Jeśli chodzi o flagę to kolor niebieski ma symbolizować niebo, czyli pokój, a kolor żółty zboże, czyli bogactwo ziemi. Barwy te mają pochodzić z herbu księstwa halicko-wołyńskiego, który składał się z żółtego lwa na ciemnoniebieskiej tarczy¹⁸. Natomiast herbem ukraińskim jest tak zwany złoty trójząb (*тризуб*) umieszczony na niebieskiej tarczy. Czasy tegoż symbolu sięgają Włodzimierza I Wielkiego z dynastii Rurykowiczów, który był wielkim księciem kijowskim, a żył na przełomie X i XI wieku. Głównym motywem jest trójząb, który przyjmuje się za ukraińskie słowo wolność – *воля*. Poszczególne litery mają stanowić części godła¹⁹.

Konstytucja Ukrainy precyzowała jedynie motyw muzyczny, który miał być podstawą dla hymnu, lecz na ustawowe uregulowanie tekstu trzeba było czekać

¹⁸ Zob.: *Ukraine. The flag*, <https://flagspot.net/flags/ua.html>, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Symbole Narodowe Ukrainy*, <http://www.nieznaukraina.pl/936/symbole-narodowe-ukrainy/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

¹⁹ A. Zhukowsky, *Trident*, <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkPath=pages\T\R\Trident.htm>, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Symbole Narodowe Ukrainy*, dz. cyt.

7 lat. Zgodnie z ustawą N 602-IV z 6 marca 2003 roku przez Państwowy Hymn Ukrainy (*Державним Гімном України*) należy rozumieć muzykę skomponowana przez Mychajło Mychajłowycza Werbyckiego (*Михайло Михайлович Вербицький*)²⁰ około 1863 roku. Natomiast za słowa przyjęto wiersz Pawła Czubyńskiego (*Павло Чубинський*)²¹ z 1862 roku Profanacja hymnu jest przestępstwem.

Tabela 1. Zwrotka i refren ukraińskiego hymnu

Język ukraiński	Język polski
<p>Ще не вмерла України і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.</p> <p>Душу й тіло ми положим за нашу свободу, І покажем, що ми, браття, козацького роду²²</p>	<p>Nie umarła jeszcze Ukraina ani chwała, ani wolność, Jeszcze do nas, bracia Ukraińcy, uśmiechnie się los. Zginą wrogowie nasi jak rosa na słońcu, Zapanujemy i my bracia, w naszym kraju.</p> <p>Duszę, ciało poświęcimy dla naszej wolności, Pokażemy, żeśmy bracia, z kozackiego rodu</p>

Źródło: *Symbole Narodowe Ukrainy*, <http://www.nieznanaukraina.pl/936/symbole-narodowe-ukrainy/>, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Про Державний Гімн України* (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 24, ст.163), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-15>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Prawa, wolności i obowiązki

W ustawie zasadniczej Ukrainy sporo miejsca poświęcono prawom, wolnościom i obowiązkom człowieka i obywatela. Owo zagadnienie zostało zawarte w całym rozdziale 2 konstytucji, czyli od artykułu 21 do artykułu 68. W ustawie zasadniczej podkreślono takie aspekty jak: wolność i równość ludzi w ich prawach i godności oraz niezbywalność i nienaruszalność praw i wolności człowieka (artykuł 21); prawa i wolności nie można znieść bądź ograniczyć, a ich katalog nie jest zamknięty (artykuł 22); każdemu przysługuje swobodny rozwój jego osobowości, jeśli nie ogranicza to praw innych, ale ma też wobec społeczeństwa obowiązki (artykuł 23); wszyscy obywatele są równi i nic nie może tego ograniczać, np.: kolor skóry czy płeć (artykuł 24); każdy obywatel ma prawo do zmiany

²⁰ Zob.: *Михайло Михайлович Вербицький: біографія*, <http://www.people.su/ua/21901>, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Йосип МАРУХНЯК, У Львові встановлять пам'ятник авторові мелодії державного гімну*, <http://www.day.kiev.ua/uk/news/220613-u-lvovi-vstanovlyat-pamyatnik-avtorovi-melodiyi-derzhavnogo-gimnu>, [dostęp dn. 01.03.2020].

²¹ Zob.: *Symbole Narodowe Ukrainy*, dz. cyt.; *Про Державний Гімн України* (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 24, ст.163), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-15>, [dostęp dn. 01.03.2020].

²² Hymn można odsłuchać na stronie: http://www.youtube.com/watch?v=9d_MhqD5-bM, [dostęp dn. 01.03.2020].

obywatelstwa, nie może być obywatelstwa pozbawiony, a poza granicami państwa nadal sprawuje opiekę, a także nie może być z kraju wydalony (artykuł 25); cudzoziemcy i osoby bez obywatelstwa na terenie Ukrainy korzystają z tych samych praw i wolności co obywatele, jeśli przebywają legalnie, a poza tym państwo może przyznać azyl (artykuł 26); prawo do życia (artykuł 27); prawo do poszanowania jego godności (artykuł 28); prawo do wolności i nietykalności osobistej (artykuł 29); nienaruszalność mieszkania (artykuł 30); gwarancja tajemnicy zawartej w prywatnych listach, telefonach, telegramach itp. (artykuł 31); zakaz ingerencji w życie prywatne (artykuł 32); wolność poruszania się, wyboru miejsca zamieszkania, opuszczenia i powrotu na terytorium Ukrainy (artykuł 33); wolność myśli i słowa oraz swobodnego ich wyrażania (artykuł 34); wolność światopoglądu i wyznania oraz rozdział religii od państwa (artykuł 35); prawo do zrzeszania się oraz równość wszystkich organizacji (artykuł 36); zakaz tworzenia partii, których celem miałyby być zmiana siłą ustroju, likwidacji Ukrainy, itp. (artykuł 37); prawo obywateli do udziału w życiu politycznym państwa (artykuł 38); prawo do pokojowych zgromadzeń (artykuł 39); prawo do indywidualnych i zbiorowych petycji (artykuł 40); prawo do prywatnej własności (artykuł 41); prawo do prowadzenia działalności gospodarczej i wolnej konkurencji (artykuł 42); prawo do pracy i zakaz pracy przymusowej (artykuł 43); prawo do strajku (artykuł 44); prawo do wypoczynku (artykuł 45); prawo do opieki socjalnej (artykuł 46); prawo do mieszkania (artykuł 47); prawo do godnego poziomu życia (artykuł 48); prawo do opieki medycznej oraz powszechnego ubezpieczenia (artykuł 49); prawo do życia w zdrowym środowisku (artykuł 50); małżeństwo to związek kobiety i mężczyzny, rodzice opiekują się dziećmi do ich pełnoletniości, a pełnoletnie dzieci mają obowiązek zajmować się swymi niesamodzielnymi rodzicami (artykuł 51); dzieci są równe bez względu od ich statusu, przemoc i wyzysk są zabronione (artykuł 52); prawo do bezpłatnej nauki, a mniejszościom narodowym gwarantuje się prawo do nauki języka ojczystego (artykuł 53); gwarancja swobody twórczości literackiej, naukowej, etc., oraz ochronę praw autorskich (artykuł 54); sądowa ochrona praw i wolności (artykuł 55); prawo do odszkodowania za szkody materialne lub moralne (artykuł 56); prawo do zapoznania się z przysługującymi prawami i wolnościami (artykuł 57); prawo nie działa wstecz chyba, że uchyla lub łagodzi odpowiedzialność jednostki oraz zasada, iż nie można być skazanym za przestępstwo, które w chwili popełnienia nie było spenalizowane (artykuł 58); prawo do obrony i prawo do pomocy prawnej (artykuł 59); brak obowiązku wykonania zarządzenia lub rozkazu o przestępczym charakterze oraz prawną odpowiedzialność za wykonanie takowego zarządzenia bądź rozkazu (artykuł 60); zasada odpowiedzialności indywidualnej oraz zakaz karania dwa razy za to samo (artykuł 61); niewinny dopóki nie skazany, niewinności nie trzeba dowodzić,

dowody można uzyskiwać tylko na legalnej drodze oraz prawo do odszkodowania za niesłuszne skazanie – zasady procesowe (artykuł 62); prawo do obrony i do nie składania zeznań obciążających siebie bądź najbliższych (artykuł 63); prawa i wolności nie mogą być ograniczane z wyjątkiem pewnych stanów nadzwyczajnych a i wtedy artykuły 24-25, 27-29, 47, 51-52, 55-63 są nie do naruszenia (artykuł 64); do obowiązków należy służba wojskowa, obrona Ukrainy, jej niepodległości i integralności, szacunek wobec symboli państwowych (artykuł 65); obywatel nie może szkodzić środowisku i dziedzictwu narodowemu, a za szkody powinien ponosić koszty (artykuł 66); obowiązek płacenia podatków, oraz corocznego składania zeznania o stanie majątkowym (artykuł 67); obowiązek przestrzegania konstytucji, ustaw, nie naruszania praw i wolności, a nieznanomość prawa nie zwalnia z jego stosowania (artykuł 68).

Wybory i referenda – zasady ogólne

Poprzez wybory, referenda i inne formy bezpośredniej demokracji naród realizuje swoją wolę (artykuł 69). Bierne prawo wyborcze przysługuje każdemu obywatelowi Ukrainy, który w dniu oddania głosu ukończył 18 lat chyba, że został prawomocnym wyrokiem ubezwłasnowolniony (artykuł 70). W ustawie zasadniczej przyjęto, że wybory są wolne, równe, powszechne, bezpośrednie i tajne a wola wyborcy nie może być w żaden sposób ograniczana (artykuł 71).

Referendum może zarządzić tylko Rada Najwyższa Ukrainy, bądź głowa państwa, zgodnie z konstytucją. Poza tym może odbyć się referendum społeczne na wniosek co najmniej 3 milionów obywateli posiadających bierne prawo wyborcze, lecz podpisy muszą być zebrane przynajmniej w 2/3 obwodów, przy czym w każdym z nich swój podpis musi złożyć minimum 100 tysięcy mieszkańców (artykuł 72). Zmiany o charakterze terytorialnym mogą zostać wprowadzone tylko po uprzednim ogólnokrajowym referendum (artykuł 73) – z tego też powodu aneksja Krymu przez Rosję nie może być traktowana jak cesja terytorium przez Ukrainę, gdyż nie odbyło się odpowiednie głosowanie. Jednakże pod referendum nie mogą być przedłożone takie kwestie jak podatki, budżet czy amnestia (artykuł 74).

Tabela 2. Referendum ogólnoukraińskie z 1 grudnia 1991 roku nt. ogłoszenia niepodległości

Czy popierasz Deklarację Niepodległości Ukrainy? <i>Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?</i>		
Za	Przeciw	Razem ważnie oddanych głosów
28 804 071 (90,32%)	2 417 554 (7,58%)	31 891 742 (84,18%)

Źródło: *До 15-ї річниці Всеукраїнського референдуму Документи з фондів ЦДАВО України*, https://old.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?1, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Ukrainian Independence*, <http://wnu-ukraine.com/about-ukraine/history/ukrainian-independence/>, [dostęp dn. 01.03.2020]; Ch. Lalpynchak, *Over 90% vote yes in referendum; Kravchuk elected president of Ukraine*, w: Kiev Press Bureau, <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1991/499101.shtml>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Tabela 3. Referendum ogólnoukraińskie z 16 kwietnia 2000 roku nt. systemu politycznego

Pytanie	Za	Przeciw
<p>Czy popiera Pan/Pani propozycję uzupełnienia treści 90 artykułu Konstytucji Ukrainy nową częścią trzecią następującej treści: „Prezydent Ukrainy może również na czas nieokreślony zawiesić posiedzenia Rady Najwyższej Ukrainy, jeśli Rada Najwyższa Ukrainy w przeciągu jednego miesiąca nie zdołała ukonstytuować działającej większości parlamentarnej, lub też w razie niezatwierdzenia przez nią w przeciągu trzech miesięcy przygotowanego i przedstawionego, według obowiązujących procedur, Radzie Ministrów Ukrainy budżetu krajowego Ukrainy”, co ustanawiałoby dodatkowe podstawy dla rozwiązania przez Prezydenta Ukrainy Rady Najwyższej Ukrainy, jak również odpowiedniego uzupełnienia punktu 8 pierwszej części 106 artykułu Konstytucji Ukrainy słowami „oraz w innych wypadkach, nieprzewidzianych Konstytucją Ukrainy”?</p> <p><i>Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: „Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або у разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України”, яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: „та в інших випадках, передбачених Конституцією України?”</i></p>	25 177 984	4 126 394

<p>Czy zgadza się Pan/Pani z koniecznością ograniczenia nietykalności deputowanych Ukrainy i w związku z tym z wykreśleniem części trzeciej 80 art. Konstytucji Ukrainy: „Narodowi deputowani Ukrainy nie mogą być bez zgody Rady Najwyższej pociągnięci do odpowiedzialności karnej, zatrzymani ani aresztowani”?</p> <p><i>Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканості народних депутатів України і вилученням у зв'язку з цим частини третьої статті 80 Конституції України: „Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані?”</i></p>	26 461 382	2 862 560
<p>Czy zgadza się Pan/Pani na zmniejszenie ogólnej liczby deputowanych Ukrainy z 450 do 300 i związaną z tym zmianą w części pierwszej 76 art. Konstytucji Ukrainy słów „czterysta pięćdziesiąt” na słowo „trzysta”, a także na dokonanie odpowiednich zmian w ordynacji wyborczej?</p> <p><i>Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов'язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів „чотириста п'ятдесят” на слово „триста”, а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства?</i></p>	26 730 432	2 597 915
<p>Czy popiera Pan/Pani konieczność sformowania dwuizbowego parlamentu na Ukrainie, z których to izb jedna przedstawia interesy regionów Ukrainy i działa na rzecz ich realizacji, jak i wniesienia odpowiednich zmian do Konstytucji Ukrainy i ordynacji wyborczej?</p> <p><i>Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства ?</i></p>	24 284 220	4 994 336

Źródło: J. Darski, J. Targalski, *Ukraina 2000*, <http://jozefdarski.pl/2915-ukraina-2000>, [dostęp dn. 01.03.2020]; A. Olechno, *Zmiany w konstytucji Ukrainy*, S. Bożyk pod red., *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, Białystok 2013, http://books.google.pl/books?id=amcsAwAAQBAJ&pg=PA492&lpg=PA492&dq=ukraina+referendum+2000&source=bl&ots=KIqJLvT'TaS&sig=EbgMiFRans41LcktB0wEPBtDj0Q&hl=pl&sa=X&ei=4U5uU-W_M4iV7QabvIDIBQ&ved=0CEsQ6AEwBQ#v=onepage&q=ukraina%20referendum%202000&f=false, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Legislatywa

Jedynym organem władzy ustawodawczej na Ukrainie jest unikameralny parlament o nazwie Rada Najwyższa Ukrainy (*Верховна Рада України*, artykuł 75)²³. W skład tego organu wchodzi 450 deputowanych wybieranych na 5 lat

²³ Oficjalna strona internetowa Rady Najwyższej Ukrainy, <http://www.rada.gov.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

w wyborach powszechnych, równych i bezpośrednich. Członkiem Rady Najwyższej może zostać obywatel Ukrainy, który ukończył 21 lat, posiada bierne prawo wyborcze i przez co najmniej 5 lat przed wyborami przebywał na terenie państwa. Osoby skazane za przestępstwo umyślne, których wyroki nie zatarły się bądź nie zostały uchylone, nie mogą zasiadać w ciele ustawodawczym. Zgodnie z poprawkami naniesionymi w 2014 roku wyraźnie podkreślono, że kadencja Rady trwa tylko 5 lat (artykuł 76). Inną zmianą wprowadzoną było doprecyzowanie terminu wyborów do ukraińskiego organu ustawodawczego – ostatnia niedziela października w piątym roku kadencji. W pozostałej części artykuł 77 pozostał bez zmian: przedterminowe wybory zarządza głowa państwa i są przeprowadzane w ciągu 60 dni od momentu podjęcia decyzji.

Tabela 4. Skład VII kadencji Rady Najwyższej Ukrainy (stan: 11.05.2014 roku)

Nazwa frakcji lub grupy	Liczba deputowanych
Partia Regionów (<i>Партія регіонів</i>)	104
Batkiwszczyna (<i>Батьківщина</i>)	88
UDAR (<i>УДАР</i>)	41
Swoboda (<i>Свобода</i>)	35
Komunistyczna Partia Ukrainy (<i>Комуністична Партія України</i>)	33
Grupa parlamentarna „Rozwój Gospodarczy” (<i>Група „Економічний розвиток”</i>)	38
Grupa „Niezależna Ukraina Europejska” (<i>Група „Суверенна європейська Україна”</i>)	36
Nieprzypisani	72

Źródło: *Депутатські фракції і групи VII скликання*, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fractions, [dostęp dn. 01.03.2020].

Zasadniczej zmianie uległ artykuł 78 po poprawkach z 21 lutego 2014 roku. Pozostawiono aspekt, iż mandat deputowanego ma charakter zawodowy, lecz doprecyzowano aspekt niepołączalności mandatu z innymi formami działalności. Oprócz zakazu łączenia piastowanej funkcji członka parlamentu z innymi formami reprezentacji obywateli, służby państwowej oraz płatnych stanowisk, dodano zakaz prowadzenia działalności gospodarczej, za wyjątkiem pracy dydaktycznej i twórczej, wchodzenie w skład rady nadzorczej lub organu kierującego firm i innych organizacji, których celem jest zysk. W przypadku zaistnienia sytuacji sprzecznej z zasadą niepołączalności mandatu, deputowany ma 21 dni by zrezygnować z mandatu, lub zawiesić wykonywanie sprzecznych z artykułem 78 funkcji.

Przed inauguracyjną pierwszą sesją Rady Najwyższej najstarszy wiekiem deputowany odczytuje tekst przysięgi, po czym inni członkowie potwierdzają przy-

rzeczenie poprzez złożenie odpowiedniego podpisu. Nie spełnienie tego wymogu skutkuje wygaśnięciem mandatu. Moment złożenia przysięgi jest traktowany jak rozpoczęcie kadencji deputowanego, a jej tekst brzmi następująco (artykuł 79):

„Przysięgam na wierność Ukrainie. Zobowiązuję się wszystkimi swoimi czynami bronić suwerenności i niepodległości Ukrainy, troszczyć się o dobro Ojczyzny i pomyślność narodu ukraińskiego.

Przysięgam, że będę przestrzegać Konstytucji Ukrainy i ustaw Ukrainy, wykonywać swoje obowiązki w interesie wszystkich rodaków”²⁴.

„Присягаю на вірність Україні. Зобов’язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю дотримуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов’язки в інтересах усіх співвітчизників”²⁵.

Deputowani są nietykalni i nie mogą zostać pociągnięci do odpowiedzialności za czynności wykonane podczas swego urzędowania (głosowanie, wypowiedzi). Wyjątkiem od tego są takie kwestie jak obraza czy oszczerstwo. Aktu aresztowania i pociągnięcia do prawnej odpowiedzialności członka legislatury można dokonać tylko za zgodą Rady Najwyższej (artykuł 80). Sam mandat wygasa natomiast wraz z końcem kadencji organu ustawodawczego. Wcześniejsze wygaśnięcie możliwe jest dopiero po spełnieniu jednego z warunków: rezygnacji (w tej materii decyzję ostateczną podejmuje Rada Najwyższa a doprecyzowanie nastąpiło na mocy poprawki z 2014 roku); prawomocny wyrok skazujący (w 2014 roku doprecyzowano, że chodzi o dzień uprawomocnienia wyroku); sądowe ubezwłasnowolnienie bądź sądowe stwierdzenie zaginięcia (w 2014 roku doprecyzowano, że chodzi o dzień uprawomocnienia wyroku); utrata obywatelstwa lub stałe zamieszkanie poza granicami kraju (w tej materii decyzję ostateczną podejmuje Rada Najwyższa, a doprecyzowanie nastąpiło na mocy poprawki z 2014 roku); złamanie zasady niepołączalności i nie uregulowanie tejże kwestii w przeciągu 21 dni od zaistnienia podejrzenia wystąpienia zjawiska, a decyzję podejmuje sąd (zapis wprowadzony w 2014 roku); w przypadku gdy deputowany wybrany z listy partyjnej nie wszedł do parlamentarnej frakcji tej partii lub opuścił daną frakcję, z której list kandydował, a odpowiedni wniosek sporządza kierownictwa formacji politycznej (mandat wygasa z dniem sporządzenia wniosku; zapis wprowadzony w 2014 roku); śmierć deputowanego (w 2014 roku doprecyzowano, że za dzień śmierci należy przyjąć datę wpisaną do aktu zgonu). Mandat wygasa również w przypadku przedterminowego zakończenia kadencji Rady Najwyższej (artykuł 81).

²⁴ *Konstytucja Ukrainy*, dz. cyt.

²⁵ *Конституція України*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page2>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Ukraińskie ciało ustawodawcze zbiera się na sesjach pod warunkiem, że zgodnie z prawem wybrano 2/3 jego składu. Pierwsza sesja odbywa się najpóźniej 30 dni od ogłoszenia wyborów a otwiera ją najstarszy deputowany (artykuł 82 nabrał powyższe brzmienie dopiero w 2014 roku). Sesje mają charakter zwyczajny bądź nadzwyczajny. Sesje zwyczajne mają miejsce 2 razy w roku i rozpoczynają się w pierwszy wtorek lutego oraz pierwszy wtorek września. Natomiast sesje nadzwyczajne zwołuje Przewodniczący Rady Najwyższej na żądanie głowy państwa albo 1/3 składu ciała ustawodawczego. Po wprowadzeniu przez Prezydenta Ukrainy stanu wojennego bądź wyjątkowego, ciało ustawodawcze obowiązkowo zbiera się w przeciągu 2 dni, a jego kadencja zostaje wydłużona, w przypadku upływu 5 lat, do czasu zniesienia wspomnianych stanów. Rada Najwyższa działa tylko na podstawie ustawy zasadniczej oraz regulaminu wewnętrznego. Poza tym konstytucyjnie uprawniono parlamentarną koalicję frakcji zrzeszającą większość deputowanych. Musi ona powstać w miesiąc od pierwszej sesji, albo od rozpadu poprzedniej koalicji. Tylko taka koalicja ma prawo zaproponować kandydata bądź kandydatów na stanowisko premiera i przesłać taką listę Prezydentowi Ukrainy, oraz zgłosić do nominacji członków Gabinetu Ministrów. W przypadku gdy jedna frakcja parlamentarna uzyska zdecydowaną większość, to jest ona traktowana jak koalicja frakcji (artykuł 83 nabrał powyższe brzmienie dopiero w 2014 roku).

Posiedzenia ukraińskiego ciała ustawodawczego mają charakter jawny chyba, że deputowani większością zdecydują inaczej. Decyzje podejmowane są tylko na sesjach plenarnych za pośrednictwem głosowania a głos można oddać tylko osobiście (artykuł 84). Dla nas niewątpliwie ważny jest artykuł 85 konstytucji, który określa uprawnienia władzy ustawodawczej: *„wprowadzanie zmian do Konstytucji Ukrainy w zakresie i trybie przewidzianym w rozdziale XIII niniejszej Konstytucji; zarządzanie referendum ogólnoukraińskiego w sprawach określonych w art. 73 niniejszej Konstytucji; uchwalanie ustaw; uchwalanie budżetu państwowego Ukrainy i wprowadzanie do niego zmian; kontrola wykonania budżetu państwowego Ukrainy, podejmowanie uchwały dotyczącej sprawozdania z jego wykonania; określanie zasad polityki wewnętrznej i zagranicznej; zatwierdzanie ogólnopaństwowych programów rozwoju ekonomicznego, naukowo-technicznego, socjalnego, narodowo-kulturalnego, ochrony środowiska; zarządzanie wyborów Prezydenta Ukrainy w terminie wyznaczonym w niniejszej Konstytucji; wysłuchiwanie corocznych i nadzwyczajnych orędzi Prezydenta Ukrainy o wewnętrznej i zewnętrznej sytuacji Ukrainy; ogłaszanie na wniosek Prezydenta Ukrainy stanu wojny i zawieranie pokoju, aprobowanie decyzji Prezydenta Ukrainy o użyciu Sił Zbrojnych Ukrainy i innych formacji wojskowych w razie napaści zbrojnej na Ukrainę; złożenie z urzędu Prezydenta Ukrainy w trybie specjalnej procedury (impeachmentu), określonej w art. 111 niniejszej Konstytucji; rozpatrywanie i przyjmowanie*

uchwał w sprawie aprobowania programu działania Gabinetu Ministrów Ukrainy; powoływanie na wniosek Prezydenta Ukrainy premiera Ukrainy, ministra obrony Ukrainy, ministra spraw zagranicznych Ukrainy, powoływanie na wniosek premiera Ukrainy pozostałych członków Gabinetu Ministrów Ukrainy, przewodniczącego Komitetu Antymonopolowego Ukrainy, przewodniczącego Komitetu ds. Radia i Telewizji Ukrainy, Przewodniczącego Funduszu Majątku Państwowego Ukrainy, odwoływanie powyższych osób ze stanowisk, kierowanie zapytań pod adresem premiera Ukrainy oraz członków Gabinetu Ministrów Ukrainy; powoływanie na stanowisko oraz odwoływanie ze stanowiska na wniosek Prezydenta Ukrainy szefa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy; sprawowanie kontroli nad działalnością Gabinetu Ministrów Ukrainy zgodnie z niniejszą Konstytucją oraz ustawami; zatwierdzenie decyzji o udzieleniu przez Ukrainę kredytów i pomocy gospodarczej innym państwom oraz organizacjom międzynarodowym, a także o przyjmowaniu przez Ukrainę od innych państw, banków i międzynarodowych organizacji finansowych kredytów nie przewidzianych w budżecie państwowym Ukrainy oraz sprawowanie kontroli nad ich wykorzystaniem; uchwalanie Regulaminu Rady Najwyższej Ukrainy; powoływanie i odwoływanie przewodniczącego i innych członków Izby Obrachunkowej; powoływanie i odwoływanie Rzecznika Praw Człowieka w Radzie Najwyższej Ukrainy, wysłuchiwanie jego corocznych sprawozdań o stanie przestrzegania i ochrony praw i wolności człowieka na Ukrainie; powoływanie i odwoływanie prezesa Banku Narodowego Ukrainy na wniosek Prezydenta Ukrainy; powoływanie i odwoływanie połowy składu Rady Banku Narodowego Ukrainy; powoływanie i odwoływanie połowy składu Narodowej Rady Ukrainy ds. Radia i Telewizji; powoływanie i odwoływanie członków Centralnej Komisji Wyborczej na wniosek Prezydenta Ukrainy; zatwierdzenie ogólnej struktury, liczebności, określania funkcji Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Sił Zbrojnych Ukrainy oraz innych formacji wojskowych utworzonych zgodnie z ustawami Ukrainy, a także Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy; aprobowanie decyzji o udzieleniu pomocy wojskowej innym państwom, o skierowaniu kontyngentu Sił Zbrojnych Ukrainy do innego państwa lub o zezwoleniu na stacjonowanie formacji sił zbrojnych innych państw na terytorium Ukrainy; ustanawianie symboli państwowych Ukrainy; wyrażanie zgody na powołanie i odwołanie przez Prezydenta Ukrainy Prokuratora Generalnego Ukrainy; wyrażanie wotum nieufności Prokuratorowi Generalnemu Ukrainy, co skutkuje jego dymisją; powoływanie i odwoływanie jednej trzeciej składu Sądu Konstytucyjnego Ukrainy; wybór sędziów na czas nieokreślony; przedterminowe skracanie pełnomocnictw Rady Najwyższej Autonomicznej Republiki Krymu na podstawie orzeczenia Sądu Konstytucyjnego Ukrainy o naruszeniu przez nią Konstytucji Ukrainy albo praw Ukrainy; zarządzanie przedterminowych wyborów do Rady Najwyższej Autonomicznej Republiki Krym; tworzenie i likwidacja rejonów, określenie i zmiana granic rejonów i miast, nadawanie osadom statusu miast, nada-

wanie nazw i zmiana nazw miejsc zasiedlonych i rejonów; zarządzanie zwyczajnych i przedterminowych wyborów do organów samorządu lokalnego; zatwierdzenie w ciągu dwóch dni od momentu zarządzenia przez Prezydenta Ukrainy dekretów o wprowadzeniu stanu wojennego lub stanu wyjątkowego na Ukrainie bądź na jej określonych terenach, o powszechnej albo częściowej mobilizacji, o ogłoszeniu określonych terenów obszarami nadzwyczajnej sytuacji ekologicznej; wyrażanie w drodze ustawowej zgody na obowiązywanie umów międzynarodowych Ukrainy oraz wypowiedzanie umów międzynarodowych Ukrainy; sprawowanie kontroli parlamentarnej w zakresie określonym w niniejszej Konstytucji oraz w ustawach; podejmowanie decyzji o skierowaniu do Prezydenta Ukrainy zapytania na wniosek deputowanego ludowego Ukrainy, grupy deputowanych ludowych Ukrainy lub komitetu Rady Najwyższej Ukrainy, po uzyskaniu uprzednio poparcia co najmniej jednej trzeciej konstytucyjnego składu Rady Najwyższej Ukrainy; powoływanie i odwoływanie szefa aparatu Rady Najwyższej Ukrainy; zatwierdzenie planu wydatków Rady Najwyższej Ukrainy oraz struktury jej aparatu; zatwierdzenie wykazu obiektów będących własnością państwową, nie podlegających prywatyzacji; określanie zasad prawnych przejmowania obiektów będących własności prywatną; zatwierdzenie ustawy Konstytucji Autonomicznej Republiki Krymu oraz wprowadzanych do niej zmian²⁶. Podkreślone zostały te fragmenty, które uległy zmianie w lutym 2014 roku

Deputowany ma prawo wysłać zapytanie na sesji skierowane do każdej formy władzy, instytucji, organizacji, przedsiębiorstw, etc i uzyskać odpowiedź (artykuł 86).

Prezydent oraz 1/3 deputowanych Rady Najwyższej mogą zgłosić wotum nieufności wobec Gabinetu Ministrów, który musi uzyskać w głosowaniu większość konstytucyjną. Taki wniosek może wpłynąć tylko raz, w czasie jednej sesji, ale nie w ostatniej (warunek wprowadzony w 2014 roku) oraz co najmniej rok od zatwierdzenia programu Gabinetu (artykuł 87).

Członkowie ciała ustawodawczego ze swego składu wybierają Przewodniczącego, Pierwszego zastępcę oraz zastępcę Przewodniczącego, których mogą też odwołać²⁷. Przewodniczący prowadzi posiedzenia legislatury, organizuje i koordynuje pracę Rady Najwyższej i jej organów (zapis wprowadzony na mocy poprawki z 2014 roku) a także administracji, składa podpis na aktach uchwalonych, reprezentuje ciało ustawodawcze w stosunkach z innymi organami władzy państwowej oraz poza granicami państwa. Do 2014 roku charakter pracy Przewodniczącego regulowała ustawa zasadnicza, lecz po zmianach również regu-

²⁶ Конституція України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96--%D0%B2%D1%80/page2>, [dostęp dn. 01.03.2020].

²⁷ Konstytucja Ukrainy, tłum.: E. Toczek, A. Kubik, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Ukraina2014.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020].

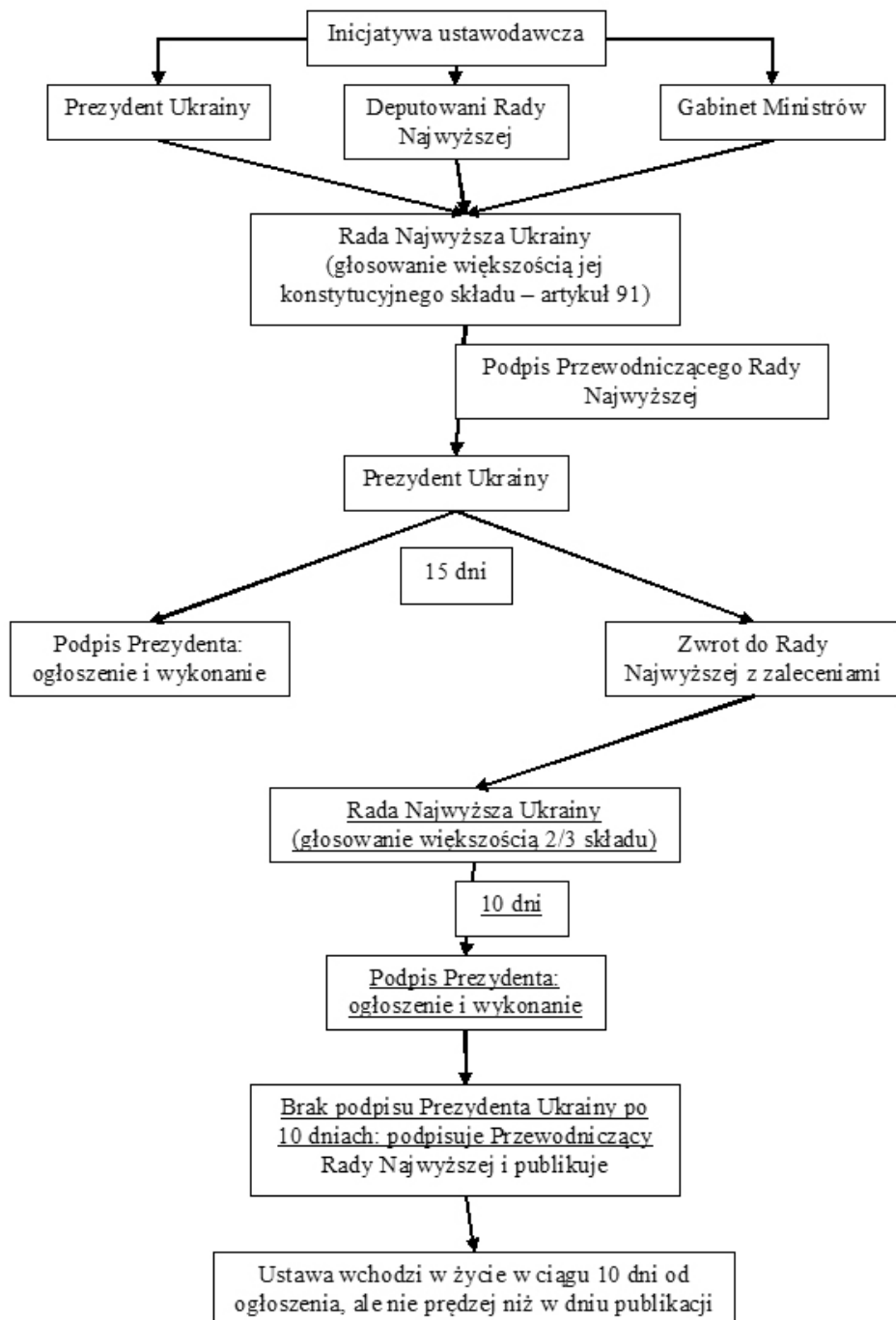
lamin Rady Najwyższej precyzuje uprawnienia (artykuł 88). W kaŝdej kadencji Rady Najwyższej mają byc tworzone komitety²⁸ w skład których wchodziliby deputowani, a w ramach ich prac powoływani by byli: przewodniczący, pierwsi zastępcy, oraz sekretarze – fakt ten zosta wpisany do ustawy zasadniczej dopiero w 2014 roku, w pozostałej części artykuł 89 pozosta nienaruszony. Ponadto mogą powsta komisje nadzwyczajne oraz komisje śledcze na wniosek 1/3 czonkw analizowanego organu ustawodawczego, których wnioski nie są wiazce dla organw sądowych. Szczegwy określa oddzielna ustawa okookonstytucyjna.

Wraz z pierwszą sesj nowej Rady Najwyższej kadencja starej ulega za-kończeniu. Decyzj o przedterminowym rozwiązaniu podejmuje Prezydent Ukrainy tylko w trzech przypadkach, przy czym pierwszy i drugi z nich zosta wprowadzony do konstytucji po 21 lutym 2014 roku: brak koalicji frakcji o której mowa w artykule 83 przez ponad miesiąc; nie wyznaczenie czonkw Gabinetu Ministrw w czasie 60 dni od powstania takowego organu; nie rozpoczęcie obrad po 30 dniach od początku sesji. Dodatkowo w ustawie zasadniczej w 2014 roku zaznaczono, Ŝe głowa państwa przed podjęciem decyzji o rozwiązaniu legislatury musi skonsultowa się z Przewodniczym Rady Najwyższej, jego zastępcami oraz szefami parlamentarnych frakcji. Nie zmieniono zapisu, iŜ po przedterminowych wyborach nowe ciało ustawodawcze moŝna rozwiaza dopiero po roku działalności, lecz podkreślono, iŜ Prezydent Ukrainy nie moŝe tego dokona w ostatnim polroczu kadencji jego badŝ Rady (artykuł 90).

Rada Najwyższa Ukrainy wykonuje swoje legislacyjne prerogatywy wiekszoci konstytucyjnego składu chyba, Ŝe konstytucja przewiduje inaczej (artykuł 91). Podstawową form tworzenia prawa jest ustawa, a artykuł 92 precyzyjnie określa jakie elementy podlegają regulacji za pomocą tego aktu prawnego. Natomiast zgodnie z artykułem 93 inicjatywa ustawodawcza przysługuje Prezydentowi Ukrainy, deputowanym Rady Najwyższej oraz Gabinetowi Ministrw, ale tylko głowa państwa moŝe nadawa projektom status pilny i te muszą byc rozpatrzone w pierwszej kolejności.

²⁸ *Стаття 88. Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад, w: Конституція України. Конституція України, dz. cyt.*

Schemat 1. Procedura ustawodawcza (artykuł 94 konstytucji; podkreślono zmiany z 21 lutego 2014 roku)



Jeśli zaś chodzi o budżet kraju to podstawą ma być bezstronny i sprawiedliwy podział dóbr a jego jedyną formą ma być ustawa o Budżecie Państwowym Ukrainy (*Державний бюджет України*). Musi on być zrównoważony, a jego wykonanie cyklicznie raportowane i upubliczniane (artykuł 95). Budżet jest uchwalany na okres kalendarzowy chyba, że zajdą inne nadzwyczajne okoliczności, a jego ustawowy projekt konstruuje Gabinet Ministrów, który jest przesyłany wraz ze sprawozdaniem dotyczącym wykonania bieżącego, najpóźniej 15 września do Rady Najwyższej (artykuł 96). Wspomniane sprawozdanie jest w ukraińskim systemie politycznym obowiązkowe i musi zostać upublicznione (artykuł 97). Wspomniane funkcje kontrolne w zakresie wykonania ustawy budżetowej w imieniu ciała ustawodawczego wykonuje Izba Obrachunkowa (*Рахункова палата*), której działania określa oddzielna ustawa okołokostytucyjna (artykuł 98, treść opracowana na mocy poprawki ustawy zasadniczej z 21 lutego 2014 roku). Na obszarze Ukrainy obowiązującą walutą jest hrywna (*„Грошовою одиницею України є гривня”*), której stabilność zapewnia Narodowy Bank Ukrainy (*Національного банку України*) – artykuł 99²⁹. Status prawny Narodowego Banku Ukrainy określa

²⁹ Na miesiąc maj 2014 roku działało 30 komitetów: Komitet ds. Polityki Rolnej (*Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин*), Komitet ds. Korupcji i Przestępczości Zorganizowanej (*Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією*), Komitet ds. Budownictwa, Rozwoju Miast, Mieszkalnictwa, Usług Komunalnych oraz Polityki Regionalnej (*Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики*), Komitet Budżetowy (*Комітет з питань бюджету*), Komitet ds. Praworządności i Sprawiedliwości (*Комітет з питань верховенства права та правосуддя*), Komitet ds. Budowy Państwa i Samorządu Terytorialnego (*Комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування*), Komitet ds. Polityki Ochrony Środowiska, Wykorzystania Zasobów Naturalnych oraz Łagodzenia Skutków po Katastrofie w Czarnobylu (*Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи*), Komitet ds. Polityki Gospodarczej (*Комітет з питань економічної політики*), Komitet ds. Integracji Europejskiej (*Комітет з питань європейської інтеграції*), Komitet ds. Wsparcia Legislacyjnego Porządku Publicznego (*Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності*), Komitet ds. Zagranicznych (*Комітет у закордонних справах*), Komitet ds. Informatyzacji i Technologii Informatycznych (*Комітет з питань інформатизації та інформаційних технологій*), Komitet ds. Kultury i Religii (*Комітет з питань культури і духовності*), Komitet ds. Nauki i Edukacji (*Комітет з питань науки і освіти*), Komitet ds. Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony (*Комітет з питань національної безпеки і оборони*), Komitet ds. Zdrowia Publicznego (*Комітет з питань охорони здоров'я*), Komitet ds. Energii, Paliwa, Bezpieczeństwa Jądrowego i Polityki Jądrowej (*Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки*), Komitet ds. Emerytów, Komitantów i Osób Niepełnosprawnych (*Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів*), Komitet ds. Przedsiębiorczości, Regulacji i Polityki Antymonopolowej (*Комітет з питань підприємництва, регуляторної та антимонопольної політики*), Komitet ds. Podatków i Polityki Celnej (*Комітет з питань податкової та митної політики*), Komitet ds. Praw Człowieka, Mniejszości Narodowych i Stosunków Międzynarodowych (*Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин*), Komitet ds. Polityki Prawnej (*Комітет з питань правової політики*), Komitet ds. Polityki Przemysłowej

oddzielna ustawa a do głównych zadań wspomnianego organu należy określanie zasad polityki pieniężno-kredytowej i kontrola wykonania ich (artykuł 100).

Parlamentarna kontrola nad przestrzeganiem praw i wolności człowieka ma się odbywać za pośrednictwem Rzecznika Praw Obywatelskich w Radzie Najwyższej Ukrainy³⁰ (artykuł 101; *Стаття 101. Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*³¹). Od 27 kwietnia 2012 roku do kwietnia 2017 roku urząd ten pełniła Valeriya Lutkovska³².

Egzekutywa³³

Głową państwa, a także jego reprezentantem, jest tylko Prezydent Ukrainy³⁴. Gwarantuje on swoją osobą suwerenność, terytorialną integralność, przestrzeganie ustawy zasadniczej oraz praw i wolności (artykuł 102). Prezydent Ukrainy jest wybierany na pięcioletnią kadencję w wyborach bezpośrednich, równych, powszechnych i tajnych z możliwością jednej reelekcji. Kandydat musi mieć ukończone 35 lat, posiadać czynne prawo wyborcze, co najmniej 10 lat zamieszkiwać obszar państwa oraz znać w mowie i piśmie język ukraiński. Tryb wyborczy reguluje oddzielna ustawa, lecz w 2014 roku doprecyzowano w konstytucji, że same wybory muszą odbyć się w ostatnią niedzielę marca, w piątym roku urzędowania głowy państwa chyba, że doszło do skrócenia kadencji – wtedy wybory odbywają się w terminie 90 dni od ustania pełnomocnictw Prezydenta. Obowiązuje zasada

i Inwestycji (*Комітет з питань промислової та інвестиційної політики*), Komitet ds. Regulaminu Parlamentarnego, Etyki i Wsparcia dla Prac Rady Najwyższej Ukrainy (*Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України*), Komitet ds. Wolności Słowa i Informacji (*Комітет з питань свободи слова та інформації*), Komitet ds. Rodziny, Polityki Młodzieżowej, Sportu i Turystyki (*Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму*), Komitet ds. Polityki Społecznej i Pracy (*Комітет з питань соціальної політики та праці*), Komitet ds. Transportu i Komunikacji (*Комітет з питань транспорту і зв'язку*), Komitet ds. Finansów i Bankowości (*Комітет з питань фінансів і банківської діяльності*), Zespół Nadzoru ad hoc ds. Prywatyzacji (*Спеціальна контрольна комісія Верховної Ради України з питань приватизації*).

Комітети Верховної Ради України VII скликання, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site-2/p_komitis, [dostęp dn. 01.03.2020].

³⁰ Oficjalna strona internetowa, <http://www.ombudsman.gov.ua/en/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

³¹ *Конституція України*, dz. cyt.

³² Oficjalna strona internetowa, <http://www.ombudsman.gov.ua/en/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

³³ *Конституція України*, dz. cyt.

³⁴ *Lutkovska to become new Ukraine's representative to Trilateral Contact Group in Minsk*, 4 June 2019, <https://112.international/ukraine-top-news/lutkovska-to-become-new-ukraines-representative-to-trilateral-contact-group-in-minsk-40369.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

niepołączalności, która odnosi się również do związków z prywatną inicjatywą co podkreślono w poprawce z 2014 roku (artykuł 103).

Prezydent elekt obejmuje urząd najpóźniej 30 dni od ogłoszenia wyników wyborów (pięć dni w przypadku przedterminowych wyborów), po złożeniu przysięgi przed Radą Najwyższą i na ręce Przewodniczącego ciała ustawodawczego. Tekst przysięgi brzmi następująco: „*Ja (imię i nazwisko), wybrany wolą narodu na Prezydenta Ukrainy obejmując ten wysoki urząd uroczyste przysięgam wierność Ukrainie. Zobowiązuję się wszystkimi swoimi czynami bronić suwerenności i niezawisłości Ukrainy, działać dla dobra Ojczyzny i dla pomysłności ludu ukraińskiego, bronić praw i wolności obywatela, przestrzegać Konstytucji i praw Ukrainy, wykonywać swoje obowiązki w interesie wszystkich rodaków, utancniać autorytet Ukrainy w świecie³⁵”* (Я, ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі³⁶) – artykuł 104. Poza tym ukraińska głowa państwa jest nietykalna, a osoby winne zamachu na cześć i godność podlegają karze. Sam tytuł prezydencki jest chroniony i nadawany dożywotnio chyba, że dana osoba została zmuszona do ustąpienia z urzędu na drodze impeachmentu (artykuł 105).

Artykuł 106 ustawy zasadniczej w sposób szczegółowy określa prerogatywy głowy państwa i z tego powodu w całości zostanie zacytowany, jednocześnie poprzez podkreślenie zaznaczone zostaną zmiany z 21 lutego 2014 roku: „1) gwarantuje niepodległość państwa, bezpieczeństwo narodowe i prawną ciągłość państwa; 2) zwraca się z orędziami do narodu i z corocznymi oraz nadzwyczajnymi orędziami o stanie państwa do Rady Najwyższej Ukrainy; 3) reprezentuje państwo w stosunkach międzynarodowych, sprawuje kierownictwo nad polityką zagraniczną państwa, prowadzi rozmowy oraz zawiera międzynarodowe umowy Ukrainy; 4) podejmuje decyzje o uznaniu państw obcych; 5) powołuje i odwołuje szefów przedstawicielstw dyplomatycznych Ukrainy w innych państwach i przy organizacjach międzynarodowych; przyjmuje listy uwierzytelniające i odwołu-

³⁵ Zob.: P. Pietnoczka, *Ewolucja pozycji ustrojowej instytucji prezydenta na Ukrainie*, w: „Studia Politologiczne”, vol. 47, 2018, s. 220-238, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj1iOed5dLwAhWDI4sKHeA3CI0QFjACegQIDxAD&url=http%3A%2F%2Fcejs.sh.icm.edu.pl%2Fcejs.sh%2Felement%2Fbw-meta1.element.desklight-dcad4d41-d010-4755-9510-cc39845b3008%2F%2FPawel_Pietnoczka.pdf&usq=AOvVaw39tO-1nvm-Xwl0WwECVrqq, [dostęp dn. 18.05.2021].

³⁶ Oficjalna strona internetowa, <http://www.president.gov.ua/> w języku ukraiński, <http://www.president.gov.ua/en/> w języku angielskim, [dostęp dn. 01.03.2020].

jące przedstawicieli dyplomatycznych innych państw; 6) zarządza referendum ogólnoukraińskie w sprawie zmiany Konstytucji Ukrainy zgodnie z artykułem 156 niniejszej Konstytucji, zarządza referendum ogólnoukraińskie z inicjatywy obywateli; 7) zarządza przedterminowe wybory do Rady Najwyższej Ukrainy w terminie określonym w niniejszej Konstytucji; 8) rozwiązuje Radę Najwyższą Ukrainy w przypadkach przewidzianych przez niniejszą Konstytucję; 9) przedkłada na wniosek koalicji frakcji parlamentarnych w Radzie Najwyższej Ukrainy, utworzonej zgodnie z art. 83 Konstytucji Ukrainy, wnioski odnośnie powołania przez Radę Najwyższą Ukrainy premiera Ukrainy w terminie nie krótszym niż w piętnastym dniu od chwili otrzymania takiego wniosku; 10) przedkłada Radzie Najwyższej Ukrainy wnioski odnośnie powołania ministra obrony Ukrainy i ministra spraw zagranicznych Ukrainy; 11) powołuje za zgodą Rady Najwyższej Ukrainy Prokuratora Generalnego Ukrainy i go odwołuje; 12) powołuje i odwołuje połowę składu Rady Banku Narodowego Ukrainy; 13) powołuje i odwołuje połowę składu Narodowej Rady Ukrainy ds. Telewizji i Radiofonii; 14) przedkłada Radzie Najwyższej Ukrainy wnioski odnośnie powołania i odwołania szefa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy; 15) uchyla akty wydane przez Gabinet Ministrów Ukrainy z powodu ich niezgodności z niniejszą Konstytucją, zwracając się jednocześnie do Sądu Konstytucyjnego Ukrainy z pytaniem o ich zgodność z Konstytucją; 16) unieważnia akty wydane przez Radę Ministrów Autonomicznej Republiki Krymu; 17) jest Najwyższym Głównodowodzącym Sił Zbrojnych Ukrainy; powołuje i odwołuje naczelne dowództwo Sił Zbrojnych Ukrainy oraz innych formacji wojskowych; kieruje sprawami bezpieczeństwa narodowego i obrony państwa; 18) stoi na czele Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony Ukrainy; 19) przedkłada Radzie Najwyższej Ukrainy wniosek o ogłoszenie stanu wojny, jak również w wypadku napaści zbrojnej na Ukrainę podejmuje decyzję o użyciu Sił Zbrojnych Ukrainy oraz innych formacji wojskowych utworzonych zgodnie z ustawodawstwem Ukrainy; 20) podejmuje zgodnie z ustawą decyzję o powszechnej albo częściowej mobilizacji i wprowadzeniu stanu wojennego na Ukrainie albo na określonych jej obszarach w razie groźby napaści lub zagrożenia niepodległości państwowej Ukrainy; 21) w wypadkach koniecznych podejmuje decyzje, zatwierdzane następnie przez Radę Najwyższą Ukrainy, o wprowadzeniu na Ukrainie albo na określonych jej obszarach stanu wyjątkowego, a także ogłasza w razie konieczności określone obszary Ukrainy obszarami nadzwyczajnej sytuacji ekologicznej; 22) powołuje i odwołuje jedną trzecią składu Sądu Konstytucyjnego Ukrainy; 23) tworzy sądy w trybie określonym w ustawie; 24) nadaje najwyższe stopnie wojskowe, najwyższe rangi dyplomatyczne i inne najwyższe tytuły szczególne oraz rangi służbowe; 25) przyznaje odznaczenia państwowe; ustanawia odznaczenia prezydenckie i nagradza nimi; 26) podejmuje decyzje o nadaniu i utracie obywatelstwa Ukrainy, o przyznaniu azylu na Ukrainie; 27) stosuje prawo łaski; 28) tworzy, w ramach środków przewidzianych w budżecie

państwowym Ukrainy, konsultacyjne, doradcze i inne pomocnicze organy i służby dla wypełniania swoich funkcji; 29) podpisuje ustawy uchwalone przez Radę Najwyższą Ukrainy; 30) posiada prawo weta wobec ustaw uchwalonych przez Radę Najwyższą Ukrainy (z wyjątkiem ustaw dotyczących wprowadzenia zmian do Konstytucji Ukrainy), kierując je następnie do ponownego rozpatrzenia przez Radę Najwyższą Ukrainy; 31) wykonuje inne uprawnienia określone w Konstytucji Ukrainy³⁷. Głowa państwa nie może swoich prerogatyw scedować na inną osobę, natomiast w celu realizacji zapisów konstytucji i ustaw może wydawać dekrety i rozporządzenia obowiązujące na obszarze całej Ukrainy. Nowelizacja ustawy zasadniczej z 21 lutego 2014 roku spowodowała, że prezydenckie uprawnienia z zakresu wspomnianych punktów numer 5, 8, 21 i 23 wymagają kontrasygnaty premiera oraz odpowiedniego ministra.

Jednym z organów konstytucyjnych Ukrainy jest Rada Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony (*Рада національної безпеки і оборони України*), która działa przy głowie państwa. Do jej zadań należy koordynacja i kontrola działań w zakresie bezpieczeństwa i obrony. Przewodniczącym wspomnianej Rady jest Prezydent Ukrainy i to on ustala skład organu – oprócz osób wchodzących z urzędu: premier, minister obrony, szef Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (*Голова Служби безпеки України*), minister spraw wewnętrznych oraz minister spraw zagranicznych. W posiedzeniach analizowanego organu może brać udział Przewodniczący Rady Najwyższej. Decyzje podejmowane na posiedzeniu Rady Bezpieczeństwa Narodowego i Obrony wchodzi w życie poprzez prezydenckie dekrety. Kwestie nieuregulowane miały znaleźć się w oddzielnej ustawie³⁸ (artykuł 107).

Okres prezydenckiej kadencji liczony jest od objęcia urzędu przez elekta do momentu przejścia stanowiska przez nowo wybranego. Tylko w 4 przypadkach ma miejsce przedterminowe złożenie urzędu głowy państwa: zrzeczenia się, niezdolności zdrowotnej do wykonywania obowiązków, impeachmentu oraz śmierci (artykuł 108). Przez zrzeczenie się należy rozumieć osobiste wygłoszenie odpowiedniego oświadczenia przed Radą Najwyższą. Ten moment uznaje się za zakończenie przedterminowe kadencji (artykuł 109). Natomiast niezdolność zdrowotną stwierdza się według następującej procedury: inicjatywa Rady Najwyższej na podstawie orzeczenia lekarskiego, wniosek Sądu Najwyższego, głosowanie metodą większości konstytucyjnego składu ciała ustawodawczego (artykuł 110).

³⁷ *Konstytucja Ukrainy*, dz. cyt.

³⁸ Zob.: ЗАКОН УКРАЇНИ Про основи національної безпеки України Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 15 грудня 2005 року N 3200-IV, від 1 липня 2010 року N 2411-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>, [dostęp dn. 01.03.2020]; ЗАКОН УКРАЇНИ „Про Раду національної безпеки і оборони України” Цей Закон визначає правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Procedurę impeachmentu stosuje się w przypadku zdrady państwa lub popełnienia innego przestępstwa. Inicjatywa należy do większości konstytucyjnego składu Rady Najwyższej Ukrainy, po czym powstaje tymczasowa komisja śledcza w skład, której wchodzi prokurator i śledczy posiadający odpowiednie doświadczenie. Zalecenia i postanowienia takowej komisji są rozpatrywane przez legislaturę. Jeśli tymczasowa komisja śledcza uzna, iż istnieją podstawy do postawienia głowy państwa w stan oskarżenia, to Rada Najwyższa większością 2/3 składu stawia oskarżenie wobec Prezydenta Ukrainy. Następnie Sąd Konstytucyjny Ukrainy orzeka czy spełniono wszystkie konstytucyjne wymogi usunięcia ze stanowiska głowy państwa oskarżonego, a Sąd Najwyższy stwierdza czy doszło do zdrady lub innego przestępstwa. W tym momencie Rada Najwyższa większością ¾ składu podejmuje decyzję ostateczną o złożeniu z urzędu (artykuł 111). W przypadku przedterminowego opróżnienia prezydenckiego urzędu, do momentu wyboru nowej głowy państwa, obowiązki pełni Przewodniczący Rady Najwyższej, ale nie może wykonywać funkcji określonych w artykule 106 ustawy zasadniczej punktach: 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27 i 28. Powyższy zapis został w konstytucji doprecyzowany dopiero 21 lutego 2014 roku (artykuł 112).

Tabela 5. Prezydenci Ukrainy od 1991 roku do 2014 roku

Imię i nazwisko	Okres urzędowania	Partia
Leonid Krawczuk (<i>Леонід Макарович Кравчук</i>)	5 grudzień 1991 – 19 lipiec 1994	Bezpartyjny
Leonid Kuczma (<i>Леонід Данилович Кучма</i>)	19 lipiec 1994 – 23 styczeń 2005	Bezpartyjny
Wiktor Juszczenko (<i>Віктор Андрійович Ющенко</i>)	23 styczeń 2005 – 25 luty 2010	Nasza Ukraina (<i>Наша Україна</i> , NU) – pierwotnie bezpartyjny
Wiktor Janukowycz (<i>Віктор Федорович Янукович</i>)	25 luty 2010 – 23 luty 2014	Bezpartyjny – wspierany przez Partię Regionów (<i>Партія регіонів</i>)
Ołeksandr Turczynow (<i>Олександр Валентинович Турчинов</i>)	23 luty 2014 – 7 czerwca 2014 ³⁹ (zgodnie z artykułem 112 Przewodniczący Rady Najwyższej przejmuje obowiązki głowy państwa po przedterminowym opróżnieniu urzędu)	B a t k i w s z c z y n a (<i>Всеукраїнське об'єднання „Батьківщина”</i> , Wszechukraińska Koalicja „Ojczyzna”)

Źródło: Opracowanie własne.

³⁹ Ołeksandr Turczynow został zastąpiony przez Petro Poroszenko, który był prezydentem w latach 2014-2019. Kolejnym prezydentem został Wołodimir Ołeksandrowycz Zełenski.

Jednakże to nie Prezydent Ukrainy jest obecnie najwyższym organem egzekutywy, tylko Gabinet Ministrów Ukrainy⁴⁰ (*Кабінет Міністрів України*)⁴¹. Odpowiada on nie tylko przed głową państwa, lecz także przed Radą Najwyższą, która to ma również kompetencje kontrolne, oraz z zakresu sprawozdawczości. Gabinet Ministrów Ukrainy swoją pracę wykonuje zgodnie z konstytucją, ustawami, prezydenckimi dekretemi oraz uchwałami legislatury (artykuł 113 nabrał powyższego brzmienia w 2014 roku). W skład analizowanego organu wchodzi premier, pierwszy wicepremier, wicepremierzy i ministrowie⁴². Premiera powołuje Rada Najwyższa na wniosek głowy państwa, który nazwisko kandydata otrzymuje od koalicji frakcji parlamentarnych, bądź frakcji parlamentarnej posiadającej większość w Radzie Najwyższej. Natomiast ministra spraw zagranicznych oraz ministra obrony powołuje organ ustawodawczy na wniosek Prezydenta Ukrainy, a pozostałych szefów resortów na wniosek premiera. Sam premier sprawuje swój urząd wykonując program działania zaaprobowany przez Radę Najwyższą (artykuł 114 nabrał powyższego brzmienia w 2014 roku).

Tabela 6. Skład rządu wg. Stanu na dzień 15 maja 2014 roku

Stanowisko	Imię i nazwisko
Premier	Arsenij Petrowycz Jaceniuk (<i>Арсеній Петрович Яценюк</i>)
Pierwszy Wicepremier	Witalij Jarema (<i>Віталій Григорович Ярема</i>)
Wicepremier ds. Rozwoju Regionalnego, Budownictwa, Mieszkalnictwa i Usług Komunalnych	Wołodumyr Borysowicz Hrojsman (<i>Володимир Борисович Гройсман</i>)
Wicepremier	Oleksandr Sycz (<i>Олександр Максимович Сич</i>)
Minister Spraw Wewnętrznych	Arsen Awakow (<i>Арсен Борисович Аваков</i>)
Minister Młodzieży i Sportu	Dmytro Serhijowycz Bułatow (<i>Дмитро Сергійович Булатов</i>)
Minister Infrastruktury	Maksym Burbak (<i>Максим Юрійович Бурбак</i>)
Minister Polityki Społecznej	Ludmiła Leontiwna Denisowa (<i>Людмила Леонтиївна Денісова</i>)

⁴⁰ Oficjalna strona internetowa, <http://www.kmu.gov.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁴¹ *Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, Конституція України. Конституція України, dz. cyt.*

⁴² *Стаття 114. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Конституція України, dz. cyt.*

Minister Nauki i Edukacji	Serhij Kwit (Сергій Миронович Квіт)
Minister ds. Ekologii i Zasobów Naturalnych	Andrij Mochnyk (Андрій Володимирович Мохник)
Minister Zdrowia	Ołeh Stepanowycz Musij (Олег Степанович Мусій)
Minister Kultury	Jewhen Mykołajowycz Nyszczuk (Євген Миколайович Нищук)
Minister Sprawiedliwości	Pawło Dmytrowycz Petrenko (Павло Дмитрович Петренко)
Minister Energetyki i Przemysłu Węglowego	Jurij Wasylowycz Prodan (Юрій Васильович Продан)
Szef/Minister Gabinetu Ministrów	Ostap Semerak (Остан Михайлович Семерак)
Minister Polityki Rolnej i Gospodarki Żywnościowej	Ihor Szwaјka (Ігор Швайка)
Minister Rozwoju Gospodarczego i Handlu	Pawło Szeremeta (Павло Михайлович Шеремета)
Minister Finansów	Ołeksandr Szłapak (Олександр Віталійович Шлапак)
p. o. Minister Obrony	Mychajło Kowal (Михайло Володимирович Коваль)
p. o. Minister Spraw Zagranicznych	Andrij Bohdanowycz Deszczycia (Андрій Богданович Дециця)

Źródło: T. Bielecki, *Nowy rząd Ukrainy – sylwetki kandydatów*, 27 luty 2014, http://wyborcza.pl/1,75477,15533490,Nowy_rzad_Ukrainy___sylwetki_kandydatow.html, [dostęp dn. 01.03.2020].

Gabinet Ministrów Ukrainy swoje pełnomocnictwa przedkłada legislatywie, a jego członkowie mogą w każdej chwili zrezygnować ze stanowiska. Odwołanie premiera bądź przegłosowanie wotum nieufności przez Radę Najwyższą skutkuje rozwiązaniem Gabinetu Ministrów, oraz utworzeniem nowego najwyższego ciała wykonawczego, a premier odpowiednim oświadczeniem informuje o tym Prezydenta Ukrainy. Stary Gabinet pracuje do momentu ukonstytuowania się nowego. Czas ten nie może być dłuższy niż 60 dni (artykuł 115 nabrał powyższego brzmienia w 2014 roku).

Analizowany organ wykonawczy Ukrainy spełnia następujące funkcje zgodnie z artykułem 116 konstytucji: *zapewnia suwerenność państwa i niezależność gospodarczą Ukrainy, realizację wewnętrzną i zagraniczną polityki państwa, przestrzeganie Konstytucji i ustaw Ukrainy, aktów wydanych przez Prezydenta Ukrainy; podejmuje środki w celu zapewnienia praw i wolności człowieka i obywatela; zapewnia wykonanie polityki finansowej, cenowej, inwestycyjnej i podatkowej; polityki w sprawach pracy i zatrudnienia, osłony socjalnej, wykształcenia, nauki i kultury,*

ochrony przyrody, bezpieczeństwa ekologicznego i korzystania ze środowiska naturalnego; opracowuje i realizuje ogólnonarodowe programy rozwoju ekonomicznego, naukowo-technicznego, społecznego i kulturalnego Ukrainy; zapewnia równe warunki rozwoju wszystkim formom własności; organizuje zarządzanie obiektami własności państwowej zgodnie z ustawą; opracowuje projekt Budżetu Państwowego Ukrainy i zapewnia wykonanie Budżetu Państwowego Ukrainy przyjętego przez Radę Najwyższą Ukrainy, przedkłada Radzie Najwyższej Ukrainy sprawozdanie z wykonania Budżetu; tworzy warunki dla zapewnienia zdolności obronnych i bezpieczeństwa narodowego Ukrainy, porządku publicznego, walki z przestępczością; organizuje i zapewnia realizację współpracy gospodarczej Ukrainy z zagranicą oraz realizację polityki celnej; kieruje i koordynuje pracę ministerstw, innych organów władzy wykonawczej; zgodnie z ustawą reorganizuje oraz likwiduje ministerstwa oraz inne organy władzy wykonawczej, działając w ramach preliminarza wydatków przewidzianych na utrzymanie organów władzy wykonawczej; powołuje i odwołuje na wniosek premiera Ukrainy kierowników centralnych organów władzy wykonawczej nie wchodzących w skład Gabinetu Ministrów Ukrainy; realizuje inne pełnomocnictwa określone w Konstytucji oraz w ustawach Ukrainy. Podkreślono te elementy, które uległy zmianie na mocy poprawki z 21 lutego 2014 roku. Przez akty Gabinetu Ministrów należy rozumieć uchwały i rozporządzenia, które są podpisywane przez premiera a następnie rejestrowane (artykuł 117).

Lokalna administracja państwowa spełnia funkcje władzy wykonawczej w jednostkach samorządu terytorialnego, na który składają się obwody i rejony oraz ustawowo wyodrębnione miasta Kijów i Sewastopol. Na kierownikach lokalnej administracji, których powołuje Prezydent Ukrainy na wniosek Gabinetu Ministrów, i którzy są przed głową państwa odpowiedzialni, a podlegają kontroli organom władzy wykonawczej wyższego szczebla, spoczywa określenie składu osobowego tejże administracji. Lokalna administracja państwowa odpowiada i podlega kontroli radom rejonowym lub obwodowym oraz organom władzy wykonawczej wyższego szczebla. Oznacza to, że akty kierowników lokalnej administracji państwowej mogą zostać uchylone przez głowę państwa, albo kierowników lokalnej administracji państwowej wyższego szczebla. Natomiast rady obwodu lub rejonu mogą wyrazić wotum nieufności kierownikom lokalnej administracji państwowej, lecz ostateczną decyzję podejmuje Prezydent Ukrainy chyba, że decyzja zapadła większością 2/3 rady – wtedy dymisja kierownika jest obligatoryjna (artykuł 118). Do zadań lokalnej administracji państwowej należy: przestrzeganie aktów prawnych wyższego rzędu; zapewnienia porządku prawnego; wykonanie planów gospodarczych, społecznych, środowiskowych, etc. wydanych przez organy wyższego szczebla; lokalny budżet; przygotowanie sprawozdania z wykonania budżetów i planów; współpraca z innymi lokalnymi

organami; wykonywanie innych powierzonych zadań (artykuł 119). Po wydarzeniach z przełomu 2013/2014 roku. wyraźnie w ustawie zasadniczej podkreślono zakaz łączenia funkcji władzy wykonawczej z innymi, w tym zarobkowymi, z wyjątkiem pracy dydaktycznej, naukowej bądź twórczej (artykuł 120).

Judykatura

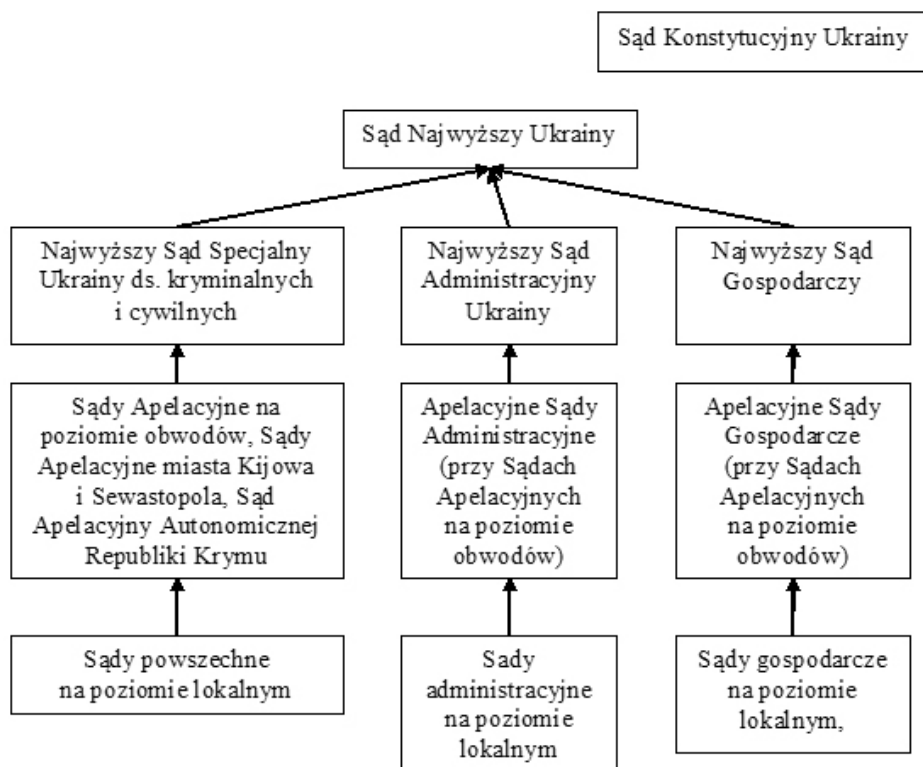
Prokuratura Ukrainy stanowi jednolity system⁴³ i wykonuje następujące funkcje: oskarżyciel publiczny przed sądem; reprezentant obywatela lub państwa przed sądem; nadzór nad działaniem zgodnym z prawem przez inne organy śledcze, dochodzeniowe, etc.; nadzór nad działaniem zgodnym z prawem przy wykonywaniu przez państwo zadań z wykonania wyroku bądź stosowania przymusu; nadzór na przestrzeganiem praw i swobód człowieka oraz obywatela – zapis wprowadzony dopiero 21 lutego 2014 roku (artykuł 121). Prokuratura Ukrainy działa na podstawie oddzielnej ustawy⁴⁴ (artykuł 123), lecz ustawa zasadnicza wyraźnie w ostatnim czasie podkreśla, że na czele analizowanego organu stoi Prokurator Generalny Ukrainy (*Генеральний прокурор України*), wybierany na 5 lat przez głowę państwa za zgodą Rady Najwyższej i przez oba organy w każdej chwili mogący zostać odwołany (artykuł 122 nabrał powyższego brzmienia dopiero w 2014 roku).

Sam wymiar sprawiedliwości na Ukrainie sprawują tylko sądy, które nie mogą delegować na inne organy swoich funkcji. Oprócz sądów powszechnych ma istnieć Sąd Konstytucyjny a naród ma swój udział w judykaturze za pośrednictwem ławników i przysięgłych ludowych (artykuł 124). System sądowniczy opiera się na zasadach terytorialności i specjalizacji. Ostatnią instancją w sądach powszechnych jest Sąd Najwyższy i odpowiednio wygląda to w sądach specjalnych, gdzie najwyżej usytuowany jest najwyższy sąd specjalny – w praktyce chodzi o sądy gospodarcze. Nie może na Ukrainie działać inny sąd o specjalnych właściwościach (artykuł 125).

⁴³ *Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему. Конституція України, dz. cyt.*

⁴⁴ *Zob.: Про прокуратуру (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 53, ст.793), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>, [dostęp dn. 01.03.2020].*

Schemat 2. System sádowniczy na Ukrainie



Źródło: Judicial system of Ukraine, <http://www.judges.org.ua/eng/rule.htm>, [dostęp dn. 01.03.2020]; strzałkami zaznaczono kierunek odwołania w sprawach sądowych.

Sędziowie są niezawiśli i nietykalni, nie wolno wywierać na nich żadnych nacisków a zatrzymanie jest możliwe tylko za zgodą Rady Najwyższej chyba, że zapadł wyrok skazujący. Sędziowskie stanowisko zajmowane jest na czas nieokreślony z wyjątkiem członków Sądu Konstytucyjnego oraz sędziów nominowanych pierwszy raz. Odwołać z funkcji może organ powołujący, gdy zakończyła się kadencja, sędzia ukończył 65 lat, zły stan zdrowia uniemożliwia spełnianie obowiązków, naruszono zakaz łączenia stanowisk, złamano przysięgę sędziowską, zapadł wyrok skazujący, sędzia utracił obywatelstwo, nastąpił przypadek zaginięcia bądź śmierci oraz w sytuacji przedłożenia oświadczenia rezygnacji lub dymisji (artykuł 126).

Na ukraiński wymiar sprawiedliwości składają się zawodowi sędziowie oraz w określonych sytuacjach ławnicy i przysięgli ludowi. Oprócz zasady niepołączalności stanowisk i nie wykonywania żadnej pracy zarobkowej z wyjątkiem pracy naukowej, dydaktycznej bądź twórczej, sędziowie nie mogą przynależeć do partii lub organizacji politycznej. Sędzią może zostać obywatel Ukrainy, który

ukończył 25 lat, posiada odpowiednie wykształcenie, co najmniej 3 lata pracy w sektorze prawnym, zna w mowie i piśmie język ukraiński, co najmniej 10 lat zamieszkiwał na obszarze państwa i posiada rekomendację Sędziowskiej Komisji Akredytacyjnej⁴⁵ (*Вища кваліфікаційна комісія суддів України*⁴⁶). W przypadku sądów szczegółowych wymaga się od kandydatów na sędziów udokumentowany dorobek w zakresie właściwości tychże sądów, a decyzje podejmowane są tylko kolegialnie. Kwestie nieuregulowane konstytucją znajdują się w oddzielnej ustawie (artykuł 127).

Kandydat, który po raz pierwszy aplikuje na stanowisko sędziego jest nominowany przez Prezydenta Ukrainy na jedną pięcioletnią kadencję. W pozostałych przypadkach czyni to Rada Najwyższa na czas nieokreślony. Wyjątkiem są członkowie Sądu Konstytucyjnego. Na uwagę zasługuje fakt, że Przewodniczącego Sądu Najwyższego wybiera i odwołuje całe plenum wspomnianego organu w głosowaniu tajnym (artykuł 128). Sędziowie w swych działaniach są niezawisli i podlegają tylko ustawie, a sądowe postępowanie, kierujące się stałymi zasadami, może mieć trzy rodzaje: sąd jednoosobowy, sąd kolegialny oraz sąd przysięgły. Przez zasady postępowania sądowego należy rozumieć: praworządność, równość wszystkich stron, winę należy udowodnić, kontradiktoryjność i swoboda dowodowa, prokurator jako oskarżyciel publiczny, prawo do obrony, jawność i pełny zapis, prawo do odwołania oraz moc wydanego wyroku na obszarze państwa (artykuł 129). Poza tym konstytucyjnie zagwarantowano finansowanie judykatury tylko z budżetu państwa, a wewnętrzną działalność ma organizować samorząd sędziowski (artykuł 130).

Oddzielnym organem o charakterze konstytucyjnym jest Najwyższa Rada Sądownictwa (*Вища рада юстиції*⁴⁷) a do jej zadań należy: wnioskowanie o nadanie stanowiska sędziego bądź odwołanie, decydowanie o podjęciu kroków w przypadku złamania zakazu niełączenia stanowisk, orzekanie w przypadku postępowań dyscyplinarnych. Wspomniany organ składa się z 20 osób, którzy wybierani są według następującego klucza: po 3 osoby deleguje Rada Najwyższa, głowa państwa, zjazd sędziów, zjazd adwokatów oraz zjazd reprezentantów szkół wyższych prawniczych oraz placówek naukowych, a 2 osoby deleguje konferencja pracowników prokuratury. Ponadto w skład Rady wchodzi Przewodniczący Sądu Najwyższego, Minister Sprawiedliwości i Prokurator Generalny (artykuł 131).

Najważniejszym organem w systemie sądowniczym na Ukrainie jest Sąd Konstytucyjny (*Конституційний Суд України*⁴⁸) i jako jedyny ma prawo orzekać o zgodności przyjętych aktów normatywnych z ustawą zasadniczą, oraz wyda-

⁴⁵ Oficjalna strona internetowa, <http://www.vkksu.gov.ua/ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁴⁶ Oficjalna strona internetowa, <http://www.vkksu.gov.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁴⁷ Oficjalna strona internetowa: <https://hcj.gov.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁴⁸ Oficjalna strona internetowa: <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>, [dostęp dn. 01.03.2020].

wać wykładnię prawa (artykuł 147). Składa się on z 18 osób, którzy wybierani są według następującego schematu: głowa państwa – 6 sędziów; Rada Najwyższa Ukrainy – 6 sędziów; zjazd ukraińskich sędziów – 6 sędziów. Członkiem Sądu Konstytucyjnego może zostać tylko obywatel Ukrainy, który ukończył 40 lat, co najmniej 20 lat mieszkał na stałe na obszarze państwa, zna w mowie i piśmie język ukraiński, posiada wyższe wykształcenie prawnicze oraz minimum dziesięcioletnie doświadczenie w wyuczonym zawodzie. Kadencja sędziego omawianego organu trwa 9 lat bez możliwości reelekcji. Na specjalnym posiedzeniu wszystkich członków Sądu Konstytucyjnego, wybierany w głosowaniu tajnym jest przewodniczącym spośród zasiadających sędziów na jedną trzyletnią kadencję (artykuł 148). Sędziowie tegoż organu zobowiązani są do niełączenia stanowisk oraz gwarantuje się im niezawisłość oraz nietykalność (artykuł 149).

Jednym z podstawowych zadań Sądu Konstytucyjnego jest orzekanie w kwestii konstytucyjności aktów normatywnych wydawanych przez Radę Najwyższą Ukrainy, Prezydenta Ukrainy, Gabinetu Ministrów Ukrainy oraz Radę Najwyższą Autonomicznej Republiki Krymu. Wnioskować w tej kwestii może ukraińska głowa państwa, 45 członków ukraińskiego ciała ustawodawczego, Sąd Najwyższy Ukrainy oraz krymska legislatura. Poza tym Sąd Konstytucyjny dokonuje wykładni prawa, a jego decyzje są ostateczne i nie podlegają odwołaniu (artykuł 150). Ponadto omawiany organ orzeka o zgodności umów międzynarodowych z ukraińskim prawem, a czyni to na wniosek Prezydenta Ukrainy bądź Gabinetu Ministrów Ukrainy. Pewną rolę ma też do odegrania w procesie impeachmentu – stwierdza prawną poprawność przeprowadzanej procedury (artykuł 151). Z dniem orzeczenia o niekonstytucyjności dany akt prawny traci moc, a państwo zobowiązane jest do naprawienia szkody wyrządzone przez uchylone przepisy. Niekonstytucyjność może dotyczyć całego aktu bądź tylko wybranych przepisów. Decyzję podejmuje Sąd Konstytucyjny (artykuł 152). Kwestie nie ujęte w ustawie zasadniczej zostały opisane w oddzielnej ustawie o Sądzie Konstytucyjnym (artykuł 153)⁴⁹.

Podział terytorialny

Ze względu na podział administracyjny, ukraiński system polityczny możemy zakwalifikować do unitarnego częściowo zdecentralizowanego – kwestia Krymu. Nie jest celem niniejszego opracowania skupiać się na kwestii okupacji/aneksji Krymu przez Federację Rosyjską, lecz analiza systemu politycznego Ukrainy, która Autonomiczną Republikę Krymu uznaje się za część składową swego państwa.

⁴⁹ Zob.: *Про Конституційний Суд України* (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 49, ст.272), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Jedność i integralność terytorialna to jedna z zasad systemu Ukrainy (artykuł 132). Na administracyjny podział Ukrainy składają się: wspomniana Autonomiczna Republika Krymu, obwody, rejony, miasta, rejony w miastach, osiedle i wieś⁵⁰ a także prawnie wydzielone miasta Kijów i Sewastopol. Konstytucyjnie wyszczególniono następujące 24 obwody: Winnicki (stolica: Winnica), Wołyński (stolica: Łuck), Dniepropietrowski (stolica: Dniepropietrowsk), Doniecki (stolica: Donieck), Żytomierski (stolica: Żytomierz), Zakarpacki (stolica: Użhorod), Zaporoski (stolica: Zaporozże), Iwano-Frankowski (stolica: Iwano-Frankowsk), Kijowski (stolica: Kijów), Kirowogradzki (stolica: Kirowograd/Kiworohrad), Ługański (stolica: Ługańsk), Lwowski (stolica: Lwów), Mikołajewski (stolica: Mikołajów), Odeski (stolica: Odessa), Połtawski (stolica: Połtawa), Rowieński (stolica: Równie), Sumski (stolica: Sumy), Tarnopolski (stolica: Tarnopol), Charkowski (stolica: Charków), Chersoński (stolica: Chersoń), Chmielnicki (stolica: Chmielnicki), Czerkaski (stolica: Czerkasy), Czerniowiecki (stolica: Czerniowce) oraz Czernihowski (stolica: Czernihów)⁵¹.

W ukraińskiej rzeczywistości specjalny status ma Autonomiczna Republika Krymu (*Автономна Республіка Крим*), która stanowi nieodłączną część Ukrainy i istnieje tylko w oparciu o ukraińską ustawę zasadniczą (artykuł 134). Posiada ona swoją konstytucję uchwaloną przez Radę Najwyższą Autonomicznej Republiki Krymu (*Верховна Рада Автономної Республіки Крим/Державна Рада Республіки Крим*⁵²) oraz zaakceptowaną przez Radę Najwyższą Ukrainy większością połowy składu organu. Wszystkie akty normatywne Rady Najwyższej i Rady Ministrów (*Ради міністрів Автономної Республіки Крим*) z Krymu muszą być zgodne z ukraińskim prawem (artykuł 135).

Mieszkańcy Krymu reprezentowani są przez swoich deputowanych zasiadających w Radzie Najwyższej Autonomicznej Republiki Krymu, a wybierani są w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych na okres 5 lat. Wybory mają odbywać się w ostatnią niedzielę października ostatniego roku kadencji wspomnianego organu (powyższe zapisy zostały w ten sposób sprecyzowane w 2014 roku). Decyzje krymskiej Rady Najwyższej obowiązują tylko na obszarze Krymu. Natomiast przez rząd należy rozumieć Radę Ministrów Autonomicznej Republiki Krymu na czele z premierem powoływanym i odwoływanym przez Radę Najwyższą Krymu za zgodą Prezydenta Ukrainy. Władza

⁵⁰ *Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села, Конституція України. Конституція України, dz. cyt.*

⁵¹ *Zob.: Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].*

⁵² *Oficjalna strona internetowa: <https://www.rada.crimea.ua/>, nieaktualniana od 2013 roku, [dostęp dn. 01.03.2020].*

sądownicza jest systemowo powiązana z ukraińską i nie ma żadnej różnicy bądź oddzielnych organów (artykuł 136). Krymskie akty normatywne mogą dotyczyć tylko takich kwestii jak: rolnictwo, lasy, melioracja gruntów, górnictwo, roboty publiczne, rzemiosło, drobny handel, dobroczynność, planowanie przestrzenne, mieszkalnictwo, turystyka, hotelarstwo, targi, instytucje kulturalne, zabytki, transport, wodociągi, myślistwo, rybołówstwo, medycyna lokalna. W przypadku przekroczenia uprawnień Prezydent Ukrainy może zawiesić wykonanie decyzji i przesłać sprawę do Sądu Konstytucyjnego (artykuł 137). Poza tym do kompetencji Autonomicznej Republiki Krymu należą takie kwestie jak: zarządzanie wyborów do władz lokalnych i określenia składu komisji wyborczych, organizacja referendum lokalnych, zarząd nad lokalnym majątkiem, budżet lokalny, lokalne programy rozwojowe etc., nadanie statusu kurortu i określenie stref sanitarnej ochrony kurortu, ochrona praw i wolności oraz działanie na rzecz zgody narodowej, kultura, zabytki, język, repatriacja, stan wyjątkowym i obszar nadzwyczajnych w sytuacjach wyjątkowych. Ta lista może być poszerzona (artykuł 138).

Poza tym na obszarze Autonomicznej Republiki Krymu ma działać Przedstawicielstwo Prezydenta Ukrainy (*Представництво Президента України*). Organ ten działa na podstawie oddzielnej ustawy (artykuł 139⁵³). Dnia 24 marca 2014 roku Serhij Kunicyn, który pełnił ten urząd, podał się do dymisji w związku z sytuacją na Krymie oraz nieporadnością władz Kijowie. Dwa dni później p. o. głowy państwa Ołeksandr Turczynow zdymisjonował swego przedstawiciela ze względu na niewywiązywanie się z obowiązków⁵⁴.

Dla nas niezwykle interesujące może być umieszczenie w ukraińskiej konstytucji definicji samorządu terytorialnego, która brzmi: *Samorząd lokalny oznacza prawo zbiorowości terytorialnej - mieszkańców wsi lub dobrowolnie zjednoczonych w wiejską zbiorowość mieszkańców kilku wsi, osiedla lub miasta - do samodzielnego rozstrzygania spraw o znaczeniu lokalnym, w granicach określonych w Konstytucji iw ustawach Ukrainy*⁵⁵ (*Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання*

⁵³ Zob.: Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 21, ст.158), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁵⁴ *Przedstawiciel prezydenta Ukrainy na Krymie podał się do dymisji*, 25 marzec 2014, http://www.wnp.pl/informacje/przedstawiciel-prezydenta-ukrainy-na-krymie-podal-sie-do-dymisji,221711_1_0_0.html, [dostęp dn. 01.03.2020]; *Przedstawiciel prezydenta Ukrainy na Krymie zwolniony*, 26 marzec 2014, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/przedstawiciel-prezydenta-ukrainy-na-krymie-zwolniony,411683.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁵⁵ *Konstytucja Ukrainy*, dz. cyt.

місцевого значення в межах Конституції і законів України⁵⁶). Ta forma jest w praktyce realizowana za pomocą metod bezpośrednich (wybory, referenda) jak również przez organy przedstawicielskie, takie jak rady wiejskie/osiedlowe/miejskie/rejonowe/obwodowe oraz jednostki władzy o charakterze wykonawczym. Mogą istnieć za zgodą organów wyższego rzędu rady budynków/ulic/kwartalów (artykuł 140).

Przedstawiciele wspomnianych wcześniej rad wybierają obywatele w wyborach bezpośrednich, równych, powszechnych i tajnych na czas kadencji liczącej 5 lat. Koniec kadencji rady oznacza wygaśnięcie mandatu. Również w podobnym głosowaniu wybierany jest przewodniczący rady na okres 5 lat, który stoi na czele organu wykonawczego rady (tylko rady wiejskie/osiedlowe/miejskie). Same wybory mają odbywać się w ostatnią niedzielę października ostatniego roku kadencji rady i przewodniczącego. Natomiast przewodniczących rad rejonowych/obwodowych wybierają członkowie tychże rad (artykuł 141). Na dochód samorządu lokalnego składa się majątek własny oraz środki z budżetu państwa (artykuł 142) i każdy musi przyjąć oraz wykonać budżet lokalny (artykuł 143). Decyzje organów samorządu lokalnego obowiązują na danym obszarze, a w przypadku niezgodności z konstytucją, lub ustawami, zostają zawieszane (artykuł 144). Uprawnienia samorządu są prawnie chronione (artykuł 145), a szczegóły nie ujęte w ustawie zasadnicze zostały opisane w oddzielnej ustawie⁵⁷ (artykuł 145).

Zmiany w konstytucji

Projekty zmian w ustawie zasadniczej mogą zgłaszać tylko deputowani Rady Najwyższej Ukrainy, których liczba jest nie mniejsza niż 1/3 składu organu oraz Prezydent Ukrainy (artykuł 154). Parlamentarny projekt musi w pierw przejść zwykłą większością po to, by na następnej sesji został przegłosowany większością 2/3 głosów konstytucyjnego składu – musi upłynąć rok od rozpatrzenia do przegłosowania. Zapis ten nie dotyczy zasad ogólnych, części dotyczącej wyborów i referendów, oraz zapisów o zmianie ustawy zasadniczej (artykuł 155 i 158). Te części konstytucji wymagają, by projekt zgłosiło 2/3 składu Rady Najwyższej Ukrainy lub głowa państwa, następnie zostało w ciele ustawodawczym przegłosowane większością 2/3 składu i w konsekwencji prezydent zarządził ogólnoukraińskie referendum. W jednej kadencji legislatury możliwe jest tylko jednorazowe zmienienie konstytucyjnych zapisów o zasadach ogólnych, części

⁵⁶ Конституція України, dz. cyt.

⁵⁷ Zob.: *Про місцеве самоврядування в Україні* (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].

dotyczącej wyborów i referendum oraz zapisów o zmianie ustawy zasadniczej (artykuł 156 i 159).

Ukraińska konstytucja nie może zostać zmieniona, gdy ma dojść do ograniczenia bądź uchylenia praw i wolności człowieka i obywatela oraz w przypadku likwidacji niepodległości, a także naruszenia terytorialnej integralności. Nie można ponadto zmieniać ustawy zasadniczej gdy trwa stan wojenny lub wyjątkowy (artykuł 157). Poza tym, w każdym przypadku projekt zmian musi uzyskać aprobatę Sądu Konstytucyjnego co do zgodności z konstytucyjnymi przepisami dotyczącymi procedury wprowadzania poprawek (artykuł 159).

Partie polityczne

Ukraina cechuje się sporą niestabilnością jeśli chodzi o scenę polityczną⁵⁸. We wrześniu 2012 roku oficjalnie zarejestrowanych było 202 organizacji politycznych. Pod względem systemowym Ukrainę można zakwalifikować do państw wielopartyjnych, lecz takie rozdrobnienie może powodować komplikacje, zwłaszcza przy tworzeniu większościowej koalicji parlamentarnej. W praktyce nigdy jedna partia polityczna nie zdobyła taką większość, by utworzyć samodzielny rząd, a często tworzą go więcej niż dwie formacje. Z tego też powodu Maryana Prokop używa określenia partyjnego systemu umiarkowanego pluralizmu – partyjne kompromisy przy tworzeniu koalicji są tak daleko idące, iż niemożliwym staje się realizowanie przyjętego programu. Z innej strony, różnice między formacjami są nieznaczące, a podział na rządzący – opozycja często nie oddaje ukraińskiej specyfiki. Nawet nowelizacja prawa wyborczego w 2011 roku – mieszana ordynacja wyborcza i podniesienie progu wyborczego z 3% do 5% – nie poprawiła partyjnej sytuacji. Skutkiem tego jest niska frekwencja oraz spadek zaufania do polityków⁵⁹.

⁵⁸ Zob.: L. Hurska-Kowalczyk, *Proces „oligarchizacji” systemu partyjnego Ukrainy*, w: „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”, 2015, T. 15, s. 53-67, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi91LTs5TLwAhVOEncKHZWwBaYQFjADegQICxAD&url=http%3A%2F%2Fcejsh.icm.edu.pl%2Fcejsh%2Felement%2Fbwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2015-volume-15-article-5441%2F5441-3556.pdf&usg=AOvVaw0ywGpM_96pD2M70N_wDU85, [dostęp dn. 18.05.2021].

⁵⁹ Zob.: M. Prokop, *Demokratyczno-autorytarna hybryda: redefinicja kategorii teoretycznej*, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/view/HiP.2015.002/7164>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Tabela 7. Główne partie polityczne – stan na pierwszą połowę 2014 roku

Nazwa	Data założenia	Lider	Cechy ogólne
Partia Regionów ⁶⁰ (<i>Партія регіонів</i>) – nazwa od 2001 roku, wcześniej Partia Regionalnego Odrodzenia Ukrainy (<i>Партія регіонального відродження України</i>)	26 październik 1997 roku	Partia w trakcie reorganizacji; stanowisko nieobsadzone i prawdopodobnie zostanie zlikwidowane na rzecz kolegiального biura; wcześniej Wiktor Janukowicz i Mykoła Azarow ⁶¹	Kandydatem na prezydenta i nieformalnym liderem w 2014 roku: Mychajło Dobkin; partia prorosyjska; poparcie na wschodzie kraju; reprezentuje poglądy od centrum do lewej strony sceny politycznej
Wszuchukraińska Koalicja „Ojczyzna” / Batkiwyszczyna ⁶² (<i>Всеукраїнське об'єднання „Батьківщина”</i>)	9 lipiec 1999 roku	Julia Tymoszenko	Po wydarzeniach z przełomu 2013/2014 przejęła najważniejsze urzędy; reprezentuje poglądy od centrum do prawej strony sceny politycznej; proeuropejska; liberalny konserwatyzm i konserwatyzm; populizm ale nie skrajny
Ukraiński Demokratyczny Alians na rzecz Reform UDAR ⁶ (<i>Український демократичний альянс за реформи, УДАР</i>) ⁶³	7 lipiec 2010 roku ⁶⁴	Witalij Klyczko	Reprezentuje poglądy od centrum do prawej strony sceny politycznej; wolnorynkowa; proeuropejska; za demokracją lokalną; antykorupcyjna ⁶⁵
Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Swoboda” ⁶⁶ (<i>Всеукраїнське об'єднання „Свобода”</i>)	13 październik 1991 roku Oficjalna rejestracja: 16 październik 1995 roku ⁶⁷	Ołeh Tiahnybok ⁶⁸	Reprezentuje poglądy skrajnie prawej strony sceny politycznej; antyrosyjska; nacjonalistyczna

⁶⁰ Oficjalna strona internetowa, <http://partyofregions.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶¹ Zob.: Януковича і Азарова виключили з ПР, 29 marzec 2014 roku, <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/29/7020712/>, [dostęp dn. 01.03.2020]; „Party of Regions” has excluded Yanukovich, Arbutov, Klimentenko and proceeded to the form of collective management, <http://www.novostimira.com.ua/news-eng-100734.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶² Oficjalna strona internetowa, <http://batkivshchyna.com.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶³ Oficjalna strona internetowa, <http://klichko.org/home/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶⁴ Історія партії, <http://klichko.org/about/history/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶⁵ Виборча програма, <http://klichko.org/about/viborcha-programa/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶⁶ Oficjalna strona internetowa, <http://www.svoboda.org.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶⁷ Про партію Всеукраїнське об'єднання «Свобода», http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya/, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁶⁸ Strona własna polityka, <http://tiahnybok.info/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Komunistyczna Partia Ukrainy ⁶⁹ (<i>Комуністична Партія України</i>)	20 czerwiec 1993 roku (I Kongres ⁷⁰)	Petro Symonenko	Reprezentuje poglądy lewej strony sceny politycznej; prorosyjska; marksizm-leninizm; komunizm ⁷¹
Prawy Sektor ⁷² (<i>Правий сектор</i>)	Niezarejestrowana, powstała na skutek wydarzeń 2013/4	Dmytro Jarosz	Reprezentuje poglądy skrajnie prawej strony sceny politycznej; ukraiński nacjonalizm; antykomunizm
Socjalistyczna Partia Ukrainy ⁷³ (<i>Соціалістична партія України</i>)	29 października 1991 roku	Petro Ustenko, Nikola Rudkowski	Reprezentuje poglądy lewej strony sceny politycznej; socjalizm; socjaldemokracja

Zakończenie

Wprowadzenie systemu parlamentarno-gabinetowego, w miejsce prezydencko-parlamentarnego, nastąpiło 21 lutego 2014 roku po głosowaniu w Radzie Najwyższej Ukrainy. Przy poparciu 386 deputowanych przyjęto poprawki do ustawy zasadniczej⁷⁴. Następnego dnia 328 członków ukraińskiego organu ustawodawczego, przy braku sprzeciwu, odwołało z urzędu prezydenta Wiktora Janukowycza⁷⁵. Jednakże, w tym miejscu muszą nasunąć się wątpliwości natury formalnej. Skoro Sąd Konstytucyjny uznał, że zmiany z 2004 roku były wprowadzane w sposób niekonstytucyjny, to czy powrót do nich był zgodny z ustawą zasadniczą oraz, czy przyjęcie nowelizacji w 2014 roku odbyło się w sposób poprawny. Podobne pytania musimy zadawać w przypadku procesu odwołania z urzędu Janukowycza. Możemy jedynie przypuszczać, że za parę lat, gdy nastąpi uspokojenie sytuacji polityczno-międzynarodowej, do Sądu Konstytucyjny wpłynie wniosek o zbadanie zgodności z konstytucją wspo-

⁶⁹ Oficjalna strona internetowa, <http://www.kpu.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷⁰ *I (XXIX) з'їзд Компартії України 20.06.1993*, <http://www.kpu.ua/i-xxix-sezd-kompartii-ukraini/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷¹ Zob.: *Програма Комуністичної партії України*, <http://www.kpu.ua/programmaku/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷² Oficjalna strona internetowa, <http://pravyysektor.info/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷³ Oficjalna strona internetowa, <http://socparty.com.ua/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷⁴ *Ukrainian parliament reinstates 2004 Constitution*, <http://en.interfax.com.ua/news/general/191727.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷⁵ *Parliament votes 328-0 to impeach Yanukovich on Feb. 22; sets May 25 for new election; Tymoshenko free*, <http://www.kyivpost.com/content/kyiv/euromaidan-rallies-in-ukraine-feb-21-live-updates-337287.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

mnianych zmian i wyrok może być negatywny. Ten systemowy bałagan nie sprzyja poprawnemu działaniu samego państwa⁷⁶. Termin wyborów prezydenckich został wyznaczony na dzień 25 maja 2014 roku. Dnia 3 kwietnia 2014 roku ukraińska Centralna Komisja Wyborcza zakończyła rejestrację kandydatów na urząd głowy państwa. W sumie było 23 pretendentów⁷⁷ do wspomnianego stanowiska⁷⁸. Cztery osoby (na dzień 17 maj) zrezygnowały: Natalija Korolewska⁷⁹, Petro Symonenko z Komunistycznej Partii Ukrainy⁸⁰, Oleg Tsarov⁸¹ oraz Zoryan Shkiryak⁸². W wyborach wystartowali: Olha Bohomolec (Socjalistyczna Partia Ukrainy), Jurij Bojko, Mychajło Dobkin, Andrij Hrynenko, Anatolij Hrycenko, Ołeksandr Kłymenko, Walerij Konowaluk, Wasyl Kujbida, Renat Kuźmin, Ołeh Laszko, Mykoła Małomuż, Petro Poroszenko, Wadym Rabynowycz, Wołodymyr Saranow, Serhij Tihipko, Wasyl Cuszko, Ołeh Tiahnybok, Julia Tymoszenko oraz Dmytro Jarosz⁸³. Wybory prezydenckie uznaje się za test dla systemowych przemian na Ukrainie.

Dnia 25 maja 2014 roku na Ukrainie odbyły się przedterminowe wybory prezydenckie. Należy jednak pamiętać, że w związku z nieuznaną przez społeczność międzynarodową aneksją Krymu przez Federację Rosyjską oraz zbrojnym powstaniem secesjonistów w obwodach donieckim i ługańskim, wybory nie mogły odbyć się na całym obszarze państwa. Oblicza się, że ponad jedna trzecia komisji wyborczych we wspomnianych obwodach nie funkcjonowała

⁷⁶ Zob.: M. Swoboda, *Nielegalna konstytucja na Ukrainie?*, <https://www.eastbook.eu/2014/02/25/nielegalna-konstytucja-w-ukrainie/>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷⁷ *Twenty-three candidates to run for Ukraine's presidency*, <http://en.interfax.com.ua/news/general/199103.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷⁸ Zob.: *Перелік кандидатів на пост Президента України, зареєстрованих Центральною виборчою комісією на позачергових виборах Президента України 25 травня 2014 року*, https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/perelik_kandydativ_pu_2014.pdf, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁷⁹ *Korolevska withdraws her presidential bid – CEC*, <http://en.interfax.com.ua/news/general/203141.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁸⁰ *Communist leader Symonenko withdraws his candidacy from presidential race*, <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/communist-leader-symonenko-withdraws-his-candidacy-from-presidential-race-348211.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁸¹ *Ukraine's Pro-Russian Candidate Quits Presidential Race*, <http://www.rferl.org/content/ukraines-pro-russian-candidate-quits-presidential-race/25366951.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁸² *Шкіряк під час дебатів знявся з виборів*, <https://news.pn/uk/politics/103784>, [dostęp dn. 01.03.2020].

⁸³ *Król czekolady, żelazna dama, lekarka z Majdanu. Kim są kandydaci na prezydenta Ukrainy?*, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/krol-czekolady-zelazna-dama-lekarka-z-majdanu-kim-sa-kandydaci-na-prezydenta-ukrainy,413442.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

w sposób prawidłowy lub w ogóle⁸⁴. Wyniki wyborów na Ukrainie zakończyły się z następującym wynikiem:

Tabela 8. Wyniki wyborów prezydenckich z 25 maja 2014 roku

Imię i nazwisko	% głosów	Liczba głosów
Petro Poroszenko	54,7	9 857 308
Julia Tymoszenko	12,81	2 310 130
Ołeh Laszko	8,32	1 500 377
Anatolij Hrycenko	5,48	989 029
Serhij Tihipko	5,23	943 350
Mychajło Dobkin	3,03	546 138
Wadym Rabynowycz	2,25	406 301
Olha Bohomolec	1,91	345 384
Petro Symonenko (rezygnacja zbyt późna)	1,51	272 723
Ołeh Tiahnybok	1,16	210 476
Dmytro Jarosz	0,7	127 772
Andrij Hrynenko	0,4	73 277
Walerij Konowaluk	0,38	69 569
Jurij Bojko	0,19	35 928
Mykoła Małomuż	0,13	23 771
Renat Kuźmin	0,1	18 689
Wasył Kujbida	0,06	12 391
Ołeksandr Kłymenko	0,05	10 545
Wasył Cuszko	0,05	10 434
Wołodymyr Saranow	0,03	6 232
Zoryan Shkiryak (rezygnacja zbyt późna)	0,02	5 021

Źródło: *Результати голосування по Україні. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001359-14>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Słowa kluczowe: *Ukraina, rewolucja, transformacja, system polityczny, konstytucja*

⁸⁴ Zob.: „*To ostatnie podrygi*” Achmetowa. „*Gubernator*” doniecki zapowiada podbój innych obwodów, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/to-ostatnie-podrygi-achmetowa-gubernator-doniecki-zapowiada-podboj-innych-obwodow,430959.html>, [dostęp dn. 01.03.2020];

Wybory w Donbasie pod znakiem zapytania. Separatyści blokują komisje wyborcze, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/wybory-w-donbasie-pod-znakiem-zapytania-separatysci-blokuja-komisje-wyborcze,430718.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

Summary

Systemic transformations in Ukraine in the first months after the revolution of 2014 - an introduction to the history of the Ukrainian state's political system in the era of transformation in terms of political science

The transformation of the political system in Ukraine took place after the events referred to as: „Euromaidan”. Changing the political system was the aftermath of the events and resulted in receiving part of the powers of the president by parliament. The article analyzes exactly what system changes have been included in the amendments to the Basic Law.

Keywords: *Ukraine, revolution, transformation, political system, constitution*

Bibliografia

- “Party of Regions” has excluded Yanukovich, Arbutov, Klimentenko and proceeded to the form of collective management, <http://www.novostimira.com.ua/news-eng-100734.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- „To ostatnie podrygi” Achmetowa. „Gubernator” doniecki zapowiada podbój innych obwodów, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/to-ostatnie-podrygi-achmetowa-gubernator-doniecki-zapowiada-podboj-innych-obwodow,430959.html>, [dostęp dn. 01.03.2020];
- Around 780 people die during protests in Ukraine in reality, say volunteer doctors, <https://en.interfax.com.ua/news/general/200152.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Communist leader Symonenko withdraws his candidacy from presidential race, <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/communist-leader-symonenko-withdraws-his-candidacy-from-presidential-race-348211.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Constitution of Ukraine, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/ukr127467E.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020];
- Declaration of State Sovereignty of Ukraine, https://web.archive.org/web/20100111101705/http://gska2.rada.gov.ua:7777/site/postanova_eng/Declaration_of_State_Sovereignty_of_Ukraine_rev1.htm, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Hurska-Kowalczyk L., Proces „oligarchizacji” systemu partyjnego Ukrainy, w: „Studia Politicae Universitatis Silesiensis”, 2015, T. 15, s. 53-67, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi91LTs5tLwAhVOEncKHZWwBaYQFjADegQICxAD&url=http%3A%2F%2Fcejsz.icm.edu.pl%2Fcejsz%2Felement%2Fbwmeta1.element.ojs-issn-2353-9747-year-2015-volume-15-article-5441%2F%2F5441-3556.pdf&usq=AOvVaw0ywGpM_96pD2M70N_wDU85, [dostęp dn. 18.05.2021].
- Konstytucja Ukrainy, tłum.: E. Toczek, A. Kubik, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Ukraina2014.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Konstytucja Ukrainy, tłum.: E. Toczek, A. Kubik, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Ukraina2014.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Korolevska withdraws her presidential bid – CEC, <http://en.interfax.com.ua/news/general/203141.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

- Król czekolady, żelazna dama, lekarka z Majdanu. Kim są kandydaci na prezydenta Ukrainy?, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/krol-czekolady-zelazna-dama-lekarka-z-majdanu-kim-sa-kandydaci-na-prezydenta-ukrainy,413442.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Lutkovska to become new Ukraine's representative to Trilateral Contact Group in Minsk, 4 June 2019, <https://112.international/ukraine-top-news/lutkovska-to-become-new-ukraines-representative-to-trilateral-contact-group-in-minsk-40369.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Prokop M., Demokratyczno-autorytarna hybryda: redefinicja kategorii teoretycznej, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/HiP/article/view/HiP.2015.002/7164>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Swoboda M., Nielegalna konstytucja na Ukrainie?, <https://www.eastbook.eu/2014/02/25/nielegalna-konstytucja-w-ukrainie/>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Olechno A., Prawotwórcze Formy Działalności Władzy Wykonawczej Na Ukrainie, s. 325-333, <http://bsp.uwb.edu.pl/wp-content/uploads/2016/09/20B21.pdf>, [dostęp dn. 18.05.2021].
- Oleksandr Turczynow został zastąpiony przez Petro Poroszenko, który był prezydentem w latach 2014-2019. Kolejnym prezydentem został Wołodmyr Ołeksandrowycz Zelenski.
- Parliament votes 328-0 to impeach Yanukovich on Feb. 22; sets May 25 for new election; Tymoshenko free, <http://www.kyivpost.com/content/kyiv/euromaidan-rallies-in-ukraine-feb-21-live-updates-337287.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Pietnoczka P., Ewolucja pozycji ustrojowej instytucji prezydenta na Ukrainie, w: „Studia Polityczne”, vol. 47, 2018, s. 220-238, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj1iOed5dLwAhWdI4sKHeA3CI0QFjACegQIDxAD&url=http%3A%2F%2Fcejsz.icm.edu.pl%2Fcejsz%2Felement%2Fbwmeta1.element.desklight-dcad4d41-d010-4755-9510-cc39845b3008%2F%2FPawel_Pietnoczka.pdf&usg=AOvVaw39tO-1nvm-Xwl0WwECVrQo, [dostęp dn. 18.05.2021].
- Podstawowy tekst ustawy zasadniczej z 1996 roku bez nowelizacji, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/ukraina.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Przedstawiciel prezydenta Ukrainy na Krymie podał się do dymisji, 25 marzec 2014, http://www.wnp.pl/informacje/przedstawiciel-prezydenta-ukrainy-na-krymie-podal-sie-dymisji,221711_1_0_0.html, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Przedstawiciel prezydenta Ukrainy na Krymie zwolniony, 26 marzec 2014, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/przedstawiciel-prezydenta-ukrainy-na-krymie-zwolniony,411683.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Stelmach A., Strukturalny i funkcjonalny wymiar systemu politycznego Ukrainy, s. 34-54, 2016, <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi91LTs5tLwAhVOEncKHZWwBaYQFjAeegQIAxAD&url=https%3A%2F%2Frepozytorium.amu.edu.pl%2Fbitstream%2F10593%2F24669%2F1%2FStrukturalny-%2520i%2520funkcjonalny%2520wymiar%2520systemu%2520politycznego%2520Ukrainy.pdf&usg=AOvVaw20YgbWDyEBwkdhsMM79iUt>, [dostęp dn. 18.05.2021].
- Twenty-three candidates to run for Ukraine's presidency, <http://en.interfax.com.ua/news/general/199103.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Ukraina oficjalnie wstrzymuje przygotowania do stowarzyszenia z UE. Opozycja: to zdrada państwa, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/ukraina-oficjalnie-wstrzymuje-przygotowania-do-stowarzyszenia-z-ue-opozycja-to-zdrada-panstwa,373370.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Ukraina się burzy. Tymoszenko wzywa do wyjścia na ulice, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/ukraina-sie-burzy-tymoszenko-wzywa-do-wyjscia-na-ulice,373736.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Ukraine's Pro-Russian Candidate Quits Presidential Race, <http://www.rferl.org/content/ukraines-pro-russian-candidate-quits-presidential-race/25366951.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].

- Ukraine's prosecutor general classifies self-declared Donetsk and Luhansk republics as terrorist organizations, May 16, 2014, <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/ukraines-prosecutor-general-classifies-self-declared-donetsk-and-luhansk-republics-as-terrorist-organizations-348212.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Ukrainian parliament reinstates 2004 Constitution, <http://en.interfax.com.ua/news/general/191727.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Ukrainian parliament reinstates 2004 Constitution, <http://en.interfax.com.ua/news/general/191727.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Wybory w Donbasie pod znakiem zapytania. Separatyści blokują komisje wyborcze, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/wybory-w-donbasie-pod-znakiem-zapytania-separatysci-blokuja-komisje-wyborcze,430718.html>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Zhukowsky A., Trident, <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkPath=pages\T\R\Trident.htm>, [dostęp dn. 01.03.2020];
- I (XXIX) з"їзд Компартії України 20.06.1993, <http://www.kpu.ua/i-xxix-sezd-kompartii-ukraini/>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду N 20-рп/2010 (v020p710-10) від 30.09.2010 у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття, <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- ЗАКОН УКРАЇНИ „Про Раду національної безпеки і оборони України” Цей Закон визначає правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- ЗАКОН УКРАЇНИ Про основи національної безпеки України Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 15 грудня 2005 року N 3200-IV, від 1 липня 2010 року N 2411-VI, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>, [dostęp dn. 01.03.2020];
- Йосип МАРУХНЯК, У Львові встановлять пам'ятник авторові мелодії державного гімну, <http://www.day.kiev.ua/uk/news/220613-u-lvovi-vstanovlyat-pamyatnik-avtorovi-melodiyi-derzhavnogo-gimnu>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Комітети Верховної Ради України VII скликання, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_komitis, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Конституція (Основний Закон) України (Конституція втратила чинність на підставі Закону N 254/96-ВР від 28.06.96, ВВР, 1996, N 30, ст.142) Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/888-09>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Конституція України, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page2>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Михайло Михайлович Вербицький: біографія, <http://www.people.su/ua/21901>, [dostęp dn. 01.03.2020];
- Перелік кандидатів на пост Президента України, зареєстрованих Центральною виборчою комісією на позачергових виборах Президента України 25 травня 2014 року, https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/perelik_kandydativ_pu_2014.pdf, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/98-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про громадянство України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 13, ст.65), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>, [dostęp dn. 01.03.2020].

- Про Державний Гімн України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 24, ст.163), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-15>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про Конституційний Суд України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 49, ст.272), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про місцеве самоврядування в Україні (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про партію Всеукраїнське об'єднання «Свобода», http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/istoriya/, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 21, ст.158), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Про прокуратуру (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 53, ст.793), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Програма Комуністичної партії України, <http://www.kpu.ua/programmaku/>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Федеральный закон «О ратификации Договора между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов», принятому Государственной Думой 20 марта 2014 года, одобренному Советом Федерации 21 марта 2014 года, <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d4cb13cb6fed5b3081.pdf>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Шкіряк під час дебатів знявся з виборів, <https://news.pn/uk/politics/103784>, [dostęp dn. 01.03.2020].
- Януковича і Азарова виключили з ПР, 29 marzec 2014 roku, <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/29/7020712/>, [dostęp dn. 01.03.2020].